

Схвалено Міністерством освіти і науки України

АНТОЛОГИЯ

СЫНЫФТАН ТЫШ ОКЪУВ ИЧЮН

VII - VIII сыныфлар

Харків
«Торсінг Плюс»
2013

ББК 84(4Укр=Крмтат)

А-72

*Схвалено Міністерством освіти і науки України
для використання у загальноосвітніх закладах
з навчанням мовами національних меншин
(лист № від 00.00.2013)*

**Видано на замовлення
Державного підприємства «Інформаційно-іміджевий центр»
Міністерства освіти і науки України**

А-72 Антологія для позакласного читання для учнів 7–8 класів, які вивчають кримськотатарську мову = Антология. Сыныфтан тыш окъув ичюн. Сыныфлар VII–VIII / Упорядкув. Гафаров Е. А. — Х. : Торсінг плюс, 2013. — 208 с. — Текст кримськотатарською мовою.
ISBN 978-617-03-0566-4.

До антології для позакласного читання увійшли твори кримськотатарської та світової літератури, а також переклади кримськотатарською мовою творів українських авторів.

ББК 84(4Укр=Крмтат)

ISBN 978-617-03-0566-4

© Гафаров Е. А., упорядкування, 2013
© ДП «Інформаційно-іміджевий центр»,
макет, 2013
© ПП «Торсінг плюс», 2013

Отъмекке урьмет

(Ривает)

Энвернинъ къартбабасы багъчеван экен. Ады Ахтем агъа экен. Къартбабагъа торуны уйлелик емек кетире. Терекнинъ тюбюнде ешилъ отлар устюне орытюни яйып, Ахтем агъа софра азырлай. Ахтем къартбаба отъмекни кескенде, отъмек уфагъы ерге тюше. Къартбаба оны отлар арасында тапып оламай.

— Огълум, меним козьлерим яхшы коръмей, бу ерге отъмек уфагъы тюшти, — дей къартбаба торунына.

Энвер отларны ачып бакъа ве отъмек уфагъыны тапа. Къартбабасына бакъа да:

— Бу къадар кучюк отъмек уфагъыны кыдырмакъ керекми?

— Керек огълум, — дей къартбаба.

— Я о пек уфакъ да...

— Догъру. Уфакъ олса да отъмекни урьмет этмек керек, оны таптап юрмек гунахтыр.

Къартбабанен торун уйлелик емекни ашагъан сонъ, къартбаба бойле бир масал айта.

Бир заманларда къой бакъып юрген бир чобан къойларыны суваткъа — дагъдаки Къадым-чокъракъ башына айдап келе. Сюрю сув ичип тойгъан сонъ, чобан оларны талдагъа айдай ве уйлелик ашамагъа ниетлене. Чантасындан отъмек, пенир, сарымсакъ, татлы согъан ве туз чыкъара. Отъмекни сарымсакълап, чокъракъ сувунда джибитип ашагъанда, отъмек уфачыгъы ерге тюше. Чобан оны ярым кунъ кыдыра, лякин тапып оламай. Къаранлыкъланып башлай. Чобан: «Энди ярын кыдырырым, джемаат малыны эвге алып къайтмакъ керек», — дей ве элиндеки ыргъакълы таягъыны отъмек уфагъы тюшкен ерге саплай,

къойларны айдап эвге къайта. Экинджи куню кене шу отъмек уфачыгъыны тапмакъ ниетинен къойларны махсус шу чокъракъ тарафкъа айдай. Келип бакъса, таягъы сап-сары алтынгъа чевирильген. Чобан барып таягъыны ала ве къувангъанындан ойнамагъа башлай. Акъшам кене къойларыны эвге айдай. Онынъ элиндеки таягъыны корьген кой джемааты шаша.

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ, чобаннынъ озъ эви, азбары пейда ола. Эвленмекнинъ пешине тюше, къыз сайлап башлай...

Буны корьген бай къомшусы:

— Бу олмайджакъ чобан бу къадар барлыкъны къайдан алгъан экен. Даа меним къойларыма бир хиянетлик япмагъайды, — деп онынъ эвине келе ве барлыкънынъ къайдан кельгенини сораштыра.

Чобан ич сакътынмайып, олып кечкенлернинъ эписини айта.

Огъланнынъ икяесини динълеген бай:

— Оляң, о, учъ кунълик къатты отъмекни алып баргъан экен. Мен керек олса, бир фурун тазе отъмек пиширип алып барырым. Эльбет, отъмек чокъ олгъан ерде онынъ уфакъларын да тюше биле. Демек, не къадар отъмек уфагъы чокъ тюшсе, о къадар да алтын олмакъ мумкюн, — дей бай озъ-озюне.

Саба эрте отъмеклерни чувалгъа толдурып, чобан айткъан чокъракъ янына бара. Сув четинде отурып, яхшы ашап тоя, отъмек уфакълары корьмеген адам киби, ерге тюшюре ве баскъалап кече. Сонъра алтын чокъ олсун, деп бир къач къалын ве узун сырыкъ кетирип, шу отъмек уфакълары тюшкен ерге саплап, эвге къайта.

Шу гедже козюни юммай сабаны беклей. Ниает, саба олып, кунеш догъа. Бай алель-аджеле дагъгъа, Къадым-чокъракъ тарафкъа ёл ала.

Чокъракъкъа якъынлашкъанда, бакъса, тюневин ерге сокъып кеткен сырыкълары даа зияде къалынлашкъан ве пытакълангъанлар. Буны корьген бай:

— Олян, амма да чокъ алтыным оладжакъ, ана энди байларнынъ байы олурым! — деп къуванып сырыкъларнынъ янына бара. Олар бирден джанланып, байны яхшы этип чубукъламагъа башлайлар. Ойле чубукълайлар ки, эр ери шише, урбалары чул-чубур ола. Неге огърагъаныны анъламагъан бей, ахылдап-охылдап къача...

Ачкозь бай пайыны ала ве отъмекни, отъмек уфагъыны биле урьмет этмек керек олгъаныны анълай.

Шамиль АЛЯДИН

Ешилъ япынджалы къыз

Халдар Къозыбаев хастаханеге насыл тюшкенини бильмей. Тюневин акъшам тайяренинъ мердивенинден энер экен, беденинде насылдыр зайыфлыкъ сезгени хатиринде. Внуково-да ёлджулар залына киргени ве кучюк пенджеречик артында отургъан сепкели бет къадынгъа билетини косътергени де акъылында.

«Ригагъамы? — деп сорады къадын ве юзюнде тебессюм йылырады. — Кечиктинъиз! Энди ярын келирсинъиз?».

Кассирша билетнинъ четинде чибин баджакълары киби индже арифлер иле язылы сёзлерге къуру кемирчектен ибарет узун буруныны таяды. Бу иороглифлерни козьден кечирген сонъ:

«Ярын. Саба саат ондан къыркъ кечкенде!» — деди.

«Ярын». Бу Къозыбаев ичюн эльверишли дегиль эди. Демек, шеэрге кетмек керек, анда геджелемек, саба исе...

Кассирша, гуя ёлджунунъ фикирлерини окъугъан киби, меселени анълатты: сиз транзит ёлджусынъыз... аэропорт мусafirханесинде геджелей билесинъиз. Ма, тутунъыз! — Къадын онъа дёрт коше кучюк кягъытчыкъ узатты. — Геджелемек ичюн мусааде... — деп иза этти. — Бу ерчикте, якъында. Багъачыкънынъ артында.

Тышарыда февраль рузгяры улумагъта эди. Къарны къакъыштырып ала, авада айландыра — уюрильдире, сонъра кетирип юзюнтё яндыра.

Транзит ёлджу мусafirханени къыдырып тапты. Невбетчи къадын оны экинджи къаткъа алып чыкъты. Ода ичиндеки лампадны якъмай, бош койка тапып беререк, кери къайты.

Бу Къозыбаевнинъ хатиринде. Невбетчи къадыннынъ ондан:
— Сизни не вакъыт уянтмакъ керек? — деп сорагъаны да эсинде.

— Раатсыз олманъыз, мен озюм ... — деп джевап берди муэн-дис онъа.

Сонъ, къадын чай кетирди. Транзит ёлджу къаранлыкъ ичинде чайны бир дамба къалмагъандже ичти.

Бутюн булар Къозыбаевнинъ хатиринде.

Амма учюнджи хирургия болюгининъ юз отузынджы палатасына насыл келип тюшти? Оны бильмей.

Хастаханенинъ исе озюнинъ хусусий къанунлары бар. Къабулханеде олдынъмы, якъасына учъкоше штамп басылы кольмек, узун, кок халат кийдинъми, эким хасталыгъыннынъ тарихыны язып къойдымы, шу маальден итибарен санъа, шахсиеттен махрум «хаста» ады бериле. Сен экимлер, эмширелер ве даялар ордусы ихтиярына тюшесинъ. Истесенъ озюнде, хызмет эткен еринде, Фенлер академиясынынъ президенти ол, бунда онынъ эмиети ёкъ. Бу джеэттен бизим транзит ёлджу да мустесналыкъ тешкиль этмеди.

О, юзюни пенджерере чевирди, къуршун ренкли коктен тюшмекте олгъан къар япалакъларыны сейир этти. Сонъ назары пенджерере янындаки койкагъа тюшти. Андан онъа ири, къара козьлер бакъмакъта эдилер. Кишининъ къаверенки чересинде, ичлери акъ козьлери ачыкъ фаркъ этильмекте эди. Башында къара, къыскъа, сыкъ ве къувурчыкъ сачлар. Бу эки адам тёшек ичинде къыбырданмай яттылар. Бу ниаетсиз сукюнет Къозыбаев ичюн гъает зиетли корюнди. О, къомшусына аркъасыны чевирди.

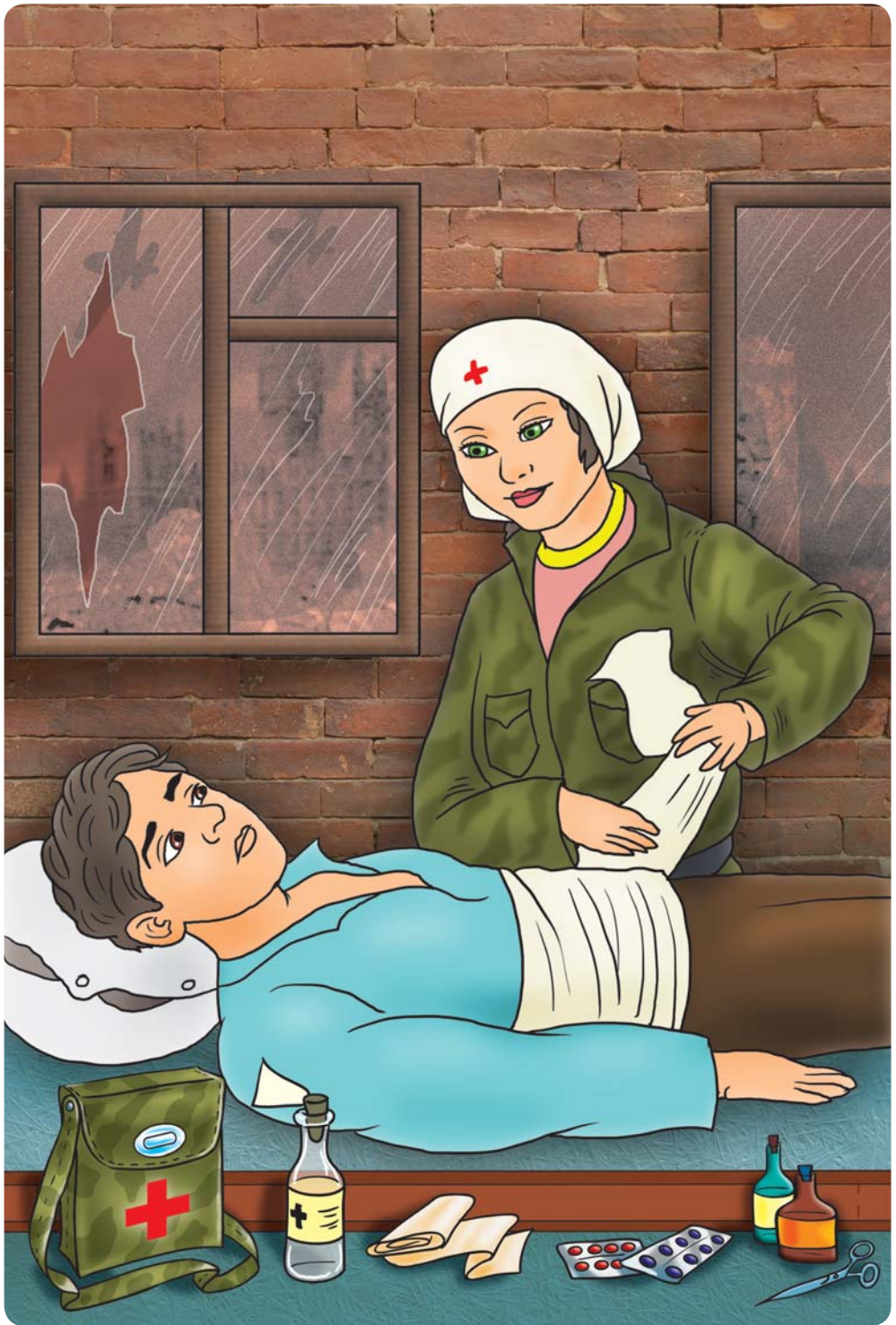
Ниает, сукюнет худжур аэнк иле айтылгъан сёзлернен бозулды.

— Къардаш... къайсы улькеденсинъиз?

Къозыбаев сескенди. Давуш текрарланды.

— Къардаш!

Сёзлер кимге аит экенлигини бильмеген Къозыбаев аркъасы устюне чевирильди, козьлерининъ къыйыгъындан къомшусы-

на бакъты. Койка узеринде, кенъ вуджудлы яш отурмакъта эди. Сагъ аягъы огге узангъан, сол аягъы янбашы астында къатлангъан, эллери исе кокюси устюнде къачлы. Юзю бакътыр ренкте.

— Менден сорайсызмы? — Къозыбаев тѣшек ичинде омузларыны бираз юкъары котерип, онъа элесленип бакъты.

— Кимсинъыз? — деп сорады къомшу рус сѣзлерини зор-зоруна такъыштырып. — Неден хастасынъыз?

— Бильмейим. Ич бир шей бильмейим... — деп джевап берди Къозыбаев.

Босагъа устюнде эмшире пейда олды.

— Профессор! — деди къыз ве ишарет пармагъыны тѣпеге котерди. — Тынч ятынъыз!

Эмшире хасталарны тенбие этип битирир-битирмез аркъасында чот сакъаллы адам корюнди. Йыллар онынъ белини баягъы буккен, сол омузы азачыкъ ашагъы саркъкъан. Корюлеки, о омюрини башкъаларнынъ селяметлигине исраф эткен, озюнинъкини исе унуткъан.

Профессор ве онынъ пешинден юрген доцент ве экимлер палатагъа кирген сонъ, сачлары эппи чал, череси исе безз къадын Къозыбаевнинъ койкасы янында токътады, хастанынъ аякълары уджунда койкагъа асылы дѣрт коше кучюк тенекеге эгиллип, ачыкъ-айдын сеси иле изаат бере башлады.

— Хаста Къозыбаев. Гедже аэропорттан къыркъ ве онда бир дередже арарети иле кетирильди. Тахминий диагноз — абсцесс...

— Абсцесс... ненинъ? — деп сорады профессор, лякин хастанынъ къурсагъы узеринде бичимсиз ири тикиш излери ве къызарынтыларны корип, юзюнинъ ренки денъишип кетти. Къарт алимнинъ теляшлы назарыны сезген къадын деръал изаат берди.

— Ёкъ-ёкъ, Александр Васильевич! — деди о. — Бу эски тарих.

— Эски? — профессор къадынгъа кедерли алда бакъты ве юк-сек давуш иле деди: — А! Эльбет! Бея пайна озю кельмей, —

о, хастаны рухландырмакъ ниетинен кулюмсиреди ве тешке-
рювге тутунды. — Арарети насыл?

— Отуз секиз ве эки.

— Анализлери?

— Куннинъ сонъунда азыр оладжакъ.

— Онъа не бересинъиз?

— Шимдилик — пенициллин ве юрек иляджы. Рентгенолог
кельген сонъ...

— Набызы юз эки, — деди профессор экимнинъ сёзюни бо-
лип ве Къозыбаевге мураджаат этти. — Къайдан кельдинъиз?

— Ташкенттен.

— Озюнъизде Вахидов... аджайип бир эким бар, учъ бинъ
километр ёл кечип бизге кельмек не ичюн керек олды?

— Мен сизге кельмедим.

Профессор тааджипленип бакъты... индемени. Сонъра кур-
сюни хастанынъ кроватина якъын чекип, отурды.

— Кольмегинъизни котеринъиз! — деди онъа. — Тежаран
даа! Етер.

Хастаны тедкъикъ вакъытында япылгъан адетий процедура
башланды. Профессорнынъ фенендоскоптан файдалангъан
адети ёкъ эди, къулакъларыны Къозыбаевнинъ кокюсине ве ар-
къасына таяп, динъледи. Оксюртти, терен нефес алдыртты, ог-
ге-арткъа эгильттирди, ниаат озю аякъкъа къалкъты.

— Рентгенге алып кетинъиз! — деди о, экимге, — эм бугунъ!

Профессор бойле эмир берген сонъ дигер хастагъа кечти.

— Селим Регаб Бен-Газы, — эким хастанынъ муреккеп адыны
зорлыкънен айта бильди. — Тюневин акъшам дарылфунундан
кетирильди. Йигирми эки яшында. Алты йыл эвельси аягъын-
дан яралангъан. Тюневин «Метрополь» янындаки къалдырым
бою кетер экен, сюрюнип йыкъылгъан.

— Бир дакъыкъачыкъ, Зинаида Петровна, — профессор
онынъ изаатыны больди ве Селимнинъ тизини ихтият иле
сыкъкъалап бакъты. — Къайда яралангъан эдинъиз? — деп
сорады о хастадан.

Селим ири, безъ тишлерини сырыта берип, кулюмсиреди ве сусты.

— Онынъ иле анълашмакъ кучъ... — деди Зинаида Петровна. — Русча осал лакъырды эте, сонъ ишарет пармагъыны хастанынъ аягъына титреди, дигер элининъ пармакълары иле исе пыштав тапанджасына басувны ве къуршун атылувыны тасвир этип косътерди. — Къайда? Насыл яраландынъыз?

— А... аягъыммы? — Регабнынъ козьлери шенъленип кеттилер. О, артыкъ озюни тынч ис этти ве франсызджа, арабча сёзлерини къарыштырып, вакъианы анълатты. — Анда, меним Ватанымда, топлардан ве автоматлардан бизге атеш ачтылар.

Экимлер кроватьнынъ этрафында туруп сусты... меракъланып динъледилер.

— Сизге къаршы? Топларданмы? — Александр Васильевич зияде тааджиплendi ве, козлюгини манълайы устюне котерип. Хастадан сорады: — Аягъынъыз операция олдымы?

— Эбет, — Селим башыны къакъытты. — Алты дефа!

— Не ерде:

— Касабланкада.

— Ким операция япты?

— Франсызлар.

— Топлардан атеш ачтылар... дейсинъиз ве операция! Анълап оламайым.

— Атешни фесатчылар ачтылар, — деди Региб эеджанлы давуш иле, — операцияны исе башкъалары.... Ойле франсызлар барлар ки, атеш ачмайлар... яралы меракешлилерге операция япалар. Эбет, ойлелер де бар.

— Шубесиз, — деди профессор, онынъ иле разы олып, — франсызларнынъ эписи атеш ачмай, — ве сесини эксильтип, эким къадынъга мураджаат этти. — Кемиги коръдигинъиз киби, янълыш осюп пекинген. Шимди телюкели шей ёкъ. Теэсюф ки, аягъы артыкъ тизден ичте букленмейджек. Тюзетмек де мумкюн олмайджакъ. Атта операция биле...

— Ёкъ, ёкъ, — деди Зинаида Петровна. — Достлары келип-кеттилер, ампутация...

— Ёкъ, джаным... ич бир тюрлю ампутация хусусында сёз ёкъ. Операция айтам. Тизининъ бугъумы операция этильсе... дейим.

— Бир бучукъ ай эвельси Селим Регаб Москвадаки дёртюджи хастаханеде тедавий олунгъан. Анда рентген ресимлери бар экен. Касабланкадан кетирильген, — деди Зинаида Петровна. — Ихтимал олар...

Профессорнынъ череси айдынланды.

— Ресимлер...? Касабланкаданмы? Тез адам ёлланъыз, алып кельсин! Оларны корьмек керек.

Селим бир шейлер сёйлемек истеди, амма профессор энди дигер хастагъа догърулгъан эди. Меракешли оны токътатмагъа джесарет эталмады.

Профессорнынъ зиярети битмек узьре эди, коридорда эмшире Лиза пейда олды.

— Къайда эдинъиз? — деп сорады ондан Зинаида Петровна, мемнуниетсиз давуш иле. — Профессор зияретинде ничюн булунмадынъыз?

— Мен экинджи хирургияда эдим.

— Кене экинджи хирургиямы? Эки бучукъ айдан берли эр кунъ экинджи хирургияда чарпынып юресинъиз. Бу не вакъыт битеджек?

— Энди битти. Эр шей битти! — Лиза чыдаялмады. Агълап йибердеди.

— Не олды? Николай...

— Вефат этти. Онынъ ич кимсеси ёкъ.

— Бедбахт Николай, — деп фысылдады Зинаида Петровна, къызгъа ачувыны деръал унутып, башкъа шей айталмады.

Учь сене эвельси, бу болюкте онынъ, Зинаида Петровнанынъ, озь къоджасы ольген маальде, о, айны сёзлерни айткъан, амма эвде учь ай токътамай-тынмай ферьяд эткен эди. Учь ай эвель-

си де, шимди де онынъ кедерге ве къасеветке вакъыты олмады. Адам ольмемеси ичюн бутюн чарелерни корьмек керек. Амма, эр алда, ольсе... Ольсе, палаталар тирилер иле толулар, оларны олюмден къуртармалы.

— Теляшкъа тюшменъиз, — деди къызгъа Зинаида Петровна, — Барып бакъынъыз... рентгенолог кельгенми? Къозыбаевнинъ джигерлерини тешкермек керек. Тез олунъыз! Сизге язылмакъ керек.

Лиза акъырын-акъырын лифтке догъру кетти.

Къозыбаев койка узеринде яткъаны алда, агъыр тюшюджелер ичинде эди.

— Абсцесс...? Я Рига? Трансформаторлар?

Зинаида Петровна кирип кельди.

— Мен мында чокъ ятакълайджагъыммы? — деп сорады ондан Къозыбаев. — Меним вакъытым ёкъ.

Эким онъа тааджипленип бакъты ве кендини туталмай, кулюмсиреди.

Хаста ятмагъа вакъытынъыз ёкъ, ойлеми? Зевкълы шей! — ве нелердир хусусында тежяран тюшюнип алгъан сонъ, иляве этти: — бунда даа чокъ вакъыт ятаджакъсынъызмы? Бу хусуста муайен фикир айтмакъ кучъ. Эписини анализлер косътереджеклер. Абсцесс — муреккеп шей.

— Ойле олса, мен трестке телеграмма бермек, муавинни хабардар этмек кереким.

— Телефон иле эписи айтылды, — деди эким. — Раатсыз олманъыз! — бир талай сускъан сонъ, иляве этти. — Сиз инженерсинъизми?

— Онынъ не эмиети бар? — Къозыбаев юзюни диваргъа чевирди.

— Менимичюнич... — Зинаида Петровна бусуальнинъ бираз ерсиздже экенлигини анълап, лафны денъиштирди. — Лиза! — О, коридордаки эмширеге къычырды. Къыз деръал босагъа устюнде пейда олды. — Рентгенолог иле анълаштынъызмы?

— Эбет. Саат экиде.

— Хастаны азырладыңызмы?

— Ёкъ, даа...

— Чабик олунъыз! Къозыбаевни рентгенге озюнъыз алып барынъыз!

Зинаида Петровна палатадан чыкъкъан сонъ, Селим аякъларыны полгъа тюшюрди, кучлю кевдесини тик тутып, самимиет иле кулюмсиреди.

— Я мени, Лиза?

— Сиз де. Лякин рентгенге дегиль, физиотерапиягъа.

Лиза Селимни эвельден бираз биле эди. Бааръде Николай иле университетте, Будапешт эстрадасы концертинде экенде, Николай оны Регаб Бен-Газы иле таныш эткен эди. Бугунъ Лиза оны палатада корип, айретте къалды.

Анда, концерт залында, Селим онъа башкъа киши олып корюнген эди. Къою къаверенки, юнлю быджакъ, эки уджлу ве кучюк тююмли узун галстук. Эдинип таралгъан къыскъа къувурчыкъ сачлар. Франсыз мустемлекиджилернинъ Меракеш генчлигине къалдыргъан мирасы. Бундаки, хастаханедеки Селим асыл да ойле дегиль. Устюндеки мавы ёлакълы сары пижама, аякъларында эзик папичлер.

Селим къыз иле лакъырдыны девам эттирмек ичюн келишикли сёзлер тамалмады, кулюмсиреди.

Къыз исе артыкъ башкъасы... Николай акъкъында тюшюнмекте эди. Чюнки Лиза онынъ иле бир сачакъ астында догъгъан ве балалыгъыны, бутюн омюрини бир азбарда кечирген.

Амма не япсын? Аят ойле! Обир дюньягъа кеткен адамны козьяшлары иле кери къайтармакъ мумкюн дегиль. Тек бир шей япмакъ къала: тирилер акъкъында тюшюнмек. Олар исе мында, палаталарда, о къадар чокълар. Ярдымгъа о къадар мухтаджлар. Селим? Ёкъ. О, ольмейджек. Бу бинада ойле хирурглар барлар ки, ипрангъан юрекни яш юрек иле денъиштире билелер.

— Раатсыз олманъыз, Регаб! Сизде джиддий шей ёкъ!

Селим тааджипленди.

— Джиддий шей ёкъ? Тизим парча-кесек. Бу сизинъдже не?

— Шубесиз. Дешет! Чюнки вакъытында мукъайт олмагъан-сынъыз!

— Мукъайт олмагъаным? — Селим кулюмсиреди ве Къозыбаевге мурааджат этип, деди: — Сиз, гъалиба, дженк корьген кишисинъыз. Сёйленъыз, аскер душман атеши алтында уджюмге кетер экен, мукъайт ола билеми? Мукъайт дженк этмек мумкюнми? Биз мукъайтлыкъ косътерген олсакъ, душман бизни парча-кесек этмезми эди? Аягъымнынъ ярасына кельгенде... — Регаб козюнинъ кыйыгъындан яралы аягъына бакъып алды, сонъ девам этти, — мен ич языкъсынмайым. Биз нафиле къан тёкмедик.

— Мукъайтлыкъ, эльбетте, фена шей дегиль, — деди Къозыбаев. — Амма онъа ола фурсатны къачырсанъ, бир девлетни телеф этмек мумкюн.

— Биз фурсатны къачырмадыкъ. Маракеш шимди мустакъиль.

— Я базалар? — муэндис мыскъылнен сорады. — Мустакъиль мемлекетте Америка базаларынынъ не иши бар?

Лиза иддалаша башлагъан хасталаргъа ишарет пармагъыны котерди.

— Хатиринъизде олсун... Саат экиде рентгенге ве физиотерапиягъа барыладжакъ!

Регаб Бен-Газы башыны салады. Къыз палатаны терк этти.

— Арабча билесинъизми? — деп сорады Селим муэндистен, къыз кеткен сонъ ве онъа бир топ газета узатты. — Окъуп бакъынъыз!

Къозыбаев газеталарны алды, ястыгъыны юксек къююп аркъасына таянды.

— «Аътахирр», «Эль джумха... 1961 сенеси март. Принц Хасаннынъ тахткъа минюви мунасебети иле тантана», — деп окъуды о ве ат устюндеки яш кишиге козь этип, кулюмсиреди. — Янъы Султан... Хасан! — деп иляве этти озюнден.

— Янъы къырал, — Селим онынъ сёзюни тюзетти. — Бизде шимди султанлар ёкъ.

— Къырал? Франсызлар оны да хырсызлап, Мадагаскаргъа алып къачсалар? Мемлекет кене къыралсыз къалса, не япарсынъыз?

— Сиз не дейсинъыз?! — Селим ынджынды, — Бу ал... Мухаммед бешинджи иле бир дефа олды. Бир даа ола бильмез.

Муэндиснинъ череси бирден агъарды. Башы агъырды. Лакъырды оны, гъалиба, ёрултты. О, ястыкътан ашагъы джылышаракъ, кровать устюне узанып ятты.

— Языкъ, — деди о, юмукъ козьлеринен, — Аягъынъызнынъ бойле экенлигине языкъ.

— Аягъым... эбет! Лякин озюнъиз де...

— Мен элиге якъыным. Баягъы яшадым, коръдим. Сиз исе яшсынъыз.

Палатагъа аш даркъатыджы къадын кирди, тумбочкалар устюндеки пластмасс мешребелерге къошаф къойып, чыкып кетти. Селим азачыкъ ичип бакъты, чырайы сытылды.

— Бир фильджан къаве олса эди! Мадам! Мадам! — деп къычырды о, къадыннынъ артындан. Къадын эшитмеди.

Селим тёшеги астындан мешин портфель чыкъарды, ичинден фотосурет алып, муэндиснинъ ёргъаны узерине быракъты.

Къозыбаев не экенини бильмей, козьлерини ачты.

— Меним танышым... Зелиха! — деди Регаб.

Суретте франсыз модасынынъ сонъки садасыны ифа этиджи дюльбер къыз кулюмсиремекте эди.

— Кино йылдызларынданмы? — деп сорады Къозыбаев.

— Меним севгилим, — деди Селим. — Дюнъяда энъ дюльбер къыз.

— Узакъ Меракештеми?

— Эбет, — Регаб эджанланды, давушы денъишти. — Бир йылдан сонъ Москвагъа дарылфунунгъа келеджек. Битирген сонъ озюмизде рус тили дерси береджек.

Лиза кирди, назары деръал муэндиснинъ элиндеки суретке тюшти.

— Къызынъызмы?

— Эбет, — деди Къозыбаев, озю козьлерининъ къыйыгъындан Селимге бакъты. Селим исе тавангъа тикленип, индемей ятты.

— Къалкъынъыз! — деди къыз укюмран сес иле. — Кеттик!

Эртеси куню Зинаида Петровна саба болюкке кельгенинен, юз отузынджы палатагъа кирди.

— Рентген левхаларынъызны коръдим, — деди о Къозыбаевге. — Иш джиддий... Лякин тюзетмек мумкюн. Джигеринъыз хаста олгъанмы эди?

— Хатиримде ёкъ, — деп джевап берди о ве сёзлерининъ догърулыгъына ишанмай, омузларыны къысып алды.

— Аякъкъа къалкъып оласынъызмы?

— Къалкъынъыз ве кольмегинъизни чыкъарынъыз, — деди эким.

Хаста аякъларыны кроваттан ашагъы тюшюрди, зар-зоруна аякъкъа турды ве устюндеки кольмегини чыкъара башлагъанда тентиреди. Зинаида Петровна алель-аджеле оны тутты, кольмегини чыкъарып, койка узерине быракъты. Хаста сыртыны онъа чевиргенде, эким худжур яра излери корип, айретте къалды.

— Джебэде олдынъызмы? — деп сорады о, ве хастаны текъикъый козьден кечирди.

Муэндиске башыны къакъытты.

— Бу насыл яра?

Хаста джевап бермеди.

— Къайда эшик-тешик олдынъыз? — Зинаида Петровна ирар этти.

Хаста кене сусты.

— Демек, манъа джевап бермек истемейсинъыз! Ойле олса, профессорны чагъырайым.

— Керекмей.

Хаста, анълашыла, сонъки кучюни гъайып этмекте эди. Манълайында ири тер тамчылары асыл олдылар. Юзю когерди. Бу Зинаида Петровнанынъ дикъкъатындан четте къалмады.

О, хастада аякъ устюнде турмакъ ичюн меджал къалмагъаныны анълады.

— Отурынъыз! — деди Къозыбаевге ве палатанынъ къапысы огюнден кечип кетейткъан эмширени чагъырды. — Лиза, хастаны тутып турынъыз. Оны тешкермек истейим, — деди къызгъа эким ве Къозыбаевнинъ кевдесини пармагъы иле такъылдатып динълемекте экен, вакъыт-вакъыт эмширеге къыскъа эмирлер берип турды: — Огге эгильтинъыз! Арткъа! Сагъгъа! Солгъа!

Сонъ халатынынъ джебинден фонендоскоп чыкъарып, оны динълей башлады. Хастагъа тилини косътермесини риджа этти, агъызы ичине козь этти, елкесини ве къолтугъынынъ астыны тутып бакъты, тек ондан сонъ тѣшекке ятмагъа рухсет этти. Къозыбаев юзю устюне йыкъылды.

— Хастагъа кофеин иле укол япынъыз, — деди эким эмширеге, — ве эки юз бинъ дане пеницилин! — деп иляве этти.

Къыз енгиль адымларнен палатадан чыкъты. Муэндис козьлери юмукъ алында, кровать устюнде узанып ятмакъта, Зинаида Петровна исе, гуя бир шейлерни хатырламакъ истер киби, тюшюнджели козьлери иле онъа бакъмакъта эди. Экимнинъ назары Къозыбаевнинъ къурсагъы узериндеки яра излерине илишти. О, хастаны ихтият иле сол къабургъагъа чевирип, аркъасына козь этти. Мораргъан тамгъа коръди. Эки якълама яра. Эти-тени чимирдеп кетти.

— Адамгъа бойле операция япмакъ мумкюнми? — деп кедерленди о.

Элинде шприцы Лиза кирди.

— Джигериндеки абсцесс... мен бойле хасталыкъ чокъ коръдим. Лякин ничюн бу адамнынъки мени бу къадар еджанландырмакъта аджеба? Бу адамнынъ башы чокъ белялар корьгенге бенъзей.

Лиза экимнинъ сѣзлерине джевап бермеди. О, Селим акъкъында тюшюнемекте эди. Даа тюневин кенди ичюн энъ къыйметли кишини гъайып эткен бу яш, дюльбер къыз, генч мера-

кешлининъ олип, онынъ ичюн де кедерленгенлерини истемей эди. Ёкъ, о буны истемей эди. Селимнинъ мында узакъ къытъ-адан кельгенини, о, къытъанынъ халкълары уриет ичюн дженк-лешмекте олдукъларыны Лиза биле эди. Анда Селим де дженк-лешкен эди. Селим даа дженклешеджек.

Эмшире муэндиске укол япкъан сонъ, палатадан чыкъты. Зинаида Петровна еринден къыбырмай къалды. О, хастанынъ башы уджунда чокъ дакъыкъалар сусып, нелердир акъкъын-да тюшюнип, кедерленип отурды. Муэндиснинъ чересиндеки актъчыллыкъ яваш-яваш эксилеп, эвельки ренки къайтып кельди, бундан сонъ эким терен нефес алды ве тынчланып, коридоргъа чыкъты.

Кимдир Къозыбаевнинъ ёргъанындан чекти.

— Юкълайсызмы?

Муэндис козьлерини аралыкъ этти, череси узеринде эгильген эмширени коръди.

— Бу иляджны ичинъиз! Лякин бир нефестен!

Къозыбаев чырайыны сытты. Козьлерини юмды, ниает, ичти... ичкен сонъ, бутюн вуджуды титреди.

— Машалла! — деди эмшире, оны рухландырып, сонъ со-рады: — Тыраш олмакъ истейсинъизми? Бербер кельди...

— Тешекюр! Менде бир... — хаста зор-зоруна къабур-гъагъа чевирилerek, тумбочка ичинде нелердир къыдыра баш-лады.

Палатагъа текрар Зинаида Петровна кирди. Лизанынъ къула-гъына бир шейлер фысылдады, къыз къадынлар болюгине ча-пып кетти.

— Бир риджам даа... — деди Къозыбаев, къыдыргъан шей-ни тапкъан сонъ, амма янында артыкъ Лиза дегиль, Зинаида Петровна турмакъта эди.

— Насыл риджа? — деп сорады эким.

— Эвге хабер бермек керек эди.

— Керек олса, берейик! Эльбетте, биринджи небетте къо-рантанъызгъа бильдирмек керек эди. Бу не? Адресми? — Зина-

ида Петровна хастанынъ элиндеки кягъытчыкъны алды, окъуп бакъты: — Фархад... Бу ким?

— Огълум!

Зинаида Петровна ишнинъ фаркъына баралмай, тааджиПЛЕНДИ.

— Къарынъызгъа телеграмма берсек яхшы олмазмы?

Къозыбаевнинъ череси узеринден бир кольге юрип, кечип кетти.

— Огълума хабер этинъиз, — деди о текрар.

Зинаида Петровна айретке кельди. Бираз сусып турды. Лякин чокъ сабыр эталмады.

— Ничюн огълунъызгъа? Къарынъызгъа дегиль? — деп соРАДЫ О.

Хастанынъ юрегинде чокъ вакъытлардан берли къайнап, къабарып тургъан ёргъунлыкъ, асабиет чытасы патлап кетти.

— Сиз экимсинъиз, — деди о, — этрафынъыз исе хасталар толу. Эр бирининъ арекетиндеки инджеликлерни тафсилятлы бильмек истесенъиз, оларнынъ хасталыкъларыны тайин ве теДАВИЙ этмеге вакъытынъыз етишмез.

Зинаида Петровна нелердир сёйлемек ичюн агъызыны ачты, амма Къозыбаев онъа мани олды.

— Мен сизинъ тюшюндженъизни билем, — деди муЭНДИС. — Менде насылдыр эски кылыкълар бар, беллейсинъиз... мен сезем. Билесинъизми, доктор, Орта Асияда буюк гидроэлектростанциялар алкъа ёлу къурулмакъта. Бойле буюк ишни, сиз тасавур эткен, эски кылыкълар узеринде къурмакъ мумкюн дегиль. Бунынъ ичюн земаневий бильги ве медениет керек, ойле дегильми?

МуЭндис экимге башкъа, кескин сёзлер айтувдан къачынып, сусты ве юзюни пенджереге чевиререк, индемей яты. Зинаида Петровна шашмалады, не демеге бильмей, хастагъа бакъа берди. Хайли вакъыт кечкен сонъ Къозыбаев тынчланды ве, озюнинъ кызышып айткъан сёзлерини акъламакъ ичюн, яваштан деди:

— Къарым олмаса, не япмакъ кереким?

— Къарынъыз олмаса?! — Зинаида Петровна озюни текяран онъайтсыз ис этерек, къызарды. Къызаргъанда, череси эппи яшарды.

Бир вакъытларда онынъ сачлары сыкъ ве къылабдан ренкли, алтын зиялы эдилер. Йыллар кечти, олар сийреклеше ве чалара бердилер. Ап-акъ юзюнинъ териси узерине уфакъ бурюшиклер асыл олдылар. Амма онынъ козьлеринде кулькю асыл олдукъта, яхууд утанып, къызардыкъта, яшы артыкъ къыркъны кечкени хусусында кимсе тюшюнмей эди.

Къозыбаев онъа бакъмады ве о, себептен утангъаныны сез-меди.

— Огълум... не? Ябаний адаммы? — деди муэндис. — Догъмуш адамынъны хабердар этмек мумкюн дегильми?

— Эльбетте, мумкюн. Мен зан этим... мен асыл да сизни дарытмакъ истемедим. Афу этинъиз! — Зинаида Петровна айтмагъа ниетленген сёзлерини айтып битиралмады, башыны ашагъы эгильтерек, къапыгъа догърулды.

Къозыбаев чокъ вакъыт тюшюнджелер ичинде ятты, бир къабургдадан дигер къабургдагъа чевириле берди.

«Менден шубеленди... Не къадар буюк сезеклик! Къасап... адамлар арасында зуур эткен о, трофик язва иле гъайретлидже курешкейдинъ. Бир бильгенинъ — эллерни ве аякъларны кесип ташламакъ» — деп тюшюнди о, асабийленип... лякин озь тюшюнджелерининъ адалетсиз экенлигини таныды ве апансыздан бойле къызышып кеткенине яныкълады.

Сели Регаб, сагълам аягъы устюне секириклеп, къапы янына барды, коридоргъа козь этти ве анда Зинаида Петровна екъ экенлигине къаний олгъан сонъ, кери къайтып, муэндиснинъ тёшегининъ кенарына отурды.

— Эеджанланмакъ керекмей, агъа, — деди о, муэндиске эгилип, — Доктор сизинъ джанынъызны агъыртмакъ истемеди. Билесинъизми не? Сиз тюневин меним сыныкъ аягъым хусусында языкъсындагъыз. Бунынъ ичюн сизге тешеккюр!

Амма иш тек аякъя дегиль, агъя! Мен мында, клиникада, чокъ вакъыт гъайып этсем ... онъя языкъсынам. Манъя дарыфунунда тез-тез рус тили курсыны битирип, умумий тасиль дерслерине кечмек керек. Мен исе мында ятакълай берем ... керчек, бу — ойле иш... оны эмир иле денъиштирмек мумкюн дегиль.

Антибиотиклер муэндиске ярдым этмедилер. Онынъ ичюн де сыджагъы котерильди, де ушюп къалтырады, де кокюсине недир санчты, де оксюриктен нефеси тутулды. Хасталыгъы артыкъ хроник шекильге кече биледжек телюке догъды. Сонъ, хирургик усул къуланмакъ керек олды ... Зинаида Петровна, профессорнынъ реберлиги алтында, Къозыбаевге операция япты.

Бойледже вакъыт кече берди. Къозыбаевге Ташкенттен огълу Фархад келип-кетти. Фархад бабасынынъ изинден кеткен, энергетик олып чалышмакъта, кызы исе шаркъ тиллерини огренмекте экен.

Къозыбаевнинъ куреги астындаки оракъ шекилли яра тюзеле берди. Хаста сербест нефес ала башлады, арарети тюшти. О, энди коридорда чыкъып кезине, домино ойнай, лякин озюнинъ энюз пекинмегенини ис этмекте.

Бааръ якъынлашмакъта эди.

Коридорда юрип ёрулгъан муэндис бугунъ акъшам койкасы устюнде созулды. Озю абайламай, хаялгъа далды. Хатири-не мирвари ешиллик ичиндеки вадилер, ниаетсиз чёллер, Яз-Яванда узанып кеткен электрик ёллар кельди. Амма озюнинъ джуръатсызлыгъыны эсине кетирип, кедерленди. Тюшюнджелерини даркъатмакъ ичюн, башы уджунда кроваткъа асылы наушниклерни алып, къулакъларына такъты. Эппи вакъыт зевкъланып, музыка динълеп ятты.

Лякин бу не? Музыка апансыздан узюльди, Куба дикторынынъ кедерли сеси эшитильди, о озъ ватадашларыны империалистлер иле курешке давет этмекте. Сонъра Фидель яныкъ ве аджиз сеси иле: «Я Ватан, я олюм!» — деп кыгырды.

Муэндис кедерленди. Къулакъларындаки наушниклерни тез-тез чыкъарып, тумбочка устуне къойды, башыны ёргъан тюбюне тыктып, сусып къалды. Чокъ вакъытлар эвельси озъ башына келип-кечкен, амма даа унутылмагъан вакъиаларны... Шаркъий Германия чарпышмаларыны хатырлады. Сонъ, юрегине къызгъын демир басылгъан киби олды, самайларындаки къан дамарлары солкъылдап алдылар. Бу вазиет оны эртеси куню сабасы да терк этмеди. Тек тресттен мектюп кельген сонъ бир-раз тынчланды. Анда, багъчаларда, джумерт дженюп кунеши шавлелери алтында энди зердали чечек ачкъан, чинарлар ешергенлер. Мында исе джигеринъе тельчелейиджи рузгяр эсметке, ягъмур ягъмакъта. Илядж иче бермектен, тёшек ичинде ятакълай бермектен безди.

Янына Зинаида Петровна кельди.

— Сиз чокъ юресингиз, ёруласынгыз... — деди о Къозыбаевге — юрекке зияде юк бермек керекмей. Къана, сизни динълеп бакъайым, алынгыз насыл экен? Кольмегингизни чыкъарынгыз!

«Вай! — Кене шу тамгъа, кене шу чукъур!»

— Эркунъ сизден сорайджакъ олам... — деди Зинаида Петровна, амма сеси къалтырады, сёзюни битиралмады, джуръатсызланып сусты.

— Не акъкъында? — муэндис элесленди.

— О вакъытта манъа дарылдынгыз. Амма мен аля анълап оламайым... Къадыным ёкъ, дедингиз. Онъа не олды? Керчек, бу акъта сорамакъ онъайтсыз шей.

— Къадыным вефат этти.

— Сизинъ къадынынгыз... вефат этими?

— Мен Ригагъа командировкагъа кете эдим. Эбет... Ригагъа! Акс такъдирде акъылдан азар эдим, — Халдар Къозыбаев озъ кедерини гизлемей. Эписини тафсиятлы суретте икяе этти.

Зинаида Петровна дикъкъат иле динъледи. Динълеген сайын юзю когере берди.

— Афу этингиз!.. — акъырындан стулгъа отурды, козьлерини къапады.

Палатагъа Лиза кирди.

— Зинаида Петровна! Сизге не олды? Кейфинъиз ёкъмы? — О, экимге догъру чапты.

— Ёкъ, ёкъ! Шай... озюм! — Зинаида Петровна козьлери-ни зар-зоруна ачты ве джебинден кучюк кягъыт чыкъарып, эмширеге узатты. — Риджа этем, Александр Васильевичке телефон этинъиз. Ильмий совет келеджек джума акъшамына къалдырылгъаныны бильдиринъиз! Анда номери язылгъан.

Лиза коридоргъа чыкъаяткъанда Зинаида Петровна хастагъа чевирильди.

— Бу къайда олгъан шей?

Халдар титреди, — деръал эли иле къурсагъы устюндеки яраны орытти, экимге кийик-кийик бакъты.

— Къайда яраландынъ, демек истейсинъизми? — деп сорады ондан. — Бу эски вакъиа. Хатырламагъа аджет ёкъ.

— Операция ойле чолпа япылгъан ки, сагъ къалгъанынъыз-гъа тааджиplenем. Бельки къуруджылыкъта насылдыр армату-ра устуне йыкъылгъандырсынъыз?!

— Ёкъ, доктор... — Къозыбаев итираз этти. — Вакъиа Дрез-ден янларында олды. Дагъда. Оны икяе этмек ичюн чокъ ва-къыт керек...

— Ашыкъасынъызмы? Вакъытынъыз ёкъмы?

Къозыбаев кулюмсиреди.

— Иш онда дегиль. Мен бир заманларда олып кечкен шей-нинъ лафыны этмеге севмейим. Лякин сиз исрар эте экенсиз... э! — Халдар омузларыны кысып алды. — Биз Дрезденге... балабан немсе шеэрини якъынлашмакъта эдик. Бельки эшит-кендисинъиз? — бираз тюшюнген сонъ, иляве этти: — Бельки корьгендирсинъиз?

Зинаида Петровнанынъ козьлери йылтырадылар.

— Тасавур этинъиз ки, корьдим.

— Керчекми? — муэндис белини котерип, кроватьнынъ ар-къалыгъына таянды, — иште, вакъиа анда олып кечти. Муаре-бенинъ сонъки кунълери эди. Ве мен...

— Ве сиз аз къалды, эляк ола яздынъыз, ойлеми? — къадын онынъ сёзюни айтып битирди, — Не ерге тийген... Коресинъизми? Шашыладжакъ шей.

— Эбет, аз къалды, оле яздым. Дос-догъру къурсагъыма... Балдыр тас янындаки... тогъум кемикни сындырды. Мен догъру юрип оламайым. Адым аткъанда, азачыкъ къакъынып алам. Бельки сезгендирсинъиз. Мени дюльгер къарт маджарнынъ эвине кирсетип къойгъанлар. Гедже насылдыр къыз кельди, аркъасына урып, алып кетти. Эсим башыма кельген сонъ, плащ-палатка узеринде яткъанымны сездим. Башым устюнде тавансыз юксек сачакъ. Бу толадан къалангъан балабан склад бинасы эди. Склад да дегиль, шарап подвалы. Чюнки полдаки тешиктен ашагъы мердивен тюшмекте. Андан экиши юзюм чёпреси къокъусы келе. Ог диварнынъ ярысы йыкъыкъ. Этрафымда бош къопкъалар, чапчакълар ве тенекелер сачылып яталар. Белим бинт иле багълы.

Къаршымда, алчакъ фычы устюнде арбий кийимли эркек отура, эсли киши. Аякъларым уджунда ешилъ япынджалы къыз. О, мени аркъасында алып кельген. Къач километр. Дёртми? Алтымы?

«Насылсынъыз, капитан? — деп сорады о, менден, козълерим ачылгъан сонъ. — Сизге операция япылды. Муреккеп операция».

«Нафиле тырышкъансынъыз... — дедим мен. Давушым зарзоруна чыкъты. — Тезден о бир дюньягъа джёнейджегим».

«Ёкъ, сиз яшайджакъсынъыз!» — къызнынъ дедиль сесини эшиттим.

Саба, яралылар иле юклю медсанбат машинасы кельди. Кабинадан шофёр ве санитар чыкъты, мени носилкагъа къойып, аркъадан, машина ичине уйтеп йибердилер.

Муаребе битти. Мен госпитальде чокъ вакъытлар даа къалдым ве ешилъ япынджалы къыз акъкъында чокъ тюшюндим. Яралылардан бириси оны немселерге эсир тюшип, Гамбурггъа ёлланылгъаныны сёйледі. Дигери исе къызнынъ Берлин босагъасында олгъан урушларда эляк олды, деп баш кестирди.

Бильмейим... Бир шей бильмейим. Шимди оны, о, кызыны азачыкъ коре бильсе эдим, дюнъяларны багышлар эдим.

— Дешет! — Зинаида Петровнанынъ мучеси кыалтырап кетти, — Кыямет... — о, башкыа бир шейлер даа сыйлемек истеди, амма тамагына недир тыкылды, тентиреп-кыалтырап палатадан чыктып кетти.

Кызыбаев экимнинъ юрегинде буюк кедер ве азап уянганыны сезди. Неден экенини анылап оламады. Кызлери юмукъ, индемей ятты.

Агыр хасталыкъ, яхуд муреккеп операция кечирген адам экимлери — дюнъяда энъ кыудретлилер, деп биле. Кызыбаев бугунъ юз отузынджы палатаны терк этмекте экен, хатирине Зинаида Петровна кельди.

«Онынъ иле сагылыкылашмакъ керек, — деп тюшюнди о, — Мытлакыа керек. Регаб да, ничюндир корюнемей. Кыайда юре, белли дегиль. Коридоркыа чыкты.

Регаб лифт беттен кельмекте ве зияде акысамакыта эди.

— Али Ята ким? — деп сорады о, Кызыбаевден. — Ким о?

— Ким дегенинъиз де не?

— Али Ята — бутюн бир Меракеш демек, — Селим озъ суалине озю буюк гыурур иле джевап берди. — О меним омюрим. Али Ята шимди Москвада. Ярын манкыа келеджек. Янчыкъ хабар алдым.

— Ойле исе, сизни тебриклеим, — деди муэндис. — Теэс-сюф ки, ярым сааттен палатамызны терк этедегем.

Ординатор одасынынъ кыапысыны аралыкъ этип бакты. Ичериде, стол башында Зинаида Петровна отурмакыта эди.

— Киригъиз! — деди о, Кызыбаевни эслеп. — Бир шейлер айтмакъ истейсинъизми?

— Сагылыкылашмакъ ичюн кельдим, — деп джевап берди Кызыбаев. — Мен кетем. Сизге, Зинаида Петровна, бу кыадар кыайдымны чеккенигъиз ичюн тешеккюрлер олсун! Мен сизни ич бир вакыт унутмайджагым.

Эким иш иле мешгъуль эди. Къозыбаев онынъ къыйметли вакъытыны алмакъ истемеди. Элини сыкъты ве урьмет иле аза-чыкъ эгильген алында, къапыгъа догърулды.

— Сагъ олунъыз, — деди о, босагъа янында текрар токъта-лып, — Меним аятымны къуртардынъыз.

— О вакъытта... — муэндис Зинаида Петровнанынъ титрек давушыны эшитип, элесленди. — О вакъытта мен озюме ишан-магъан эдим. Институттан дос-догъру джебэге...

Халдарнынъ юзюнде кергинлик корюнди.

— Не вакъыт? — деп сорады о. — Сиз не айтасынъыз?

— Дрезден янларында олгъан... вакъианы. Сиз ешилъ япын-джалы къызны коръмек истеген эдинъиз! О, къыз энди ёкъ. Ко-ресизми? — Эким самайларындаки сачларыны тутып косътер-ди. — Энди чокъ йыллар кечти.

— Япынджалы къыз? — Къозыбаев эсини гъайып этеяткъан киби айкъырып йиберди, — Дрезден янында?.. Япынджалы къыз?

Зинаида Петровна ёргъун башыны акъырындан къыбырдатты.

Аят токътамай... девам эте

Дженкнинъ экинджи къышында мен Кавказ джебесинде агъыр яраландым. Мени тачанкагъа къойып, Минеральные воды къасабасына эвакогоспитальге кетирдилер. Лякин мында операция олунаджакъ аскерлернинъ чокълугъы, хирургларнынъ исе азлыгъы себебинден меним ярамны алель-аджеле багълап, эртеси куню санитар тренине къойып, Бакугъа ёлладылар.

Эки куньден сонъра поезд Махачкалагъа келип токътады. Санитарлар, яралыларнынъ бир кысымыны, конверт бичимли джыллы ёргъанларгъа сарып, перронгъа чыкъара башладылар. Санитар трени башлыгъындан, меним де тюшюрильмемни риджа эттим, эгер мен шимди тренден тюшюрильмесем, Бакугъа сагъ-селямет барып етеджегиме ишанмагъанымны анълаттым. Сантрен башлыгъы мени де Махачкалада къалдырмаларыны эмир этти. Ойледже, шеэрнинъ юкъарысыда кой ходжалыгъы техникум бинасындаки 4056 номерли госпитальге тюштим.

Мында устюмдеки арбий кийимни, кылычны, пистолетни ве саирени алып, озюмни аммамда ювундырып, экинджи къатта единджи палатагъа яткъыздылар. Профессор зиярети вакъытында палатамыздаки он бир яралы бакъылды, манъа — он экинджиге невбет кельди, эким «хасталыгъымнынъ тарихы» акъкъында тафсилятлы изаат берди, профессор, ярам косътерильмесини талап эткен сонъ, эмшире донымнынъ сол балагъыны макъаснен юкъарыдан ашагъадже кести. Бинтли ве къан лекели аягъым ачылды. Бинтни чездилер. Профессор шишик, къырмызы аягъымнынъ ярасыны тутып, сыкъып бакъты. Эвакогоспитальде деръал гипс къоюлмагъанына тааджиplenди. О, экимге: меним аягъыма аджеле суретте не япылмакъ кереклигини анълатты. Мен дёрт кунь-дёрт гедже юкъллагъаным ёкъ. Экимлер палатадан чыкъкъан сонъ, эким ве эмшире келип, къасыгъымдан табаныма къадар гипс къойдылар. Ёргъунлыкъ агърыны енъди, мен юкълап къалгъаным. Козълерим ачылгъанда тумбочка устюнде уйлелик емек тургъаныны корип, айретте къалдым. Къомшум мени тюртти.

— Лейтенант! Ашынъ сувып къалды! — деди о. — Тур, аша! Озюнь ашап оламасанъ, Розаны чагъырайыкъ.

— Озюм!.. — дедим мен. Зар-зоруна кевдемни догърултып, ашандым.

Сонъра куньлер бири-бирине бенъзеп кече бердилер. Профессор зияретлери, эмширелернинъ тенбиелери, ине санчувары. Бир кунь уйледен сонъ, палатагъа эмшире иле профессор

кирди. Эр кеснен лакъырды этип чыкъкъан сонъ, меним янымда токъталды.

— «Хасталыгъынъыз тарихы» иле таныш олдым, — деди о меним ана тилимде, — биз ватандашлар экенмиз. Мен ялталым. Фамилиям Цанов. Озюм булгъарым. Сизге бир тевсием бар. Мен ёкъ вакъытта аягъынъызны кесмек истеселер, къатиен разы олманъыз! Профессор озю аль этсин, денъиз! Анъладынъызмы?

Мен Цановгъа тешеккюрлер бильдирдим. О чыкъты. Эмшире Роза Алиева къалды. Он секиз яшларында, юваш, акъыаллы къыз. Ерли татлардан.

— Лейтенант! — деди манъа къыз. Сеси башкъа аэнкте чыкъты, — сизинъ астынъыздаки койкада учъ ай эвельси башкъа къырымлы киши яткъан эди. Гъаниев...

— Гъаниев? — Насыл Гъаниев? Ады... хатиринъизде ёкъмы.

— Ады хатиримде къалмады. Юваш, агъырмакъ киши эди. Башынынъ тёпесинде сачы ёкъ. Джакъында эски ярадан излер къалгъан. Бизге къурсакътан яраланып тюшти. Вай, ады бир шей эди. Учёт болюгинден сорап бильмек мумкюн. Адети узъре, яралы госпитальден кеткен сонъ, биз весикъаларны болюкке теслим этемиз.

— Ялварам санъа, Роза! Адыны сорап биль! Сонъра манъа айтарсын!

Къыз риджамны эда этмеге ишандырды. Эртеси куню онынъ раатлыкъ куню эди. Ишке чыкъмады. Эки кунъден сонъ пейда олды.

— Меселе шойле, — деди къыз тюшкюн алда. — Шимди 1943 сенеси, февраль. Гъаниев мында кечкен сене декабрьде ятты. Учёт болюги кечкен йылнынъ малюматыны энди арбий архивге такъдим эткен. Лякин озюни языджым... дегени эсимде. Хош черели, медений адам.

— Сонъ, алы не олды онынъ?

— Къарындан яралы адамлар сийрек сагъ къалалар. Бизим палатада дёрт кунъ ятты. Сонъра оны хусусий назарет корпусына алып кеттилер.

«Амди. Амди... башкъа кимсе олмасы мумкюн дегиль», — деп кедерлендим мен. Ичимде бир шейлер узюльген киби олды. Мен бу койка устюнде эки ай яттым. Даима Амди хусусында тюшюндим. Мени госпитальде Сервер Джеттере, Абибулла Мамин зиярет эттилер. Мен эп Амдини тюшюндим.

Дженк битти. Совет халкъы халис душманны енъди. Амди Алим къайтып кельмеди. Отуз беш йыл кечкен сонъ онынъ такъдири хусусында шу тафсиятны бильдик. Дженкнинъ башында о, денъизджилер бригадасында хызмет эткен. 1942 сенеси Нальчик шеэри этрафындаки чатышмаларында башындан яраланып, Тбилиси госпиталине тюшкен. Ярасы тюзельген сонъ самайында терен излер къалгъан. Сонъра 337-нджи дивизиянынъ 1130-нджи полкуна тюшкен. Малгабектеки урушларда Амди кене агъыр яралангъан, оны госпитальге алып кеткенлер.

Роза Алиева: «Санитарлар оны хусусий назарет корпусына алып кеттилер», — деди. Бу — отуз беш яшындаки Амди Алим Гъаниевнинъ ниаети олгъан. Дженкте ольгенлернинъ эписи яш кишилер эди.

Амди 1908 сенеси Къырымда Тавбадракъ коюнде догъды. 1923—1928 сенелерде Симферопольдеки докъуз йылыкъ нумюне мектебинде окъуды. «Яш къувет», «Янъы дюнья» газеталары, «Илери» журналы идарелеринде ве Девлет нешриятында чалышты. Онынъ фаалиети ве аяты даима бизлернен, аркъадашларынен, сыкъы багълы эди. Терджимейалларымыз бири-бирлеримизнинъкинден фаркълы дегиль. Лякин пек фаркъсыз да дегиль, чюнки о девирде кевделенген эдебий несилини эсасен бир акъран яш языджылар тешкиль эткенлери алда, оларнынъ яратыджылыкъ усулынен дикъкъатлы таныш олгъанда, эписининъ бири-бирлеринден фаркълы экени ачыкъ сезиле. Амди Алимнинъ шиирлери эвеля мевзу, гъае итибарыле, сонъра бедий усталыкъ севиесининъ юксеклиги джеэтинден эдебиятымызда муим ер къапата. «Лена атышмалары, «Мавзолей огюнде», «Тревога», «Рус шахтёрнынъ йыры» ве саире — о, девирлернинъ энъ муим вакъиаларындан баас этмекле, буюк бе-

дий усталыкънен язылгъанлары ачыкъ корюльмектедир. Амдининъ базы шиирлеринде ички мысралары къаидеге зыт, тарзда, яни къафиелемей къалдыргъан, яхуд уйгъунсыз къафиелеген, кимерде бейитлерден арткъач эджалар тюртип чыкъкъан аллар да ола. Ама шиирлерни башындан сонъунадже дикъкъатле окъугъан киши, оларнынъ мундередже ве гъае итибарыле зенгинлигине къаний ола ве эсернинъ тесиринде къала.

Амди чокъ окъугъан, медениетимизнинъ тарихыны чокъ тедкъикъ эткен, лякин эсер аз язгъан шаир. О, дюнья эдебиятынен ве медений арекетинен даимий суретте таныш олып тургъан, эр шейни темелинден бильмеге гъайрет эткен ве акъикъатта бильген адам эди. О, джысмен сагълам, сабырлы, незакетли эди. Омюри бою бир адам хусусында бир менфий сёз айткъан ве тюшюнген шахс дегиль. Мен оны ойле, буллюр киби темиз киши оларакъ билем.

Эвеллерде Къырым иле Азербайджан арасында медений мунасебетлер гъает семерели эди. Сёз келими, Азербайджан шаирлери Сулейман Рустем, Абдулбакъи Февзи ве дигерлернинъ эсерлери даимий суретте бизим матбуатымызда дердж олуныр эди. 1937 сенеси Москвада Азербайджан эдебияты ве санаты онкунълиги олгъанда, Къырым языджылары бирлиги Амди Алимни ве мени шу онкунъликни коръмек ичюн Москвагъа ёллады. Экимиз, тренге отурып кеттик. «Урал» мусафирханесинде ерлешкен сонъ, азербайджан онкунълиги штабында Мырза Ибрагимовны тапып, макъсадымызны анълаттыкъ. Он кунъ ичинде оладжакъ бутюн тедбирлерде коръмек ичюн бизге керек весикъалар берильди. Амди иле экимиз Москвада он беш кунъ юрьдик, азербайджан санаты ве эдебияты акъшамларында булундыкъ. Энъ сонъунда Буюк театрде «Кёр огълу» операсыны сейир этик. Операда о девирнинъ укюмет эркъаны олды. Ленин мавзолейини, Третьяков галлерейасыны коръдик. Языджылар бирлигинде ве эдебиятчылар меркезий эви ресторанында уйлелик емек едик ве ичтик. Амди озю окъугъан, бильген буюк

языджыларыны, мында джанлы корип, севинди. Амдининъ Москвада булунувы бу — биринджи эди. О, не корьсе, эписи-не тааджиplenди, эр шеден зевкъланды. Къырымгъа къайтып кельген сонъ о, языджыларымызнынъ меджлисинде сеяатымыз акъкъында тафсилятлы доклад япты. Москвада экенде Амди тюканларда бала кийимлери сатын алды. О вакъытта Амдининъ ве Шефикъанынъ къызчыгъы Джульетта догъгъан я да догъаджакъ эди. Кийимлер Джульетта ичюн эди.

Шефикъа Джемалединова аджайип къадын, Амдини пек севе эди. Амди де озюни Шефикъасыз бир дакъкъа тасавур этип оламай тургъан. Экиси бири-бирлерине юксек урьмет иле яшадылар. Къызлары Джульетта осьти, буюди. Къоджагъа чыкъты. Шимди анасы, къоджасы иле Херсон областында хош-бахт омюр сюрмектелер. Аятны токътатмакъ мумкюн дегиль... О девам эте.

Эмиль АМИТ

Учурымлы ёл

I

Тозлу чакъыл тѣшельген кышлакъ ёлу узакъларгъа кете ве памукъ тарлаларынен кѣурашкъан багъ-багъчалар ичинде гъайып ола. Ёл бою чанталарыны саллап, учъ огълан адымлай. Ташларыны шатырдатып футбол киби тепелер. Олар якъынлашкъанда, ёл четинде гуръ оськен дут тереклериндеки торгъайлар суса, кечип кеткен сонъ исе — кене пытакътан-пытакъкъа уча, чивиль-деше эдилер.

— Уф, — деди Селим, такъиесини чыкъарып.

— Даа узакъ, — деп иляве этти Рашид. — Бойле юрсек, биз акъшамгъа да етишип барамамыз.

— Мен болдурдым, достлар, келинъ, азачыкъ раатланайыкъ, — деди Салим.

Олар дут терегининъ салкъынына кечип, арыкъ боюнда ешилъ отчыкълар устуне отурдылар. Селим, чантасындан бир пите чыкъарып, учъке больди, балалар чайнай башладылар.

Копчеклерни чыйкъылдатып, араба кечти.

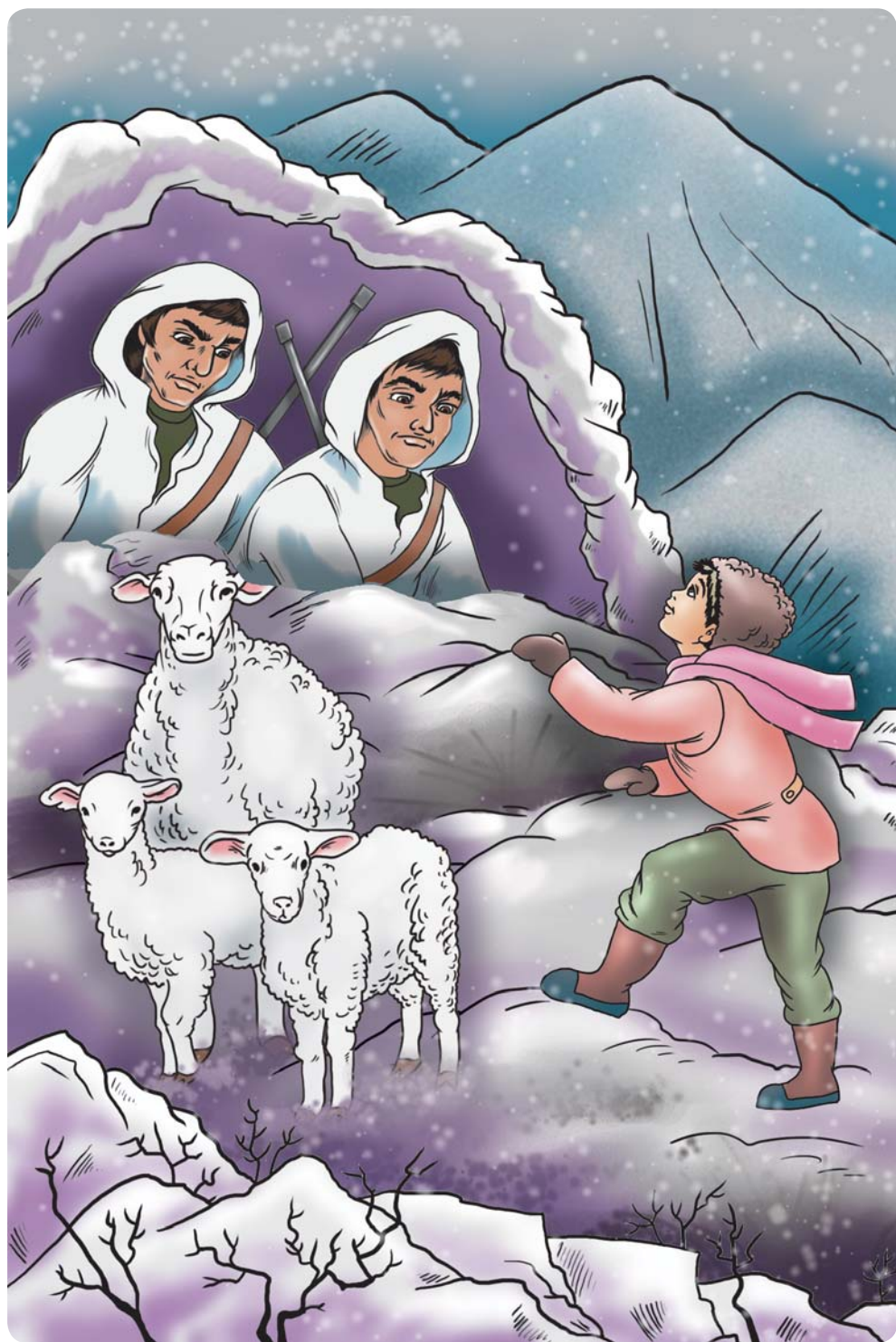
— Абибулла агъа, бизни де алтынджы бригадагъа алып кетинъиз, — деп багъырышты балалар, артындан чапып.

Арабаджы атынынъ тельбевини чекти. Балалар юксек копчеклерге тырмашып, арабагъа миндилер.

— Къана, таксини къаергедже айдайыкъ? — деди арабаджы, ёлджуларгъа чевирилип.

— Алтынджы бригадагъа!

— Алтынджы? О къадар узакъта не кыдырасынъыз я?

— Алтынджы бригадада Суннат ака деген адам яшай. О, Берлингедже баргъан. Гъалебе куню биз дженкчилернен корюшюв кечиреджекмиз. Бу меселени анълатмагъа кетемиз.

— Сизге Берлингедже баргъан дженкчилер керекми? — деди арабаджы кулип.

— Бизге эписи бир. Лякин, ким олса да дженк акъкъында яхшы икяе этмеге бильмели.

Ат, узун ялыныны силькитип, тез-тез кете эди. Араба таш чакъыллар устюнде секириклей, гъыджылдай, лафкъа кедер эте эди.

Бир къач дакъкъа сусып отурдылар. Сонъ арабаджы:

— Мен шаир дегилим, дюльбер лаф этмеге бильмейим, — деди. — Кунъ бою субетдешим — атымдыр. Сёйлесенъ де эр шейни анълай.

Бираз сускъан сонъ девам этти:

— Мен сизинъ яшынъыздаки огъланчыкънынъ дженк маалинде башындан кечиргенлерини икяе этмек истейим. О, эбет, фашистлерлернинъ ювасынадже, шу Берлингедже баргъаны ёкъ... Чюнки о заман он бир-он эки яшларында эди. Душмангъа къаршы автомат, я да пулемёттан атеш сачкъаны ёкъ. Бунынъ ичюн сиясы да ёкъ, кучю да ёкъ эди. О огъланчыкъ кичкене, Айсерез деген койчикте яшай эди...

II

Арабаджы джебинден кисесини чыкъарды, сигар ясады, кескин тютюнени арды-сыра бир-эки тартты ве сонъ девам этти.

— Кунълернинъ биринде кой кокюнде дженк гудюрдиси къопты. Етишкен осъмюрлер ордугъа кеттилер. Сия тутмагъа ярагъанлар исе дагъгъа котерильдилер. Гедже-кунъдюз ер ве кокни сарсытып, душман кельгенде, койде тек къарт-къурт ве бала-чагъа къалгъан эди. Агъыр кунълер кельди, атта кунеш де къап-къара корюне эди. Балалар энди дагъгъа къачмай, ойнамай эдилер. Чюнки энди дженк оюн дегиль де, акъыкътат эди. Узун

къыш акъшамлары кимлернинъдир аягъы астында къар гъычыр-дай, сонъ бу адамлар, чувалларгъа отъмек ве пенир юклеп, кене дагъда гъайып ола эдилер.

О сене къарлы къыш эрте кельди. Юксек къар дагъ ёлларыны къапатты, къаялар уджунда ель увулдады. Фашистлер партизанларгъа къаршы тинтюрни вакъытынджа токътаттылар. Лякин партизанлар да койге ничюнъдир келип оламайлар...

Кунълернинъ биринде Зейнеп къартийчик къарт чобан Мустафанынъ эвине кельди. Козъяшларыны сюрте-сюрте:

— Сен бутюн омрюнъни шу дагълар ичинде кечирдинъ, шейтан бильмеген сокъакъларны сен билесинъ, — деди. — партизанларгъа барсанъ да, меним огъланчыкъларым Аметнен, Селяметнинъ сагъ-эсен экенлерини бильсенъ.

— Э, къартий, дагъда юрип олсам, отурыр эдимми мен мында? — деп джевапланды тапчан устюнде яткъан Мустафа акъай.

— Фашистлер тезден къой ве эчкилеримизни тартып аладжакъларыны айттылар. Десе энди бир башмалда туттырмайджакълар? Бала-чагъа сютсюз къалгъаны къалгъан... О гъариплер де анда ач-чыплакъ, аллары насылдыр экен.... — Зейнеп апте пештималыны козьлерине басты.

— Айванларны керчектен аладжакъ экенлерми?

— Абибулла! — деп чагъырды къартбабай торуныны. — Оджакъ устюнде асылы чызмаларымны кетирчи, балам, къуругъандыр энди, бельким....

— Сизге юрмек мумкюн дегиль де, я, къартбабам! — деди торуны чызмаларыны кетирип.

— Не япайым, балам, муим ишим бар....

Къарт башкъа ич бир шей айтмай кийинди, чыкъып кетти. О, къайткъанда, къаранлыкъ тюшкен эди. Акъшамлыкъ къапынып, четке чекильди. Абибулланынъ анасы софра-софра джыйыштырып башлады. Къартбабай элини торунынынъ омузына къойды.

— Санъа бир шей айтмакъ истейим, — деди о, Абибулланынъ козюне дикъкъатнен бакъып. — Ананъ да эшитсинъ. Джемаат санъа муим вазифе юкледи...

— Насыл вазифе экен о, я? — деди четтен анасы.

— Адамнынъ сёзюни больме, отур да динъле, — деди къарт-бабай. — Бу ишни мен озюм япмагъа борджлу эдим. Дагъны мен къадар кимсе бильмей. Лякин бу аякълар бармы — бу аякълар! Абибулла меннен чокъ кезгендир, чокъ сокъакъларны биле, шаймы?

Къарт торунына суаль назарыны ташлады.

— Э, билем, къартбаба, — деп башыны салады Абибулла.

— Бугунъ гедже койдешлеримиз азбарымызгъа къой ве эчки-лерини айдап келеджеклер. Танъ маалинде сен оларны «Йырлагъан дере»ге айдап кетеджексинъ. Беджерирсинъми?

— Беджеририм.

— Баба! Сен баланы эляк этеджек оласынъмы шу? — деди анасы агълап.

— Баламы, акъаймы, ким экенини ярын анъларыкъ, — деди Къартбабай, къызына бакъмагъа тырышып. — Айванларны артыкъ койде къалдырмакъ хавфлы... Ярын олмаса, о бириси кунъ тартып алырлар.

— Дагъдан кечильмез шимди!

— Узакъ кетме, — деди къартбабай къызыны динълемей. — Дерегедже айдасанъ, етер. Акъшамгъадже эвде олмагъа борджлусынъ.

— Яхшы.

III

Абибулланынъ эви койнинъ четинде ерлешкен эди. Танъгъа якъын къартбабай къораны ачты. Абибулла сюрюни дагъгъа тараф айдады. Къартбабасы чешит кенъешлер берип, бираз то-паллап озгъарды, сонъ ёл четинде токътап, артындан бакъып къалды. Койден баягъы узакълашкъан сонъ, Абибулла къойларны дагъгъа бурды.

Кой агъарып башлагъанда, мал сюрюси кичик дереден таракъ-къа бенъзеген къаяларнынъ о бир тарафына кечкен эди. Айванлар ач олды ве магърашып башладылар. Лякин бу хавфлы дегиль эди. Абибулла буюк бир таш устюне чёкти, къоюнындан бир баш согъаннен отъмек чыкъарып, бираз къапынды. Энди энъ эсас ёл къалды — «Йырлагъан дере».

Уйле маалинде онъа етип барса, анда партизанлар къаршылап алырлар. Бем-безд къар устюнде сюрюни тёпеликтен коръмей олурмы?

— Айда! — багъырды Абибулла ве, таягъыны ойнатып, сюрюни айдады. Къой ве эчкилер, къурсагъынадже къаргъа батып, огте ынтыла эдилер. Абибулланынъ чарыкълары ичине къар толды, ирип, бузлай башлады. Сувукъ, адджы ель уфюре эди. Сол къолда — тим-тик къара къая. Онынъ уджу булутлар арасында гъайып ола. Асырлар бою олгъан тар сокъачыкъ шу къаягъа япышкъан, ашада исе — учурым. Аджеба, къарнен тёшельген бу сокъакъ хавфсызмы экен? Я барып да эшильсе?

Абибулла кокке бакъты, сарылым араретсиз кунеш къаялар артына гизленмеге азыр тура. Къой-эчкилер, бири-бирлерине башларыны къойып, ельнинъ увулдысына динъленелер...

Партизанлар кельмеди. Эгер Абибулла къартбабасы айткъаны киби сюрюни ташлап къайтса, ким биле оларнынъ алы не оладжакъ? Борюлер ашармы, ачыкъ ве сувукътан арам олерлерми?! Ойле экен, гъарип айванларны койден айдагъандан не файда?!

— Э-э-э! — деп багъырды Абибулла.

— Э-э-э! — деп джевапланды седа.

«Не исе, кене огте кетмек керек, эрте-кеч партизанлар илле расткелирлер», — деди Абибулла озъ-озюне ве сюрюдеки ёл-баш эчкини айдады. Эчки юрмейджек олды, лякин бир-эки таякъ ашагъан сонъ, алдгъа ташланды. Сюрю онынъ артындан юрди...

Башы айланмамасы ичюн, Абибулла ашагъы учурымгъа бакъмамагъа тырыша эди. Къая исе, сюрю ве огъланчыкъны

итеп тюшюреджек киби, эп кокюсини кере эди. Къаянынъ артына бурулмагъа бир къач адым къалгъанда, Абибулланынъ аягъы астындаки таш еринден кочъти ве... Абибулла абынды. О, тырнакъларынен бузлу къаянынъ кокюсине япышты. Къой ве эчкилер урькип, бири-биринен итеклештилер. Абибулла зорнен аякъкъа турды ве юзюнен мермер къаягъа таянды. Сюр тар сокъакъта уюлишип тура эди.

— Айда, айда! — деп Абибулла таягъыны салады, лякин ушюген элинден таягъы сыптырылды, ашагъы учып кетти. Сюрю еринден къыбырдамады. Аксине, арткъа къачаджакъкъа ошай эди. Абибулла башындан къалпагъыны чыкъарып, къойларны онынънен айдап башлады. Ёлбаш эчки сакъалыны къыбырда-тып, ильки адымыны атты. Сюрю арекетке кельди.

Ййлагъа чыкътылар. Сюрю кене токътады. Абибулла не къадар тырышса да, сюрю еринден къыбырдамады. «Десе къашкъырлар?» — деп тюшюнди Абибулла къоркъунен. Лякин шу анъ, ёлбашчы эчки арткъа чевирильди, бир-эки секирип чападжакъ олды, лякин учурым устюнден без халат кийген адамлар котерильдилер.

— Токъта! Сен кимсинъ? — деген давуш янъгъырады. Без халатлы адамларнынъ бойнунда автоматлары, бель къушакъларында гранаталары асувлы эди — партизанлар... Абибулла козьашларыны токътатып оламады... Партизанлар оны опладылар, сыджакъ тонгъа сардылар ве ашаттылар...

— Сагъ ол, къардашым, — деди партизанлар группасынынъ командири.

— Отрядымызгъа буюк бахшыш кетирдинъ. Анавы учурымгъа атылгъан эчкиге языкъ амма, биз оны да тапып чыкъарырмаыз. Кой халкъына тешекюримизни бильдир ве чокъ селямлар айт...

Эки партизан Абибулланы гедже озгъарды. Саба маалинде Абибулла пенджересини къакъты. Юкъусыз отургъан ананен къартбаба, чапып къапыны ачтылар...

Шу сёзлернен арабаджы икяесини битирди. Араба тар ве тозлу кышлакъ сокъакъны бойлап кете эди.

— О огълан шимди къаерде, я? — деп сорады Салим.

— О огълан шимди сизинъ кышлагъынъызда яшай, — деди кулип арабаджы.

Балалар тюшюнджели бир-бирлерине бакътылар.

— Ким о? — деп сорады кене Салим.

Абибулла агъа, къамчысыны силькитип, атыны ашыкътырды ве индемени. Олар Суннат аканынъ эвине якъынлаша эдилер.

Идрис АСАНИН

Эй, Ватан!

Бар омюр ынтылдым,
Мен санъа, эй, Ватан!
Не Танъры сес берди,
Не залым падиша.
Кимлерге сёйлейим
Юртсызлыкъ дердимни,
Акъсызлыкъ отунда
Беденим туташа.

Кунъ къона, аякълар
Кольгеге сюрюне,
Чатырнынъ череси
Къарагъа бурюне.
Бу ерлер козюме
Келиндай корюне,
Ирисем, битсем де,
Юртумдан кечмедим!

Агъармыш артындан
Алтын тюс Ай чыкъа.
Санарсынъ, пердеден
Козьяшлы яр бакъа,
Асретли гонълюмни
Айрылыкъ эп якъа,
Эзилип битсем де,
Юртумдан кечмедим!

Узълуксиз отъсе де,
Иджрансыз бу девран,
Хорлангъан жанларны
Тапылыр яндыргъан.
Кучъленир кольгелер,
Тепренир бу джиан.
Яхшы биль, сен, тиран!
Мен юрттан кечмедим!

Сагъ экеч, коньмедим
Мен матем ясына,
Узун сёз керекмей
Меним баш ташыма.
Тикенлер толса да,
Севгимнинъ тасына,
Яралы гонълюмни
Бермем башкъасына.

Азизим, Ватаным!
Мен сенден кечмедим.
Энъ къатты уруштан
Даа вазгечмедим!
1974 с.

Анамнынъ дуасы

Гонълюнде кя севинч, кя терен гъам,
Омюр бою дуалар этти анам.
Дей эди о: «Кин тутып, я интикъам,
Гуналаргъа батмасын ич бир инсан.

Танърым, сакъла санъа садыкъ рухумызын,
Ирит афат дагъынынъ къарлы бузун.
Битмез олсун дюньяда инсаф ве ар,
Инсан коръсин инсандан тек итибар».

О юректен ибадет эте эди,
Куню факъат дуанен оте эди.
Адамларнынъ мушкюлин анам кенди
Мешакъкъаты, дерди зан эте эди.

О бир дагънынъ тюбюнде — Кучюк-Койде,
Яшай эди эски бир басыкъ эвде.
Коре эди о мындан кяинатын,
Хаял иле дюньянынъ еди къатын.

Дуасынынъ кучюне гъарип анам,
Джан-юректен ишана, къана эди.
Бу дюньянынъ «азгъаны, баткъанына»
Атеш алып юректен яна эди.

Къабул олур дуасы эр сёзюнде,
Анам бунъа, шубесиз, кетти эмин.
Хаял этем. О шимди козь огюмде:
Башы тёбен, седждеде... рухуна Аминь!
1996 с.

Юсуф БОЛАТ

Дубаралы той

*Учъ пердели музыкалы комедия
(парча)*

ИШТИРАК ЭТКЕНЛЕР:

Аджиамет бай — Къарт бир адам.

Нияр — онынъ къызы.

Фериште — Эсли бир къадын. Аджининъ хызметчиси.

Хасан Асан — Карт бир адам. Кой байы.

Чомез — Яш бала. Хасан Асаннынъ азбар хызметчиси.

Къарасан — Эсли бир адам. Дайфа башы.

Абиж — онынъ огълу.

Айгуль — онынъ къызы.

Кой молласы.

Ярдымджы роллерде: мусафирлер ве чалгъыджылар

БИРИНДЖИ ПЕРДЕ

Корюниш: къаршыда эки къатлы эв. Эвнинъ этрафы багъчалыкъ.

Бааръ. Танъ маали.

Узакътан эшитильген йыр давушы эп санагъа якъынлашыр.

Сув акъар тыныкъ-тыныкъ,

Банъа тюшти бир яныкъ.

Эр кес татлы юкъуда,

Бен кезерим уяныкъ...

*Санада Абиж пейда олып, экинджи къаттаки пенджеренинъ
огюнде токъталыр. О гъает гъамлы.*

Абиж (музыка фонында).

Танъ атты, танъ мелеги,
Уян энди, уян!
Асрет олдым, инан, —
Къальбим атеш, янам,
Корьмей кетип олмам, —
Уян энди, уян!..
(Беклер. Сонъ девам этип.)
Пенджеренъден бакъ, ярем,
Яныгъымы ал, ярем,
Танъ нурынен алланып,
Такъдиримни айт, ярем.

*Пенджеренинъ нагъышлы орьтюси чекилип,
анда Нияр корюлир.*

Нияр. Сени телюкеде къалдырсам да, бу мукъаддес пенджерере кельмей оламадым. Танъ аткъандже шу ерде сени беклеп турдым. Бу эвде, бу ханеде сен барсынъ, деп теселли алдым. Багъышла мени, гузелим, акъылым барма десе де, юрегим сёз динълемеди.

Абиж. Нияр! Мераметсиз юрек дертли юрекни анълармы? Сен севги дердинен козьаш тёккенде, онынъ юреги буз кесилр. Чингенедир, къара суектир, деп мени ашалар...

Нияр. Тёметленме, азизим, бельки бахтымыз юрер... Иш зор-гъа къалса, мени бу диварлар да, анавы халкънынъ эмиш-демиш-лери де туталмаз. Эмин ол, азизим, эр кимнинъ кок юзюнде бир йылдызы олгъаны киби, меним де ер юзюнде бир севимлим бар, о да сенсинъ!

(Бу сёзлерден эеджанлангъан Абиж тургъан еринден секирип, пенджерере атылып чыкъар. Ниярнынъ пармагъына юзюк кечирир.)

Абиж. Ал, гузелим, юрегинъде севги нуры олдукъча бу юзюк севгимизге шаатлыкъ этип, пармагъынъда йылтырап турсын.

Нияр ве Абиж (йырлап).

Кокте йылдыз, ерде биз,
 Севдалыкътыр дердимиз.
 Аизарлар чекемиз,
 Ёкътыр башкъа чаремиз.
 Ачыл деръя, кечейик,
 Акъ ялыгъа етейик,
 Севгимизни айбетлеп,
 Бахт шербетин ичейик...

Аятта Аджиамет бай пейда олур.

Нияр. Бир сеслер эшитиле, бабам олмасын... (*Абижге явлыкъ узатып.*) Ал, азизим, мен янынъда олмагъанда бу явлыкъ санъа мени анъдырсын. (*Козьден чекилир.*)

Аджи. Танъ маалинде бу насыл бир мыш-мыштыр? Хырсыз олмасын. (*Азбаргъа чыкъар. Пенджеренден секирип тюшкен Абижни эслер. Озь-озюне.*) Бакъ сен, къара шейтан кене кельген. Яхшылыкънен аягъыны кесмейджек гъалиба. (*Багъырып.*) Эй, джемаат! Эвиме хырсыз тюшти, ярдымгъа етип келинъиз!

Абиж. Шамата къопарма, Аджи баба, мен хырсыз дегилим.

Аджи. Хырсыз олмасанъ бу эвде не ишинъ бар? Явлыкъны къайдан алдынъ?

Абиж. Явлыкъны манъа бахшыш бердилер.

Аджи (багъырып). Эй, джемаат!..

Абиж (элинен онынъ агъызыны къапатып). Ялварам, ботен ерде шамата къопарманъыз. Мен Ниярнен корюшмеге кельдим, чюнки мен оны, о да мени севе. Бу явлыкъ онынъ бахшышыдыр.

Аджи (озь башына). Тёметлерим догъру чыкъты... (*Абижге.*) Чингене огълу бай къызына севда олгъан! Ха-ха-ха!... Меним къызым Чолпан йылдызыдыр, узат элинъни, онъа етерми?

Абиж. Элим етмесе, юрегим етти.

Аджи. Юрек экен! Чингенеден юрек къайдан кельсин? Бакъ онынъ лафына... Сен не, Аджиамет бай къара суюкке къыз берир беллединъми?

Абиж. Бермесенъ, алып къачарым.

Аджи (абдырар. Озь башына). Япар, не десенъ япар. (Абижге.) Йигит экенсинъ, къардашым, эшиттим, эльнен борю тута экенсинъ. Машалланъ бар. Амма тап бу къадар ахмакъ олгъанынъны бильмей эдим.

Абиж. Не демек истейсинъ, Аджи баба?

Аджи. Не дейим санъа, меним эрке къызым сени де «севем» деп къутурткъан. Былтыр бай огълу онынъ пенджереси тюбюнде беш ай кукареклеп юрди.

Абиж. Сонъ?

Аджи. Сонъу не олсун, куле-куле тойгъан сонъ, бай огълуны къувып йиберди. Оюнджакъ этип энди сени, чингене огълуны тапкъан. Аферин къызыма! Ха-ха-ха!

Абиж. Кульме, байым, чингене де инсандыр.

Аджи. Айткъаныма инанмайсынъмы? Олмаса, бир къач кунъден никях дуасына буюр. Анда киев баланы да корерсинъ.

Абиж. Киев?!..

Аджи. Ёкъса сен озюньни киев сандынъмы? Ха-ха-ха!.. Эм ойле-бойле киев дегиль, эльнен арслан туткъан бир йигит.

Абиж. Алла ашкъына, ялварам санъа Аджи баба, керчегини сёйле: бу айткъанларынъ догърумы?

Аджи. Алла-алла, чингенеде де гъурур ола экен де! Бабанънынъ демир тезьясыны, тери корюгини, ананънынъ фал ташларыны берип, Аджиамет байнынъ къызыны аладжакъ олдынъмы? Эль-алем масхарасы олмаздан эвель бу азбардан аякъларынъны авуштыр. Бир даа кольгенъни биле коръмейим.

Абиж (оз башында). Меним эшиткенлерим недир? Десене... (Аджиге.) Сен ялан айтасынъ, Аджиамет бай!

Аджи. Не, ялан айтасынъ дединъми?

Абиж. Эбет, ялан айтасынъ дедим! Нияр гуль киби тазе, къар киби темиз, меляике киби гунахсыз бир инсандыр.

Аджи. Онда сенинъ ишинъ олмасын. Къыз меним — мал меним, кимге истесем, онъа сатарым. Джойыл мындан!

Абиж (башыны салындырып, йырлап, азбардан чыкъар).

Атам манъа бир ал олды,
Янды юрек, кебап олды.
Оны анъып, ах дедикче,
Акъ джигерим ал къан олды...

Айтынъ манъа, тувгъанларым,
Айтынъ манъа мен нейлейим.
Юрегими от къаплады,
Янды, янды, куль олды...

Аджи (бир озю). Арадым-осьтюрдим дегенде чингенеден муштериси тапылды. Джаным-джаным бай огъулары тургъанда, гонълюни бу арамзадеге берген. Алып да къачар. Дуракъсыз бу мельунларны къайдан барып тапарсынъ? Пишкен армут теректен озю тюше экен. Энди не япмалы? Бу армутны кимге сатмалы?

Ойнап-йырлап ичери Айгуль келип кирер.

Айгуль.

Къалайлы къазан ичинде къаз баласы,
Къызыны баштан чыкъаргъан озъ бабасы.

Белинъе къушакъ яптырдым, чевреси сырма,
Анавгъа-мынавгъа козь этип, бойнумы урма...

Аджи. Иште, бу етмеген эди.

Айгуль. Аджи баба, яныгъынъыз бар, гъалиба, бир фал бакъайымчы. (Фалташларынен ойнап.) Бир аттым — нал чыкъты, бир аттым — тай чыкъты, бир даа аттым — чатал къашлы, къара мыйыкълы киев чыкъты. Къызынъызгъа олса керек. Къуда бекленгиз, Аджи баба.

Аджи (ачувнен.) Къуданы агъанъ йибереджекми?

Айгуль. Агъам олса — не олгъан?

Аджи. Мына не олгъан... (Ураджакъ олып чапкъылыр.)

Айгуль (къачып). Аджи баба, унутманъз, мен фалда янъылмайым, айткъаным оладжакъ! (Чыкъар.)

Аджи. Не десенъ олур... Давранмакъ керек. (*Къычырып.*) Эй-й, Чомез, мында кельчи!

Чомез эсней-эсней ичери келип кирер.

Чомез. Айтынъ, байым, не буюрасынъыз?

Аджи. Але даа юкълай эдинъми?

Чомез. Ёкъ, байым, юкъламай эдим... Тюш коре эдим.

Аджи. Я тюшюнъде не корьдинъ?

Чомез. Юкълагъанымны корьдим. (*Экиси де кулер.*)

Аджи. Байынъ эвдеми?

Чомез. Эвдедир.

Аджи. Не япа?

Чомез. Не япсын, чекише заваллы.

Аджи. Хасталандымы ёкъса?

Чомез. Хасталыкъ чарпсын оны. Ашнен чекише. Сабадан уй-легедеже отьмекнен эт ашай, уйледен акъшамгъадеже этнен отьмек ашай, акъшамлары да этнен отьмекни къарыштырып ашай. Кене де олса шишман къурсагъыны толдырамай.

Аджи (*сертейип*). Сус, джинасир бала, онынъ къурсагъында сенинъ ишинъ олмасын. Бай олгъан сонъ ашайджакъ эбет. Бар айт, бизге джума къавесине буюрсын.

Чомез (*чыкъып*). Къаведен онъа не файда...

Аджи (*бир озю*). Бу шишман эриф эвге кельгенде Нияр онынънен шакъалаша тургъан. Бельки... Тьфу! Башы — ат башына, къурсагъы да ичли сыгъыргъа ошай. Тёвбе, мен не айттым шу! Онынъ кимге ошагъаны меним не ишим? (*Аяткъа кирер, къычырып.*) Нияр, къызым, мында кель... Я Раббим, ишими онъ кетир, къызымы озюм киби бай адамнынъ эвинде корейим.

Нияр (*къоркъа-пыса ичери кирер*). Саба шерифлер хайырлы олсун, баба!

Аджи. Айтчы, бугунъ саба башта кимнен хайырлаштынъ? Сустынъмы? Айды, яшлыкъта олуджы шейдир. Амма бу сонъкиси олсун. Корюле, къафестен учурылмагъа вакъытынъ кель-

ди. Лякин барып да бу кѡфеснинѡ кѡапысыны озѡ элинѡнен ачаджакѡ олма, элинѡни кѡыарарым. Анавыны... Хасап Асанны чагѡырттым. Келип кѡалса, онѡа хошкельди айт, ал-хатирини сора. Айды, бар, озѡ ишинѡни бакѡ. (*Нияр кери чыкѡар.*) Лякин бу кѡарт пезевенк кѡызымнынѡ кѡадрини билер экенми? Май-мунѡа гуль такѡаджакѡ олам... Э-э, Аджиамет бай, кевшеме, «ма» демегендже, «ал» деген тапылмай. Онда исе сюрю-сюрю кѡойлар, сыгѡырлар, джылкѡылар... Денѡизде кѡум, онда мал. Кѡызымны эвлендирген сонѡ буларнынѡ эписи яваш-яваш меним олур. (*Копек урер.*) Келе гѡалиба. Эй, Фериште!

Фериште (*кирип*). Не айтасынѡ, байым?

Аджи. Копек урей, эшитмединѡми?

Фериште. Эшиткенде не олѡган?

Аджи. Я бизим копекнинѡ ялынѡыз Хасап Асанѡа ургенини бильмейсинѡми? Оджакѡтаки кѡазанны эвге кирсет, ондан башкѡа озюмиз ач кѡалармыз.

Фериште (*джильвеленип*). Байым, анавы лафны Асанѡа айтырсынѡмы?

Аджи. О да насыл лафтыр?

Фериште. Сени Хасап Асанѡа кѡоджагѡа беририм, деген эдинѡ.

Аджи. Туллыкѡтан бездинѡми?

Фериште. Бездим, бездим, Аджи баба, кѡуртар мени бу белядан.

Аджи. Хасап Асан тул кѡадынларны бегенмей. Кѡыз аладжакѡ экен.

Фериште. Алла алсын оны... (*Агѡламсырап.*) Кене туллыкѡ, кене бекярлыкѡ... Анам мени кѡысметсиз догѡургѡан...

Фериште чыкѡар. Азбарда Хасап Асаннен
Чомез пейда олурлар. Чомезнинѡ элинде зембиль.

Асан. Чомез!

Чомез. Айт, байым.

Асан. Бурнунъа эт кьокъусы урмадымы?

Чомез. Урмады, байым.

Асан. Бурнунъ кьурусун. Кьокъу алмагъан бурунны ташып юрмектен не файда? Менимки эки вёрстлик ерден кьокъу ала. (Бурнуны чекип.) Бу эвде кьуйрукъ майына кьозу эти кьавургъанлар. (Бир даа чекип.) Ичине арпачыкъ согъан догърагъанлар... Къазанлары кьайда экен?... Чомез ач олдым, зембильден бир парча кьуйрукъ бер.

Чомез. Байым, ёл бою ашап кельгенинъ олмадымы?

Асан. Тойгъа барсанъ — тойып бар, дегенлер. Бу ачкозь Аджи ашыны дегиль, бир ютум сувыны да бермез.

(Азбарда Фериштени корип къалыр. Шакъалашып.)

Геми келир учъ дане,
Устю толу кестане.
Дюнья толу дюльбер олса,
Аладжагъым бир дане.

Фериште (сертейип).

Кет башымдан, окъталма,
Куле берип, токъталма.
Къыз аладжакъ олгъансынъ,
Не баш куттинъ, керата?..

Асан (тааджипленип). Э-э, шакъама да сюртмеди. Бу майда бир кьыл бар амма, сонъу хайыр... (Элиндеки кьуйрукъ парчасыны чайнай-чайнай аяткъа кирер.) Селям алейкум, кьомшу достым!

Аджи. Алейкум селям, хош кельдинъ. Тёрге буюр. Сагълыкъ-селяметлик ериндеми, Асан бай?

Асан. Э-эй, Аджи, сен сорма да, мен айтмайым.

Аджи. Хайыр ола?

Асан. Хайыргъа дегиль гъалиба. Геджелери кьоркьунч тюшлер корип башладым.

Аджи. О да насыл тюштир?

Асан. Мисаль ичюн айткъанда, тюневин гедже тюшюмде кене ачыкъкъанымны корьдим. Согъумлыкъ бир кьой сойдым. Оны къулагъындан къуйругъынадже ашадым. Тоймадым. Бирини даа сойдым — кене олмады. Сюрю-сюрю кьойларымны, сыгъырларымны сойып ашадым — бу да етмеди, кене ач къалдым... Аджи, бойле тюшлерден къуртулмакънынъ чареси ёкъмы?

Аджи. Бар! Эвлемек керек санъа. Чареси одыр онынъ. Эвлемсенъ, геджелери шерфенънен эгленирсинъ, тюш корьмеге вакъытынъ къалмаз.

Асан. Акъыллы адам экенсинъ, Аджи. Мен ойле тюшюнем. Лякин догърусыны айтсам, шу кыскъа аякълылардан отюм патлайджакъ. Нечюн десенъиз, оларнынъ чокъусы обур ве джады экен. Алла косътермесин, барып да...

Аджи. Я Нияр? Сенинъдже о да джадымы?

Асан (*аякъкъа атылып турар*). Тёвбе де, Аджи! Ондан джады олурмы? Ондаки культе сачлар, эля козьлер, гуль янакълар, къабарыкъ кокреклер, семиз балдырлар...

Аджи. Олды, олды, къарт зампара. Тап агъызынъ копюрди. Ниярны бегенесинъми ёкъса?

Асан. Алла, алла, Аджи, ойле яш бир кыыз меним тишсиз агъызымнынъ къашыгъыдыр я! Отуз эки тишимден йигирми экисини арыкъкъа ташладым. Тезден быламыкъкъа кечеджем.

Аджи. Быламыгъынъны ташла сен, Ниярны айт: бегенесинъми?

Асан. Худжур лафлар этесинъ, Аджи, тезелекни ким бегенмез? Мисаль ичюн айткъанда, бааръ кельдими, мен кьой этинден кьозу этине кечем, чюнки кьозу эти...

Аджи. Бургъалама, мен Ниярны сорайым.

Асан (*озь башына*). Не дейим экен? Бегенем десем мени сопалап айдамазмы? (*Аджиге.*) Аджи, дердима согъан догърама, Онынъ адыны эшитсем юрегим чатыр-чутур аевлене. (*Багъырып.*) Олян, Чомез, тез ол, анавы къопкъанынъ сувуны бер де, юрегимдеки алевни сёндирейим. (*Ичер.*) Ой анасыны, юре-

гимнинъ ягъы да ирип кетти. Чомез, зембильден аз бучукъ къуйрукъ бер. (*Къапыныр.*)

Аджи. Бакъ онъа, текмиль къутурды. Я бойле бир къызны сатып алмагъа акъчанъ етерми? Бильмиш ол, теразенинъ бир къапагъына Ниярны къойсам, экинджисине алтын къояджакъ-сынъ. Къапакълар бир кельсе, къыз сенинъ, алтын меним. Насыл, бу алыш-веришке разысынъмы?

Асан (текрар аякъкъа атылып турар). Аджи, керчегини айттынъмы? Алдамайсынъмы? Бельки шакъадыр?.. Ал, ал, малым сенинъ олсун, мулъкюм де, манъа Ниярны бер. (*Хасан Асаннынъ къулагъына бир шейлер фысылдар.*) Чомез, не, паалы дейсинъми?.. Еке... Неге еке?..

Аджи (Чомезге). Къана, къардашым, буюклернинъ лафына къошулма. Бойле шейге Асан байнынъ озъ акъылы да етер.

Асан. Кет, къабакъбаш! Борджгъа акъыл алгъан адам дегилим. (*Чомез азбаргъа чыкъар. Хасан Асан девам этип.*) Бер элинъни, Аджи, бугунъден сонъ сен манъа баба, мен де санъа огъул олайым.

Аджи. Гевезеленме, Асан бай, манъа баба демесенъ де олур. Менден чокъ яш дегильсинъ. Озюнъни манъа дегиль, Нияргъа бегендир.

Асан. Мен базардан мал сатын алгъанда, сыгъырдан: мени бегенесинъми, деп сорамайым. Мал сенинъки — пул менимки, амин! Анълаштыкъ гъалиба. Ойле олса, тур еринъден, бир яшлыкъта, бир къартлыкъта!

(*Ойнап йырларлар.*)

Он секизге кельди яшым,
Севдагъа огърады башым.
О сенинъ мамур бакъышынъ,
Джианда булунмаз эшинъ.

Алтын фесинъ ян киерсинъ,
Севдалыгъым сен чекерсинъ.
Ай дюльбер къыз, вай дюльбер къыз,
Башыма да сен етерсинъ...

Аджи. Айды, олды шуны, Асан бай. Ойнамагъа биле экенсинъ. Бельки йырламагъа да билерсинъ? Дейджегим, бу къартлыгъынъа санъа мытлакъа бираз яшармакъ керек. Сабалары къызнынъ пенджересине кель, чынъ айт, бейит ташла, озюньни бегендир. Анавы чингене огълу танъ атмаздан эвель кукарек-леп башлай.

Асан (*теляш ичинде*). Анавы эльнен борю туткъан йигитни айтасынъмы? Ниярны о да севеми?

Аджи. Севмек дегиль, Нияргъа дели-диване олды. Къутурып юре.

Асан (*абдырап*). А-а, ойлеми? Мени онъа пычакъсыз сойдырып, малларыма шорбаджы олмакъ истейсинъми? Ягъма ёкъ! Къызынъ да, эвинъ де башынъдан артта къалсын. (*Ерге чёкип.*) Оф, джаным кетти, тек бир теним къалды. (*Багъырып.*) Эй, Чомез, олеятырым, бир парча къуйрукъ кетир!

Аджи (*шашмалап*). Къыз севген адам чатал юрек олур.

Асан. Энди чаталы да сынды, тереги де. Манъа токъунма. Аджи, хасапкъа азырлангъан мал дегилим. Къызынъ да керек-мей, озюнь де. (*Турып кетеджек олур.*)

Аджи. Токъта шуны, башынъы джойма. Бирер къаве ичермиз, джума ашы ашармыз.

Асан (*токъталып*). Аш дейсинъми, Аджи? Онъа къаршы дегилим. Тек къыз лафы олмасын.

Аджи. Ниярнынъ хошкельдисини эшитмей къайда кетеджек оласынъ? Джаны агъырыр.

Асан. Мени коръмесе джаны агъырыр дейсинъми, Аджи? Яхшыгъа бакъмакъ козьге къарув дегенлер. Ой анасыны, не япайым экен! Юрегим коръмеге истей, лякин аякъларым къач, деп зорлай. (*Багъырып.*) Чомез, къапыда козь-къулакъ олып тур. Анавы чингене огълу кельсе, «къаравул» кычырырсынъ. Пенджереден чыктып къачарым.

Аджи (*къапыны аралыкъ этип*). Нияр, къызым, мында кельчи! (*Асангъа.*) Агъызынъны юм, тишлеринъни коръмесин.

Асан. Корьсе не олгъан? Ат алгъанда мен башта тишлерини бакъам.

Нияр (кирер). Кельдим, баба, буюрынъыз! (Хасан Асаннынъ диванелер киби бакъкъаныны корип, озюни туталмаз ве къакъылдап кулер.)

Аджи (Асаннынъ къулагъына). Дувадакъ киби сусып отурма, айт бир шейлер.

Асан (Нияргъа). Сен, папийчигим, зурна чалмагъа билесинъми?

Нияр. Ёкъ, бильмейим.

Асан. Вай-вай-вай, зурна чалмагъа бильмеген адам олурмы? Зурна дегенлери пек яхшы бир чалгъыдыр. Илле десенъ чобан авасына. (Йырлап ойнар.)

Дириль-дириль къавалым,
Фетта меним чобаным,
Фетта къойгъа не бармай,
Мачиклерни не бакъмай...
Сонъ, насыл, яхшымы?

Нияр. Чокъ яхшы.

Асан. Истесенъ, зурна чалмакъны санъа да огретейим.

Нияр. ...Я озюнъиз билесизми?

Асан. Зурна чарпсын мени. Даа элиме де алмадым. Лаф олсун, деп айттым. Шакъа! Ха-ха-ха!..

Аджи. Джошты пезевенк. (Нияргъа.) Къызым, бизге бирер фильджан къаве кетир. (Нияр чыкъар. Асан козьлерини атла-тып, онынъ артындан бакъып къалыр.) Санъа не олды, акъылы-нъны Нияр алып кеттими?

Асан (джесаретленип). Олды оладжакъ, къырылды баджакъ: бер элинъни алайым, бабачыгъым! Кель бетинъден опеим, бабачыгъым! (Четке.) Амма да бабагъа расткельдим, эй! Денъиз-де къум, онда мал! Тезден бу Аджи де аякъларыны кокке тик-лер, бутюн маллары манъа къалыр. (Аджиге.) Кель козюнъден опеим, бабачыгъым!

Аджи. Олды, олды шуны. Сипирке сакъалынънен бетими тек-
милъ яра эттинъ. Я чингене огълундан къоркъмайсынъмы?

Асан. Мен... мен оны пычакъсыз соярым, парчаларым, борю
олып ашарым. Аджи, мендай арслан тургъанда, сен шейтандан
да къоркъма.

Нияр — кызынъ, мен — огълунъ,
Кеч кошеге, кий тонунъ,
Ярын дегиль, мына бугунъ
Чалдыр бизге той-дюгюн!

Азбарда шенъ-шерамет умумий оюн.

ЭКИНДЖИ ПЕРДЕ

Айны шу левха. Танъ маали.

Абиж (терекке яслангъаны алда гъам-кедернен йырламакъта).

Атам манъа бир ал олды,
Янды юрек, кебап олды.
Оны анъып ах дедикче,
Акъ джигерим ал къан олды.

Айтынъ манъа тувгъанларым,
Айтынъ манъа, мен нейлейим.
Юрегими от къаплады,
Янды, янды, куль олды.

Олер эдим, эллер алыр,
Козюм кене онда къалыр,
Къалыр эдим, къавушалмам,
Дюнъя манъа арам олур.

Айтынъ манъа тувгъанларым,
Айтынъ манъа мен нейлейим.
Юрегими от къаплады,
Янды, янды, куль олды.

Азизим, пенджеренъден айырылмайым, янынъа да барамайым...
 Сенинъ байлыгъынъ меним факъырлыгъым аразда юдже дагъ-
 лар олып юксельди... Айт, гузелим, бабанънынъ манъа дегенлери
 керчекми? Мени алдадынъмы?..

Юрегими от къаплады,
 Янды, янды куль олды...

Айгуль (ичери чапып кирер). Акам, тез чалашкъа барып етейик.
 Абиж. Не иш?

Айгуль. Къудалыкъ.

Абиж. О да насыл къудалыкътыр?... (Чыкъалар. Ичери Чомез келип кирер.) Огден юр, Чомез.

Чомез (артына айланып). Юр, байым, юр, къоркъма.

Асан (кийинип-къушангъан бир алда ичери кирер). Огден юр, Чомез.

Чомез. Огден нишанлы яшлар юрер.

Асан. О да акъыл! Сен аркъа тарафтан козь-къулакъ ол, анавы къара шейтан келип къалмасын, экимизни де пычакъсыз сояр.

Чомез. Байым, оны пычакъсыз сояджакъ сен дегиль эдинъми?

Асан. О лаф эди, Чомез. Шимди исе юрегим думп-думп ура. Бер бир парча къуйрукъ, озюме келейим. (Ашанып, Ниярнынъ пенджереси огюне келип токъталыр. Чомезге.) Айды, йырла!

Чомез. Йырны нишанлы яшлар айтыр.

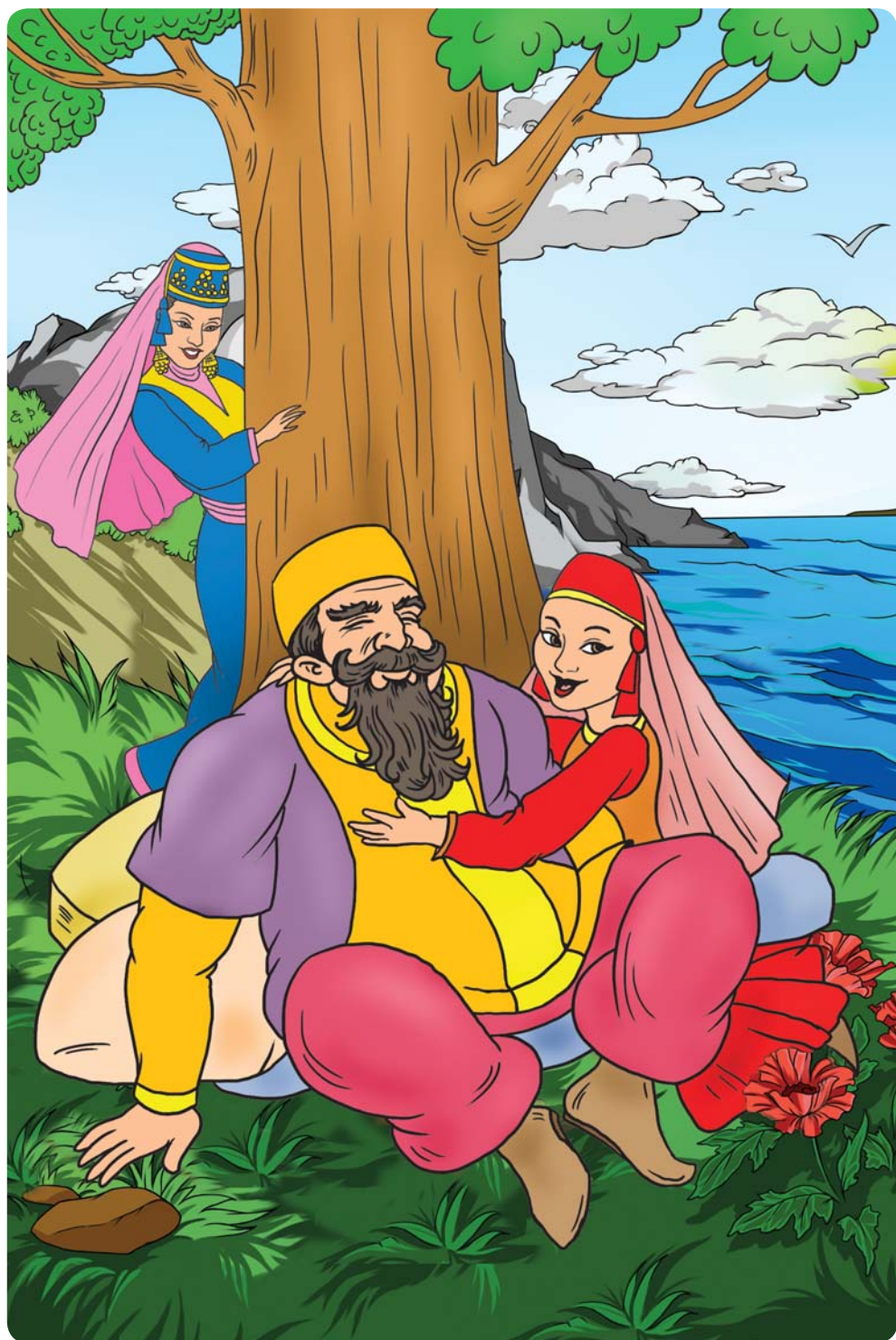
Асан. О да акъыл! Неден башлайым экен? «Домпылдай»ны айтайыммы?

Чомез. О да насыл шейдир?

Асан. Бильмейсинъми? Олмаса, огренип къал (йырлар).

Къарасувнынъ дёрт кошеси,
 Май бардагъы домпылдай,
 Озю де адам бегенмей,
 Чанакъ-чельмек домпылдай...
 Насыл, бегендинъми?

Чомез. Кечмез, байым.

Асан. Кечмез дейсинъми? Я «Къара тавукъ» кечерми? Оны да бильмейсинъми? Сапсем джайль экенсинъ де. Динъле!

Къара тавукъ къакъ-къакъ этер,

Къанатлары шакъ-шакъ этер...

Чомез (*оны болип*). Етти, етти, байым. Мында май бардагъы да, къара тавукъ да кечмез. Севги йыры йырламакъ керек.

Асан. Севги йыры дейсинъми? Ойлесини бильмейим. Озюнь йырла. Бугунъ сесим де яхшы чыкъмай, богъазымы май басты гъалиба. Чомез, билесинъми не япайыкъ? Кель, севги йырыны ортакълашып айтайыкъ. Сен мынавы метий ичине кир де, бар сесинънен багъырып йырла, мен де пенджерере бакъып дудакъ-ларымны ойнатайым. Насыл, бу акъыл ишими?

Чомез. Акъыл иши, байым. Бойле йыр айтмакъ даа ич бир ах-макънынъ акъылына кельмегендир.

Асан. Кельмез эбет, оны мен озюм тюшюнип таптым. Э-эй, Чомез, меним башым акъыл хазинесидир амма, анахтарыны джойгъаным, тапалмайым. Айды, кир метийге.

Чомез (*метий ичинден йырлап*).

Азбарында акъ тана да, вай-вай-вай!

Къызым бар деп макътана да, вай-вай-вай!

Макътанса да ери бар да, вай-вай-вай!

Янагъында бени бар да, вай-вай-вай!

Нияр (*пенджереден башыны чыкъарып*). Багъчада бульбуль оте гъалиба.

Асан. Бульбуль дегенинъ меним о, папийчигим. (*Тиз чёкип.*)

Сен меним султанымсынъ, джанымсынъ,

Шекеримсинъ, балымсынъ...

Нияр (*кулип*). Сен де меним султанымсынъ...

Асан. Оф, оф!

Нияр. Шекеримсинъ, балымсынъ!

Асан. Оф, оф, оф! Ириди юрегимнинъ ягъы. (*Метийни таякъ-лап.*) Олян, Чомез, тез ол, бир парча къуйрукъ бер!

Чомез. Адымны айтма, мен мында ёктым.

Асан. Эбет, эбет, Чомез, сен метийде ёкъсынъ.

Нияр. Мени ташлап кимнен лаф этесинъ, Асан эмдже?

Асан (озь башына). Пахыллады. Кунъджи экен. (Нияргъа.)
Сен меним султанымсынъ, джанымсынъ...

Нияр (оны болип). Асан эмдже, оны эшиттим, энди янъы бир шей айт.

Асан (озь башына). Даа не айтайым экен? (Метийге эгилип.)
Сен не дейсинъ, Чомез?.. Къычырып айт, джинасир, эшитмейим.
Олды, олды, анъладым. (Нияргъа.) Бааръ! Тереклерде къаш-
къырлар йырлай, ахырларда... бульбуллер айкъыра! Ох, бу не
аджайип гузелликтир!

Нияр (озюни кульгиден зорнен тыйып). Асан эмдже, бир йыр-
чыкъ даа айтчы!

Асан. Манъа коре не, истесенъ акъшамгъадже йырлайым.
(Метийге бакъып.) Чомез, башла! (Озю дудакъларыны ойнатыр,
тамагъыны къырар, оксюрир, лякин метийден сес эшитильмез.
Озь башына.) Джинасир бала метий ичинде богъулып къалды
не мараз...

Нияр. Сизге не олды: тилинъиз тутулдымы, богъазынъыз
къырылдымы?

Асан. Ай, гузель къыз, санъа бакъкъан адамнынъ тили тутул-
мазмы, богъазы къурумазмы? Ягъламагъа аз бучукъ къуйрукъ
олса экен...

Чомез (метийден башыны чыкъарып, Ниярнен козь этишкен
сонъ, апансыздан йырламагъа башлар. Йыргъа джошкъан Хасап
Асан оюн тёшер.)

Пенджеренден акъ къыз къарай, вай-вай-вай!

Акъ къыз къара сачын тарай, вай-вай-вай!

Шу акъ къызны алыр эдим, вай-вай-вай!

Эвге алып барыр эдим, вай-вай-вай!..

Аджи (софада пейда олур. Динъленип тургъан сонъ). Анавы
чингене огълу кене кельди гъалиба. Баре онъа ойле бир сопа
чекейим ки, мени омюрбилля унутмасын. (Яваштан якълашып,

таягыны Хасан Асанның омузына яндырыр.) Мына санъа къыз ичюн! Мына санъа севгенинъ ичюн! Мына санъа ...

Асан. Имдат, имдат, ольдюрелер!.. (Аджини эслеп.) Аджи баба, мени не ичюн котеклейсинъ?

Аджи. Асан бай, сенсинъми шу? Тъфу! Мен сени анавы чингеге огълу белледим.

Асан. Омузыма таякъ тюшкенде мен де сени одыр белледим.

Аджи. Айды, бугуннинъ къазасы бунынънен кечсин.

Асан. Кечсе яхшы амма, омуз кемигим чиль-парча олды гъалиба. Сесимни бегендинъми, Аджи баба?

Чомез (метийден чыкып, джылмайып). Байым, даа йырлайджаммы?

Асан. Бакъ сен масхарагъа, «даа йырлайджаммы» экен! Йырласам — мен йырладым, я сен не форса сатасынъ? Мен йырганда дудакъ ойнатып тургъан байгъуш сен дегиль эдинъми? Деф ол башымдан, артыкъ керекмейсинъ.

Чомез чыкъар. Терек артында Айгуль пейда олур.
Динъленир. Сонъ о да чыкъар.

Аджи. Лаф этмеге тиль таптынъмы?

Асан. Я меним тилиме не олгъан? Къызны корьгенде беш суем даа узанды.

Аджи. Арангызда не лаф олды?

Асан. Эки севда арасында не лаф ола билир? Севги лафы эбет. «Сени эр гедже тюшюмде корем», дей. «Юрегимнинъ анахтарыны тек санъа ишанам, ач да, онынъ ичине кир», дей. Сапсем къара севда олгъан.

Аджи. Тилинъ беш суем дегиль, он суем узангъан.

Асан. Узаныр я! Севдалыкъ къолай шейми? «Тезден той япып, мени озъ эвинъе тюшир, сенсиз яшамагъа сабыр-меджалым къалмады», дей.

Аджи (джылмайып). Къандырдынъ гъалиба ...

Асан. Къыз къандырмасы манъа коре не? Истесем, хан кызы да аякъларыма тиз чёкер.

Аджи. Къой, къой шуны, Асан бай, текмиль дадыны къачыр-дынъ. Юр, эвге кирейик де, нишан тою меселесини анъла-шайыкъ.

Эвге кирерлер. Ичериде Чомез ве элинде аркъасында торбасы
олгъан, эски бир джуббе япынгъан, шал ортюнген
Айгуль пейда олурлар.

Айгуль. Эшиттим, Чомез, даа шимди эр шейни озъ къулакъ-ларымнен эшиттим. Агъамнынъ иши олмайджакъ гъалиба.

Чомез. Айгуль апте, ялварам сизге, дегенимни япынъыз. Бун-дан сонъ Хасап Асан Нияр аптемнинъ адыны тилине биле ал-маз. Джады олмагъа билесизми?

Айгуль. Джады? Билем эбет.

Джады, джады, джап-джады,
Къайда онынъ эджады?
Бири обюр, бири къотур,
Бири окъур, бири сокъур,
Бешинджиси кетен токъур.
Бабалары Канджалос,
Давулджылар, давулджы.
Аналары Панджалос,
Оюнджыдыр, оюнджы...

(«Давул оюны». Айгуль ве Чомез ойнайлар.)

Чомез. Чокъ яхшы, Айгуль апте! Энди Асан байнынъ эвден чыкъмасыны беклейик.

Азбарнынъ экинджи тарафына кечелер. Эвден Нияр чыкъар.
Пармагъындаки юзюкке бакъып, терен хаялларгъа далар.

Нияр. Азизим, къайда кеттинъ, кельмез олдынъ ... (Йырлар.)

Коктен учкъан бир къуш эдим,
Агъ иле туттынъ мени.
Юрегинъе къонгъан эдим,
Не ушкюттинъ яр мени.

Сен кеткен сонъ къанат сынды,
 Зиндан чёкти, учалмайым.
 Санъа гонъюль берген эдим,
 Дердинъден вазгечалмайым.
 Кель, ал мени, ал дживаным,
 Эллер алыр, хор олмайым.
 Санъа бакъып къуванч ичкен
 Омюрлик яренъ мен олайым...

*Гъамлы бир алда терекке ясланыр.
 Ичери Айгуль къайтып кирер.*

Айгуль (башлыгъыны котерип). Гузель къыз, санъа не олды, неге мугъайдынъ?

Нияр (онынъ дюльберлигинден айретте къалып). Ай къыз, сен инмисинъ-джынмысынъ, ёкъса коктен энген йылдызмысынъ?

Айгуль. Ин дегилим, джын дегилим, чёльде оськен бир къызым.

Нияр. Чёльде?

Айгуль. Айса сен не беллединъ? Гузель гуллер тек бай азбарларында дегиль, къулан чёллерде де оселер. Бизлер сербест учкъан къушлармыз.

Нияр. Ай къыз, не айтмакъ истединъ?

Айгуль. Сени аджыйым, гузель къыз, сен бай адамнынъ бульбулисинъ.

Нияр. Байлыкъ — хорлукъмы?

Айгуль. Алтын къафестеки булбульге бакъ: о хор дегильми? Ашы да бар, сувы да бар, амма сербестлиги ёкъ... Не ойландынъ, гузель къыз?

Нияр. Сен догърусыны айттынъ: къафестеки къушларнынъ юреги дертлидир.

Айгуль. Дердинънинъ дерманы даа деми пенджеренъ огюнде эди.

Нияр. Ай къыз, мени кулесинъми?

Айгуль. Ёкъ, керчегини айтам. Сёз кесильди, энди никях дуанъыз окъуладжакъ.

Нияр (*шакъылдап кулер*). Ай къыз, бунъа инандынъмы? Эписи бабамнынъ шакъасы. Мени эглендирмек ичюн япа. Бугунъ тап пенджереге йиберди. Сонъ онъа ойле бир сопа чекти ки, коръмелисинъ.

Айгуль. Кульме къыз, бабанъ сени шу шишмангъа сатаджакъ. Даа шимди эвге кирдилер, дуа кунюни анълашаджакълар.

Нияр (*айретте къалып*). Деме?!.. Десене бабам мени шу бешаретнинъ къучагъына ташлар... Асла инанаджагъым кельмей.

Айгуль. Мени динъле, гузель къыз, никяхтан сонъ къаравул къычырсанъ да файда бермез.

Айгуль. Санъа ярдымгъа кельдим.

Нияр. Сен кимсинъ?

Айгуль. Мен Абижнинъ къардашы олам.

Нияр (*джошып*). Абижнинъ?!.. О къайдадыр, нечюн кельмей? Ёкъса бир шей олдымы? Ай къыз, неге сустынъ? Сени о ёлладымы?

Айгуль. Ёкъ озюм кельдим. Санъа сёзюм бар.

Нияр. Айт, джаным, къулагъым сендедир.

Аятта Аджиамет байнен Хасан Асан пейда олурлар.

Айгуль. Анавы шишман шимди бу ерге келир. Шакъалашып, онъа козь юмдыр. (*Айгуль терек артыфнда гизленир.*)

Аджи. Демек, келиштик: огюмиздеки джума куню нишан тою.

Асан. Бер элинъни Аджи баба: мал сени — кыз мени! (*Аджи эвине къайтып кирер, Хасан Асан Нияргъа догърулыр.*). Папийчигим мени беклей. Сагъынса керек. Севги чокъ лезетли бир шей экен. (*Нияргъа.*) Айт, папийчигим, дюньяда энъ лезетли шей недир?

Нияр (*гонъюльсизликнен*). Бильмейим.

Асан. Бильмесенъ огренип къал: дюньяда энъ лезетли шей къозу къуйругъыдыр. Амма мени сени къуйрукътан да зияде севем. Эгилът башынъны, къулагъынъа къуванчлы бир шей даа айтайым: джума куню нишан тоюмыз оладжакъ!

Нияр (айретленип). Нишан?!..

Асан (озь башына). Эбет, нишан! Тезден эки башны бир ястыккыкка кыояр да, хур-хур юкълармыз. (Шакъалашып.)

Чонтукъ тонынъ чырмачы, кадай,
Бойнунъны бурып турмачы, кадай,
Бойнунъны бурып яр севсенъ, кадай,
Олмаз онынъ кыуванчы, кадай.

Нияр (сёнюк бир давушнен). Сизге сёзюм бар, козюнъизни юмунъыз.

Асан (озь башына). Севем дейджектир, айтмагъа утана... Оф, меним де юрек ягъларым ирип кетти. (Джебинден бир шейлер чыкъларып кыапыныр.) Мен озюмнинъ тап бу кыадар дюльбер олгъанымны бильмей эдим. (Нияргъа.) Айт, Лейлям, Меджнуннынъ огюньде тиз чёкмеге де азырдыр! (Тиз чёкер.)

Нияр. Козюнъизни юмунъыз, кыулагъынъызгъа айтаджам.

Асан. Мына, юмдым, энди оны кельпеденнен де ачалмазлар. (Нияр терек артына чекилир. Онынъ ерине Айгуль кечер.)

Айгуль. Мени севесинъми?

Асан.

Ниярымсынъ — джанымсынъ,
Шекеримсинъ — балымсынъ...

Айгуль. Я меним джын кызы олгъанымдан хаберинъ бармы?

Асан (абдырап козълерини ачар). Джын?!..

Айгуль. Папийчигинъни танымадынъмы?

Асан. Я Нияр кыайда?.. Сен Ниярсынъмы?.. Бакъ онъа, козь юмып ачкыандже озю де денъишкен, урбасы да...

Айгуль. Истесенъ, мына шимди йылангъа чевирилип, бойнунъа сарылайым.

Асан. Ёкъ, ёкъ, керекмей, Алла разы олсун... Манъа не ола шу? (Козълерини окъалап, Айгульге бакълар.) Джын! Валлаий, бу кыыз джындыр! (Ерге юварланып.) Имдат, имдат! Кыуртарынъыз!..

Айгуль. Яваш ол, акъайчыгъым, ёкъса этне этер де, сени уфачыкъ бир сычангъа чевиририм.

Асан. Ойле адетинъ де бармы? Ой, ольдим, сапсем ольдим.

Айгуль. Ольмей тур, акъайчыгъым, джума куню никяхымыз кыйыладжакъ.

Асан (агъламсырап). Эй я-раббим, элли йыл бойдакъ юрдим, ашым-сувым майнен бал эди. Элли йыл даа бекяр къалсам ол-майдымы? (Айгульге). Нияр, къардашчыгъым, сен яш бир кызы-сынъ, ялварам санъа, боша якъамны. Башында сач, агъызында тиш къалмагъан бир къарттан санъа акъай олурмы? Бар кыс-метинъни башкъасындан ара.

Айгуль (энкъастан агъламсырап). Мени, джын кызыны, сен алмасанъ даа ким алыр? Сен киби мен де бойдакъ къалайыммы? Ягъма ёкъ, кысметим сен экенсинъ, мени сен аладжакъсынъ! (Онынъ бойнуна сарылыр.)

Асан. Эллеринъни чек, джинасир! Керекмейсинъ. Эвленмез-ден эвель айырылам. Санъа учъ талакъ олсун!

Айгуль (таягъыны котерип). Талакъмы — таякъмы? Ёкъ, мен-ден ойле къолай къуртулмазсынъ. Мени я озюнь ал, я да чинге-не огълуна элендир.

Асан. Чокъ яхшы, чокъ яхшы, башынъ-аягъынънен чинге-ненъки ол. Алла хайырлы этсин. Тоюнъызгъа бир къочкъар алып барырым. Пек мунасибсинъиз: къуту юварланды — къапа-гъыны булды.

Айгуль. Ёкъ, бабам джиезсиз киевге кызы бермез. Мен кене се-нинъ башынъда къалырым.

Асан (озь башына). Эй, Аллайым, не эттим де, мени бу джын-шейтан белясына огъраттынъ!.. (Айгульге.) Нияр, кызым, къулынъ-къурбанынъ олайым, айт, сенден насыл къуртулайым?

Айгуль. Менден къуртулмакъ истесенъ, джиезсиз киевнинъ джиезини сен берирсинъ.

Асан. Беририм, беририм, тек джаныма токъунма. Беш-он йылчыкъ даа аман-эсен яшамакъ истейим.

Айгуль. Бир шартым бар: мени ташлап, Аджи бабанынъ хыз-метчиси Фериште алагъа эленирсинъ.

Асан. Ёкъ, ёкъ, осы да керекмей, бусы да. Къадынлардан икра кельдим. Омюр билля эвленмейджем.

Айгуль. Инатланма, Хасап Асан. Оны къадын этип алмасанъ, йылан олып эвинъе кирер де, джанынъны алырым.

Асан. Корьдинъми беяны, биринден къуртулдым дегенде, экинджисине тутулдым. Айтчы, о да джады дегилим?

Айгуль. Джады чарпсын оны. Ахмакълардан джады олмай. Бугунъ акъшам онен корюш де, той акъкъында лаф этинъиз. Анъладынъмы?

Асан. Анъладым амма, аз-чокъ ондан да къоркъам. Бельки.

Айгуль. Анълагъан олсанъ, бугунъден сонъ бу азбардан аягъынъны кес. Сени мында Абиж корьмесин, джанынъны богъазынъдан тартып алыр.

Асан. Алыр, мытлакъа алыр. Пычакъсыз сояр...

Айгуль. Ана озю де келе.

Айгуль (чыкъар). Хасап Асан теляш ичинде къалыр.

Асан. Келе? Мында келеми? Энди не япайым?.. Ольдим, сапсем ольдим де анайчыгъым!.. (Чекменини башына орътип, ерге чёкер. Тыштан чалгъы давушлары эшитилир. Чекменини аралыкъ этип.) Ай-ойым кетип, тек бир вай-вайым къалды. Штаным да дымланды гъалиба... Джаным, манъа не ола шу? Бельки бутюн бу шейлер тюшюмдедир. (Элини тишлеп бакъар.) Ой! Тюшюмде дегиль, эсимде экен.

Ичери Чомез келип къалыр.

Чомез. Байым, не къычырдынъ, балкъурт тишледими?

Асан (тааджипнен Чомезге бакъып). Олян, сенсинъми? Агъзынъ чарыкъ къадар ачылгъан да? Я буруны? Дерсинъ арман къазыгъы. Джынлар чарпты ёкъса?.. Чалгъы чала гъалиба... Орта ерден бу насыл бир шейдир? Ахыр заманда эджуз-меджузлер чалгъы чалдырып келеджек дей эдилер. Энди келелер ёкъса. Бу азбардан зуммалы!

Къачып кетер.

Чомез. Заваллы байым! Аз бучукъ акъылынъ бар эди, энди ондан да къуру къалдынъ. Сонъу хайыр!

Куле-куле Ниярнен Айгуль келип кирерлер.

Нияр. Ай къыз, сенинъ айнеджилигинъден айретте къалдым.

Айгуль. Я бизим элимизде даа не бар? Мал берип джан алмакъ истенелернинъ акъкъындан мына бойле келемиз.

Чомез. Асан бай хасталанып къалмаса экен. Онсыз бутюн ишимиз бозулыр. Айгуль апте, юрюнъ, къудаларны къаршылап алайыкъ.

Айгуль. Гузель къыз, сен Фериште енгени манъа косътерирсинъ. Онынънен мен озюм лаф этерим.

Нияр ве Айгульнен Чомез тараф-тараф олып чыкъарлар.

*Чапмакътан Нефеси тыйылгъан ве усть-башы тобангъа
боналгъан Хасан Асан кери къайтып келир.*

Асан. Келелер, къуйрукълы, бойнузлы эджуз-меджузлер келелер. Эвиме барып, етмедим, огюме чыкътылар. Тобан черенине сокъуладжакъ олдым, аякъларым тышта къалды. Коръдилер гъалиба. Келип тутсалар къатыкълап ольдюрирлер. Энди къайда сакъланайым? (*Копек ювасына догърулып.*) Бу копекнинъ эви бош дегильми экен, Фишт-фишт! Пошол, пошол ондан! Шукюрлер олсун, копеек мусафирликке кеткен. (*Ювагъа сокъулыр.*) Ярынгъадже бир хайыр...

Чалгъы чалдырып ичери Къарасан, Абиж, Айгуль,

Чомез ве башкъалары келип кирерлер.

ХОР

Ай ярыкъ геджеси байрамдыр бизге, асабам,
Башкъа зийнет керекмей омрюмизге, асабам,
Салтанатсыз, талийсиз, темельсиз чалаш, асабам,
Беш ялан дюньяда не керек талаш, асабам,
Бизге ёлны косътерген Джетемен йылдыз, асабам,
Шерьят-закон бильмеймиз, шам ёлу тюм-тюз, асабам.

Аджи (аяткъа атылып чыкъар). Бакъ сен, бу къара шейтанлар дайфаларынен джыйылып кельгенлер. Эй, чингенелер, эль азбарында не ишинъыз бар?

Къарасан. Чалгъы чалдырып, къудалыкъкъа кельдик, Аджи баба. Адетимиз ойле.

Аджи. О да насыл къудалыкътыр?

Къарасан. Къызынъызны огълума истемеге кельдим, Аджи баба.

Аджи. Алла-Алла, чингене, огълунъ киби озюнъ де пек ахмакъ экенсинъ. Байнен чингененинъ къуда олмасы къайда корюльген бир шейдир.

Къарасан. Чингене олса — не олгъан? Меним огълумнынъ кимден эксиклиги бар? Сыкъса — таштан сув чыкъарыр, окъ атса — учкъан къушны урып тюшюр, авгъа чыкъса — эльнен борю тутар.

Аджи. Ёкъ, чингене, баба-эдждадымнынъ корьмеген шейини айтып баш кутъме. Мал — меним, къыз — меним, кимге истесем онъа сатарым.

(Айгуль бабасынен къулакълашалар.)

Къарасан. Сатаджакъ олсанъ, фиятыны айт.

Аджи. Бир чёкюннен бир корюк! Ха-ха-ха!.. Айды, олды энди, бойле шейнинъ лафы арам. Чингенеге къызыны бай адам дегиль, джарты татар да бермез. Тез азбарымдан джоюлынъыз. Меним къызым пейлидир. Джума куню койимизнинъ энъ бай йигитине нишанланаджакъ.

Абиж. Я о йигит кимдир?

Аджи. Ким олса олсун, йигитлер йигити — Хасап Асан!

Асан (башыны ювадан чыкъарып). Аджи, айтма, гунахтыр. Мен эвленмейджем. Вазгечтим. Бойдакъ къаладжам.

Аджи (Шашып-шашмалап). Асан киев, сен ювада не япасынъ. Чыкъ ондан. Сёз кесильген сонъ ойле шей айтылырмы?

Асан. Сёз дегиль, башымны кессенъ де къызынъны алмайджам. Бугунъден Сонъ огълунъ да дегилим, киевинъ де, веселям!

Аджи (*ачувланып*). А-а, ойле дейсинъми? Къана, бир даа сыфатынъны корейимчи! (*Оны ювадан тартып чыкъарыр.*) Саба-лары кызымнынъ пенджереси огюнде кукареклеген чал хораз сен дегиль эдинъми? Акъ сакъалынънен аягъыма тюшип, кызынъны бер, бабачыгъым, деп ялваргъанынъны унуттынъмы?

Асан. Унуттым, сапсем унуттым. Эвленмезден эвель кызынъа учъ талакъ айттым.

Аджи. Тез ол, тевбе-истагъфирулла окъу, талагъынъны кери ал, керата!

Асан. Алмайым, учъ талакъкъа экисини даа къошам. Етерми? Сен, Аджи, башкъа адам тапмасанъ, кызынъны эйиси мынавы йигитке бер. (*Абижге.*) Къардашым, бу тильки сакъал Аджининъ айткъанларына инанма, яланджынъны биридир. Арамызда кыыз лафы олмады. Ялварам санъа, о кызынъ сен ал. Джынлыдыр, деп къоркъма. Аджи эвинде джынлы кыыз къайдан кельсин.

Аджи (*озъ башына*). Не айта шу тентек? О да насыл джындыр?

Асан (*Абижге*). Ал, къардашым, мытлакъа ал. Ойле дюльбери-ни дюнья кыдырсанъ да тапалмазсынъ. Джиезини де, тоюны да мен телерим.

Къарасан (*Аджиге*). Эшиттинъми, байым, огълумнынъ джиез-лиги де, тойлугъы да бар. Энди айт, сонъки сёзюнъ не оладжакъ?

Аджи. Азбарыма арабанен алтын тектирсенъ де чингенеге кыыз бермем.

Асан. Аджи, эсинъни башынъа топла, муштери тапкъанда сат йибер. Валлай, сонъундан пешман этерсинъ.

Къарасан (*Абижге*). Янма, къаарленме, огълум. Яхшылыкънен олмадымы, яманлыкънен олур. Эй, Борахай! Чокъмарынъны салмакълап, давулгъа яндыр! Эй, Чорахай! Боразанны кычырт, къайткъанымызны тап чалашта эшитсинлер!

«Къалайлы къазан». Хор ве оюн. Чингенелер ойнап ве йырлап санадан Чыкъарлар. Хасан Асан да оларгъа къошуладжакъ олур.

Аджи (онынъ якъасындан къапышлан). Токъта, киев, санъа лафым бар. Юр эвге кирейик.

Асан (озъ башына). Къызы киби, бу да джынлы гъалиба. Эвге кирсетсе. Я богъар, я да къуйругъыма джынлы къызыны такъар. (Аджиге.) Этме, эйлеме Аджи, бу дар дюньяда бир джаным бар, оны озюме къалдыр.

Аджи. Манъа сенинъ сасыкъ джанынъ дегиль, озюнъ керексинъ.

Асан. Я раббим, сен къуртар мени бу джын-шетан алеминден.

Аджи. Юр, юр, шимди санъа джанынны да, шейтаныны да косьтеририм.

Асан. Керекмей, Аджи, энди эписини озъ козьлеримнен корьдим.

Аджи Хасап Асанны эвге чеккелеп кирсетир. Сукюнет.

Эв ичинден шатырды-гудюрдилер эшитилир.

Аяткъа Фериште атылып чыкъар.

Фериште (яшлы козьлерини силип). Аджи баба текмиль къутурды. Асанчыгъымны котеклеп ольдюрмесе экен. Ойледир о... Талий сени! Йигирми йыл къоджасыз къалып, ляйыгъымы бекледим. Ляйыгъымы таптым дегенде, Аджи баба ёлумы кести. Лячаре, бу дюньядан къоджасыз кетеджем...

Айгульнен Нияр келип кирерлер.

Нияр (Айгульге). Фериште алам мына бу къадындыр.

Айгуль. Фериште апте, якъын келинъ.

Фериште. Ёкъ, къызым, мен энди фалджыларгъа инанмайым. Омюр билля тул къаладжагъымны озюм де билем.

Айгуль. Башкъа лаф бар.

Фериште (якъын келип). Айт, корейим, насыл лафтыр.

Айгуль. Енге, Хасап Асангъа акъайгъа чыкъмагъа разысынъмы?

Фериште. Акъыз, сен де меним юрегиме бибер сепмечи! Олды энди. Бир адамым бар эди, оны да элимден тартып алдылар.

Айгуль. Енге, Нияр Хасап Асандан вазгечти.

Фериште. Догърумы, къызым?

Нияр. Догъру, ала, оны сизге ляйыкъ коръдим.

Фериште. Ах, къызчыгъым, сен вазгечтинъ амма, Аджи баба вазгечмеди. Ана Асанчыгъымнынъ джаныны алаятыр.

Айгуль. Биз онынъ да чаресини таптыкъ. Юринъ, айтып-анъ-латырмыз.

Козьден чекилирлер. Эвден Хасап Асан чыкъар.

Асан. Аджетим бар, тышкъа чыкъып келейим деп, зорнен къуртулдым. Энди мени тапса алсын! Къуюгъа тюшип гизледжем. Чомез ашны къуюгъа къопкъанен тюшюр. Къуюдан шу джынлы къыз эрге тийген сонъ чыкъарым. (*Теляшланып.*) Биревлер келе амма... Анавы Абиж дегенлери олмасын... Кечип кетсин хайырсыз. (*Терек янында чёкип, башыны чекменинен орътер.*)

Чомез (*кирип*). Байым, санъа не олды? Кулюк тавукълар киби йымыртагъа отурдынъмы?

Асан. Мен — мен дегилим.

Чомез. Ана санъа бир шей даа! Байым, отъмек опейим, сен — сенсинъ, мен де — меним!

Асан. Масал окъума, джинасир бала, мен — мен дегилим!

Чомез. Коръдинъми беляны, энди озюни де танымай. Токъ-та сен, байым, санъа ким олгъанынъны шимди хатырлатарым. (*Асангъа.*) Байым, ачыкъмадынъмы, бир парча къуйрукъ къапасынъмы?

Асан (*чекмен кыйыгъындан бакъып*). Чомез, сенсинъми? Озюнге чокъ ошамайсынъ, амма... Яхшы бакъ, къуйрукъ деп башкъа бир шей къаптырма. (*Ашан.*) Не исе, ичиме джаным кельди. Энди бу эвден зувайыкъ, Чомез. Мени йипнен къуюгъа эндирирсинъ. Анда гизледжем.

Чомез. Байым, къуюгъа тюшмезден эвель бир иш даа бар.

Асан. О да насыл иштир?

Чомез. Сени Фериште енге сорады.

Асан. Ана о етмеген эди. Таз чыбан устюнде тазе кьотур. Чомез, къана, табанларынъны майла, зувамыз! (*Онъ тарафкъа чапкъылыр. Къаришысына башлыгъыны орътюген Айгуль чыкъар.*)

Айгуль. Сёзюнъде турмайсынъмы, Хасап Асан?

(*Сол тарафкъа бурулыр. Къаришысына Фериште чыкъар.*)

Фериште. Менден къачасынъмы, Хасап Асан?

Асан (*озъ башына*). Мени кене плен алдылар. Бу кересинде эки тарафтан. Бу джынлы Нияр мени эвлендирмей башымы бошамайджакъ. Айды, турупкъа коре, хыяргъа шукюр. Фериштени ёкълайым. (*Фериштеге.*) Ой, ханым джан! Джаным джан! Фериште джан!..

Фериште (*опъкенен*). Джанынъ чыкъкъай эди. Бир джан экиге болюнirmi?

Асан. Зору билir, Фериште джан. Экиге дегиль, алып да къачарлар.

(*Йыр ве оюн. Фериште ве Хасап Асан,*

Айгуль ве Чомез чифте-чифте олып, ойнар ве йырларлар.)

Асан. Сен сорадынъ, мен кельдим, Джаным-козюм Фериште.

Хор Сенинъ союзъ-сопунъа

Мен олайым эниште.

Фериште Алам дединъ, ёкъ дединъ,

Чокъ баш куттинъ, Асаным.

Хор Акъай олсанъ, ал да къач,

Кечикирсинъ, Асаным.

Асан Кель алайым, сарайым,

Аткъа къойып къачайым.

Хор Бай артымдан къычырса,

Башын-козюн парлайым.

Чалгъы ве йыр давушлары янъгъырыр экен яваштан перде энер.

Мамут ДИБАГЪ

Коктен зембильнен энгенлер

I

Мемиш къартнен Теслиме енгенинъ беш баласындан дёртю яш экенде олюп, ялынъыз бир огълу сагъ къалды. Бирден-бир эвляды олгъаны ичюнми, ёкъса озълери пек баладжанлы олгъаны себебинденми, огълуны пек себе ве онынъ ичюн атта къалтырай эдилер.

Олар бош саатлеринде эр вакъыт огълу акъкъында сёйлеше ве онынъ тезден техникум битирип, агроном олып къайтаджына ифтихар эте эдилер. Лякин огълунынъ шеэрде яшамасы оларны кедерлендире эди.

Теслиме енге бир кунъ къоджасынынъ къулагъына эгилип:

— Кельди — эвлendirейик де, бир якъкъа чыккып кетмесин, — деди. — Етер дёрт йылдан берли шеэрде яшагъаны.

Огълуны эр кунъ коръмек, онъа баккып-баккып ферахланмакъ истеген Мемиш къарт бу ниетни бегенсе керек, токбалджа чал сакъалыны сыйпап, башыны саллап ташлады.

Бундан сонъ къартлар колхоз топлашувы яхут кино олмагъан акъшамлары уфакъ самоварчыккыны къурып, стол устюне къояракъ, къызылчыкъ татлылы чайнынъ бир стаканы артындан дигерини ичип, эп огъуалларына къыз сайламагъа башладылар.

— Арифнинъ къызы Мерзие гузель. Дюльбер, сагълам, эм чалышккып къыз.

Теслиме енге разы олмай:

— Гузель кыыз, амма окъувы аз, Билял оны алмаз. Менимдже-сине, бригадир Муратнынъ кызы гузель. Пек мулайим ве шыр-ныкълы кыызчыкъ. Эм окъумыш.

Буны исе Мемиш къарт бегенмей:

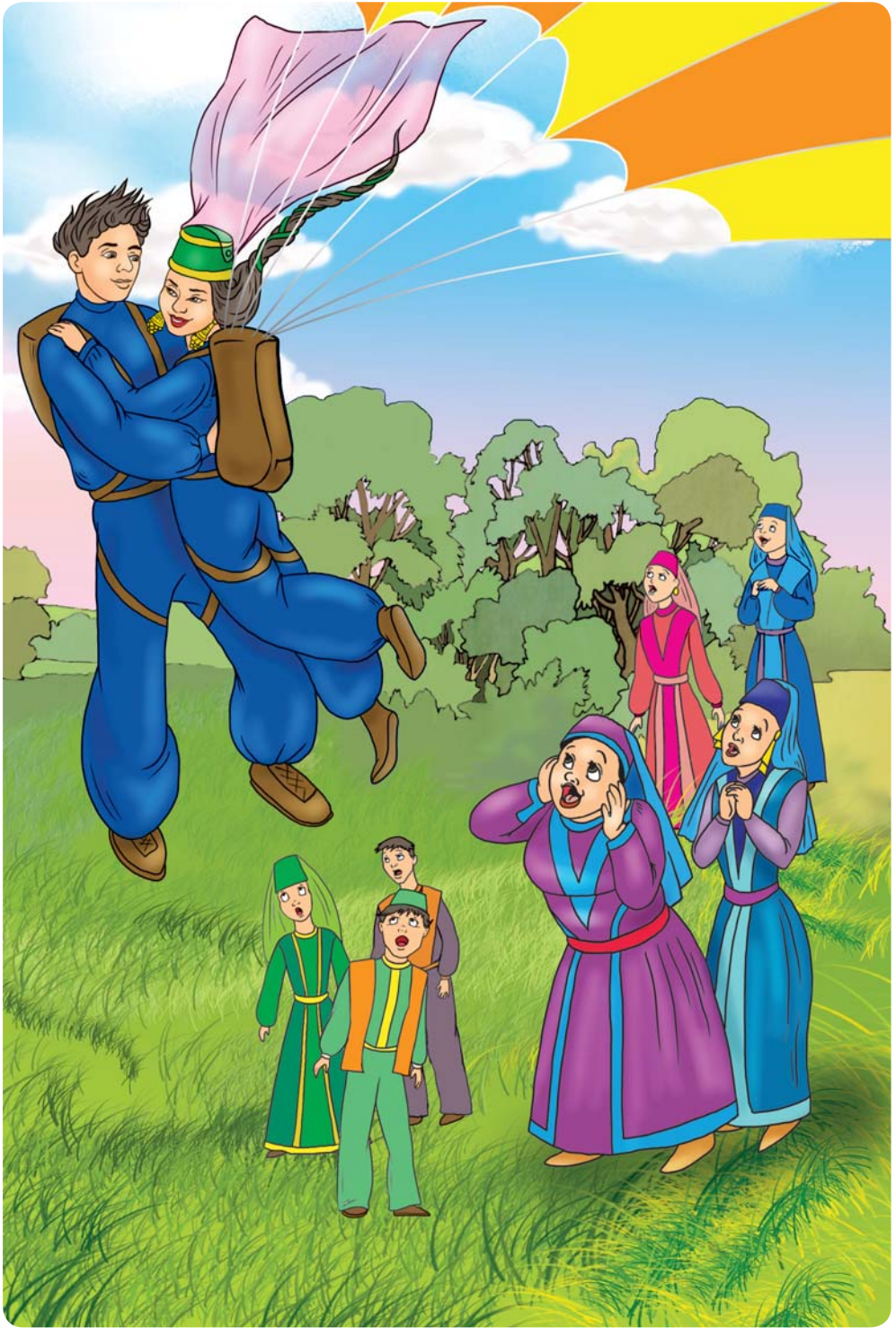
— Ёкъ, ёкъ, бою пек уфакъ, Билялнынъ янында о, бала киби олып корюнир.

Билял узун бойлу, къашлары, козьлери къара, дюльбер бир яш. Озю де энди агроном олайым деп тура. Мемиш къарт ве Теслиме енге онъа койнинъ энъ дюльбер ве энъ окъумыш кызыны биле аз саялар. Олар Ешилъ Отарнынъ бутюн етишкен кызларыны козь огюнден кечирип чыкъты ве эр бирине бир маначыкъ таптылар.

Чокъкъа бармай, сыджакъ июль кунълери етип кельди. Колхозда кыызгъын иш кеткен маальде шеэрден окъуйыджы яшлар ве кызлар къайттылар. Энъ сонъунда Кефеде орта мектепни битирген Акиме кельди. Кечкен сене даа пек яш ве бала киби корюльген Акиме, шимди узун бойлу, тюзгюн мучели, етишкен кыыз олып кеткен.

Тютюн тарласында Акимени башта Теслиме енге коръди. О, Акимени кестане тюз, къувурчыкъ сачларындан аякъларына къадар козьден кечирип чыкъты. Онынъ узун кирпичкери, сырлыджа мавы козьлери, кунештен янып азгъана кыызаргъан юзю ве билеклери къарттийнинъ козьлерини охшадылар. Теслиме енге Акимени башкъаларынен тенъештирип бакъмакъ истеген киби, тютюн чапалап турмакъта олгъан кыызларгъа чевирильди. Шимди Ешилъ Отарнынъ энъ гузель кызлары, атта бригадир Муратнынъ кызы биле, Акименинъ янында онъа чиркин киби корюльдилер. Теслиме енге озъ-озюне: «Билялгъа ялынъыз бу мунасиб. Алырмыз. Билял оны мытлакъа бегенир», — деп терен-терен кокюс кечирди ве Акимени текрар козьден кечирип, кулюмсиреди.

Тютюнджи къадын кызларнен берабер Акиме де чалышмагъа башлады. Лякин Теслиме енгенинъ иши бугунъ пек агъыр

джёнеди. Чюнки о, беш-он дакъкъада бир токътат, Акимеге бакъты, нишан ве той акъкъында хаяланды.

Тенеффюс вакътында Акименинъ къызлар арасында джиддий ишлер хусусында лакъырды эткенини корьген Теслиме енге: «Айланайым акъыллы келинимден», — деп де йиберди.

Акъшам усьтю Теслиме енге эвине пек ашыкъып кельди.

Мемиш къарт исе чёльден эр вакъытки киби, къаш къараргъан сонъ къайтты. О чарыкъларыны чыкъаргъан арада Теслиме енге софагъа яш бир къыз киби чапып чыкъаракъ, Мемиш къартнынъ янына чёкип:

— Акъай, акъай, бугунъ мен ашыкъ олдым, керчектен ашыкъ олдым, — деп кульди.

Колхоз чобаны манълайынынъ терини сюртип:

— Сен энди чылдырып башладынъ гъалиба! — деди. — Кимге ашыкъ олдынъ?

— Акимеге, Акимеге.

— Акимеге? О насыл Акиме?

— Джалагъай Алининъ къызы Акиме. Баре къыз десенъ де ярашаджакъ. Биз Билялгъа ляйыкълы къыз къыдыра да отурамыз. Бугунъ о, Акимени корип, шаштым. Къыз дегиль, эв, меляике.

Мемиш къарт ишининъ асылына даа янъы ирип:

— Балабан къыз олгъан десе? — деп кульди.

— Корьсенъ, озюнь де бегенирсинъ. Эм буюк мектеп битирип кельген. Акъыллы олгъанда акъыллы. Бульбуль киби сёйлене, бутюн дюньядан хабер бере.

— Бакъ сен о Акимечикке!

— Айды, чалт кир, ашайыкъ да, сонъ Джалагъайларгъа барырмаз, озюнь де корерсинъ.

Ешилъ Отарда яз акъшамлары бири-бирине мусафир бармакъ пек адет олмаса да, эки къарт Джалагъай Алининъ эвине кельди. Мында алты бала, ана ве баба стол башына топлангъан, шаршамата аш ашайлар. Олар мусафирлерни корип къашыкъларыны

ташлады, эки уфакъ огъланчыкътан башкъа, эписи ерлеринден турдылар. Джалагъай Алининъ къадыны ири мучели, къырмызы юзлю, сагълам Пенпе сет устюнден уфакъ къызчыкъны ве къызчыгъындан уфакъ сары баш ве патлакъ козь къокъланы алып:

— Буюрынъыз, буюр, яманламай келе экенсинъиз, — деп Мемиш къартны ве Теслиме егени софрагъа чагъырды.

Къартлар янъы ашап кельгенлерини айтып, ачыкъ пенджере тюбюндеки дивангъа отурдылар.

Теслиме енге сес-солукъ чыкъармай утанып-утанып ашамагъа башлагъан балаларгъа бакъып сукъланды; онынъ козю огюнден энди бир чокъ йылар эвель ольген къызчыкълары ве биринджи огълу келип кечтилер. О, кимсеге дуйдырмай енгильден кокюс кечирди, сонъ Акимени огълуна аладжагъыны хатырлап, къайгъысыны унутты.

Эм Мемиш къарт, эм де Теслиме енге Джалагъайлар озъ къызыны Билялгъа береджегине шубе этмей эдилер. Шай олса да олар Акименинъ огюнде нишан, той лакъырдысыны ачмакъны мунасиб коръмедилер: «окъумыш къыз, барыр да элем этер», — деп тюшюндилер.

Акимени Мемиш къарт да пек бегенди. О эвге къайтып кельген сонъ рузгяр ве кунештен къараргъан, ири ве тамырлы къолларыны бири-бирине уфкъалап:

— Олды, олды Теслиме!.. Яхшы къыз... акъыллы къыз... Билял кельди — эвендирейик. Мен къайната олурым, сен — къайнана, — деп къуванды.

— Сонъ торунларымыз олур. Мен къартана, сен исе къартбаба олурсынъ.

Эки къарт озъ башларына бойле къуванып ве хаялланып къалдылар.

II

Августнынъ башында, сыджакъ ве тынчыкъ куннинъ акъшам устю Билял коюне къайтты. Теслиме енге оны озюнинъ узун

ве кьуру кьолларынен кьучакълап, багърына басаракъ, агълап йиберди:

— Вай, балачыгъым, сен къайдаларда къалдынъ? Беклей-беклей козюм дёрт олды. Шеэрден окъуйыджыларнынъ къайткъаны энди бир айдан зияде.

— Урбаларым, аякъкъапларым пек ипрангъан эди, анай. Кетип бир ай совхозда чалыштым да, мына бираз кийиндим.

— Буны биз япалмазмы эдик, балам? Кучълери етмез беллединъми? Айды, насыл да олса... яхшы, балам, отур. Уф, кьуванчымдан тап башым агъырды.

Билял азбаргъа чыкъып, урбаларынынъ тозуны къакъты, сонъ сачагъына къадар сармашыкъ сарылгъан софада сет устюне отурды. Теслиме енге огълунынъ янына кечип, оны дикъкъатнен козьден кечирди. Билял кечкен сенелердекине бенъземей: о, даа зияде узун бойлу олгъан, къараргъан, бираз даа азгъан. Азса да чырайы гузель, козьлери эвельки киби тири, сия сачлары, къара къашлары ве кирпичкери кене, баштаки киби йылтырай. Лякин пек джиддийлешкен. Теслиме енге онъа Акиме акъкъында бир шейлер айтмакъ, макътамакъ истесе де, джесарет эталмады: Билялнынъ джиддийлиги оны токътатты. О, озъ-озюне «ёкъ, шимди турсын, сонъ айтармыз», — деп тюшюнди.

— Билял, сен манъа бир солукъ корюлесинъ, балам, ёкъса пек ёрулдынъмы?

Билял керчектен де ёргъун эди. О анасына тендюрист корюльмек истеп:

— Ёкъ, анай, мен ёрулмадым, ялынъыз пек сувсадым, бугунъ чокъ сыджакъ, — деп узун ве тюзгюн бойнуны узатып, турды ве аман кьуюдан бир кьопкъа сув чекип чыкъарды.

Билял ашыкъып, салкъын сув ичип тургъанда, огълу кельгенини та клуб янында эшиткен Мемиш къарт буюк кьуванчнен чапып ве пышнап софагъа кирди ве:

— Хош кельдинъ, агроном! Яхшысынмы, огълум? — деп къычырып йиберди.

Билял элиндеки стаканны стол устюне къойып:

— Яхшы, бабай, сиз не япасынъыз? — деп бабасынынъ къолуны тутты.

— Чокъ беклетип кельдинъ, Билял! Чокъ беклеттинъ, огълум!

— Сырасы ойле кельди, бабай.

— Сырасы ойле кельген олса, барсын ойле олсун. Амма энди бир якъкъа кетмесинъ, Билял. Бизим сенден башкъа эвлядымыз ёкъ, янымызда олгъанынъны истеймиз, огълум. Озь коюмизде озь колхозымызда чалышырсынъ.

— Бакъайыкъ бабай, насыл олур...

— Насыл оладжагъыны анъламам, Билял, кетмесинъ — веселям! Э, керчек, ананъ санъа пек яхшы бир къыз тапып азырлады: Джалагъай Алининъ къызы Акиме. Пек дюдъбер, пек акъыллы ве пек окъумыш къыз, огълум.

Теслиме енге Акиме акъкъында лакъырды башлагъанына къуванып:

— Энди къартайдыкъ, огълум, Олюм-кетим дюньясы, бизге бир келин ферагъы да косътер, балачыгъым, — деди.

Билялнынъ чырайы бозулды. О тарсыкъкъаныны яшырмай:

— Келир-кельмез амма да иш таптынъыз! — деди ве, къартларны ынджытмамакъ ичюн, стаканны алып текрар сув ичти.

Теслиме енге Билялны къандыраджакъ олып:

— О шимди сенинъ бильген Акименъ дегиль, огълум, — деди, — Коръсенъ озюнъ де шашарсынъ. Коюмизде асыл онынъ киби бир къыз даа ёкъ.

Билял даа зияде тарсыкъты.

— Анай, — деди о, — башкъа лакъырды этейик де. Мен даа йигирми бир яшындам. Вакъты кельгенде, эвленирим, — деп турды ве озь-озюне: «Акимени къавий бир терек беллейлер. Мени онъа багълап, койде тутаджакъ олалар», — деп элем этти.

Бундан сонъ къартлар огълуна нишан ве эвленюв хусусында ич бир шей айтмадылар.

Акъшам Билял койге чыкъкъан сонъ Теслиме енге къоджасынынъ янына отурып, онъа талгъын бир даушнен:

— Корьдинъми? Осьтюрдик, окъуттыкъ, энди сѣзимизни динълемей, — деп опькеленди.

Мемиш къарт ич бир шей айтмай, ири пармакъларынен са-къалыны къарыштырды ве яваштан башыны салады.

III

Араретли август айынынъ сонъуна якъын бир кунъде, Теслиме енге эвине текрар къуванчлы чапып кельди. Шу куню акъшам о къартыны азбар ортасында къаршылап аларакъ:

— Акъай, къуванчлы хабер бар... Пек къуванчлы хабер... Отур мына бу ерге де, айтайым, — деди.

Эки къарт софанынъ мердивен ташы устюне отурдылар. Янларында ят киши олмаса да, Теслиме енге онъа фысылдынен:

— Билесинъми не?.. Билял Акимени севе экен! — деди. — Бугунъ тютюн аранында эшиттим. Апайлар манъа: «Эр кунъ берабер юрелер де, сенинъ ондан насыл хаберинъ ёкъ? — деп тааджиПЛенелер.

Мемиш къартнынъ да умютлери тазерди. О хош бир тебес-сюм иле къадынына бакъып:

— Десе иш озъ-озюнен ёлуна минеятыр? — деп чалманыны ве ыргъакълы таягъыны софа ичине ташлады. — Шимди Билял къайда?

— Бильмейим. Мен кельгенде эвде ёкъ эди.

— Ойле олса сен ашынъны бакъып тур, мен чалттан къайтырым.

Мемиш къарт таш устюнден турып, догъру клубгъа кетти. Даа эрте, залда кимсе ёкъ. Къарт сабырлы суретте экинджи къаткъа чыкъты. Мында ялынъыз бир оада ярыкъ бар. О бетини пенджеренинъ джамына тиреп, ичери бакъты. Билял ве Акиме чуханен орытюли стол башына кечкен, эппийдже къалын бир китап окъуйлар. Олар тосат-тосат башларыны котерип, бири-

бирине бакъа, шакъылдап кулюше ве текрар китапкъа эгилип, окъуйлар. Экиси шакъылдап кульген сайын Мемиш къарт да озъ башына куле берди. Билял ве Акиме башларыны асып окъугъанда къарт сусып ве динълеп турды, сонъ бутюн кунъ колхоз сюрюси пешинден юрип, ёрулгъаныны унутаяракъ, ашыкъып эвине къайтты. О рушен софагъа кирди:

— Теслиме.... Теслиме.... Айткъанлары догъру экен... догъру, Теслиме.... Энди озъ козюмнен корип инандым. — Мемиш къарт бала киби къуванды ве буюк бир гъурурнен багъдаш къурып, сет устюне отурды.

Къартлар бу акъшам текрар огълуны эвлендирюв акъкъында лакъырды башладылар. Лакъырды чокъ девам этти. Олар о къадар джоштылар ки, атта оглеринде тургъан уфакъ самоварчыкъ озюнинъ хош шырылтысыны кесип, сёнгенини биле дуймай къалдылар. Артыкъ юкбу маали кельгенде, къартлар кенардаки балабан ве ярыкъ эвни огълунен келинине бермеге, диванны, гардеробны, янъы столны ве йылтыравукъ курсилерни анда авуштырмагъа, тюкяндан бир макъат, эки пенджере пердеси ве даа бир чокъ шейлер алмагъа къарар бердилер. Тойгъа къомшу койлерден базы бир сой ве акърабаларны чагъырмакъны муна-сип коръдилер ве кимлерни чагъыраджакълары акъкъында да баягъы вакъыт мыдырданып отурдылар. Теслиме енге тап сонъунда келинге керек бир талай уфакъ-тюфеклерни, даа сонъ сандыгъында сакълы мавы атлас парчасындан ве без зондан торунына ёргъан тикеджегини, экинджи бир парчадан исе бала ястычыкълары япаджагъыны айтып ташлады.

Лякин Мемиш къарт сет устюнден тюшип:

— Етер энди! Сув корьмезден эвель чарыкъларымызны чыкъарып азырлангъан сонъ, сен тап сандыгъынъны бошатып башладынь, — деп лакъырдыны кести ве ятагъына ерлешти.

Эртеси куню акъшам клубда кино косътерильди. Мында Мемиш къартнен Теслиме енге де кельдилер. Олар Билялнен Акименинъ ян-янаша отурып, шенъликнен сёйлешкенлерини коре-

рек, ич бир сёз айтмай, бири-бирине козь кыясындан бакъты ве башкъаларына дуйдурмай, кулюмсиреп отурдылар. Картина меракълы олса да, Теслиме енге картинадан зияде Билялнен Акименинъ энъселерине бакъып-бакъып къалды ве оларны шай омуз-омузгъа берип, муаббет-муаббет сёйлешкенлерине къопайып ферахланды.

Билялнынъ Акименен достлугъы тютюн аранында Теслиме енгеге сыкъ-сыкъ айтып башладылар. Бу лакъырды атта чобанлар арасында биле олды. Артыкъ ишни ресмийлештирмек керек эди.

Мемиш къартнен Теслиме енге Джалагъайларгъа барып меселени кесен-кес анълатмагъа истеген ве огълуны Акимеге нишанламагъа азырланып отургъан куню, акъшам элинде бир мектюпнен Билял кельди.

— Ярын ёлджум, институткъа окъумагъа кетем, — деди ве мектюпни стол устюне ташлады.

Къартлар айретте къалды, не айтаджакъларыны бильмей бир дакъикъа къадар сусып ве Билялгъа бакъып къалдылар. Теслиме енге огълуна инанмагъан киби, устюне басма арифлернен «В. И. Ленин адына кой хозяйствосы институты» язылгъан мектюпни алып бакъты, сонъ озюне огълуны чевирип, мазун бир давушнен:

— Билял, я Акиме? О да окъумагъа кетеджекми? — деп сорады.

— О да кетеджек, анай. Медицина институтында окъуйджакъ. Доктор оладжакъ.

Мемиш къарткъа стол устюнде яткъан мектюп бир ферман киби кельди. О да гъарип бир сеснен:

— Я, огълум, биз сени Акимеге элендиреджек олып отура эдик де. Энди эр кес сизни эленеджек беллеп юре, — деп огълуна къайгъылы-къайгъылы бакъты.

— Эвленюв къачмаз, бабай, окъумакъ керек.

— Сен энди агрономсынъ да, огълум, даа неге окъуйджакъсынъ?

— Кене агрономлыккъа окъуйджагъым, бабай.

Билял эвге кирип, шейлерини чемодангъа ерлештирмеге башлады. Бутюн умютлери бошкъа чыкъкъан Теслиме енге:

— Кене кетеджек. Энди, та йылдан, язда келир. Эр кунъ мектүп бекле, къасевет эт отур, — деп еринден турды ве яшлангъан козьлерини сюртип, эвге кирди. — Билял, Акиме не вакъыт кетеджек? Баре берабер кеткейдинъиз даа, балам!

— Тезден о да кетер. Бир къач кунъден энди окъув башлайджакъ, анай, манъа етишмек керек.

Эртеси куню саба танъда Билял чемоданыны алып, ёлгъа чыкъты. Мемиш къарт ве Теслиме енге онынъ артындан бакъып, мугъайып къалдылар.

Шу куню Теслиме енге тютюн аранында ич кимсенен лакъырды этмеди. О, кошеде эр кестен узакъча отурып ве башыны асып, бутюн кунъ сессиз-солукъсыз чалышты.

Теслиме енгенинъ къайгъылы олгъаныны коръген тютюнджи къызлар бугунъ онынънен шакъа этмедилер. Ялынъыз бригадир Муратнынъ къызы оглюгине толдурып, онъа бир къач кере ири япракълы тютюнлер кетирип берди, лякин о да Теслиме енгеге ич бир сёз къатмады.

Чокъ кечмеден бир кунъ саба эрте, Билялнен Акиме шеэр аэродромында корюштилер. Олар бири-бирине тааджипнен бакъып ве шашып тургъан сонъ, эр экиси де кулип йибердилер. Билял Акименинъ къолуны тутып:

— Сен мында не япасынъ? — деп сорады.

— Я сен не япасынъ?

— Мен парашют ишини огренем.

Лакъырды чокъ девам этмеди. Аэроклубдан арбий урбалы, кесментик бир яш чыкъып:

— Айды, киринъиз, аркъадашлар, башлаймыз, — деп къайтты.

Къапы огюнде топланып лакъырды этип тургъан яшлар ве къызлар ичери кирдилер. Оларнен берабер Билял ве Акиме де кирип, парашют дерсине башладылар.

Эр кунь саба танъда татлы юкъуны болип турмакъ, шеэр кенарында аэроклубгъа чапмакъ, эм институтта, эм де парашютчылар мектебинде окъумакъ, шубесиз, зор эди. Лякин яшлыкънынъ, юксеклерге котерилип, гъурурлы бир къартал киби учып, дюньягъа тёпеден бакъмакъ авеслиги бу зорлукъны унуттыра эди.

Бир бучукъ ай девам эткен бу окъув вакътында Билял ве Акиме парашютнынъ назариесини, онынъ къурулышыны огренди ве инструкторнынъ ёлбашчылыгъы алтында бир чокъ керелер парашют вышкасындан сычрав техникасыны да менимседилер. Артыкъ самолёттан, бинъ метр юксекликтен сычрав къалды. Бу исе, парашют спортынынъ энъ эеджанлы, айны заманда энъ къуванчлы моменти.

Тынч ве джыллы октябрь куню Билялны, Акимени, оларнен берабер бир къач яшны даа машинанен аэроклубгъа кетирдилер. Эким Билялнынъ къаны насыл арекет эткенини, юрегини дикъкъатнен тешкерген сонъ сычрамагъа мусааде берди.

Эки къат къанатлы, челик беденли къоджаман къуш аэродром устюнде бир къач кере айланып, Билялны юксеклерге алып чыкъты. Артыкъ сычрав дакъикъалары якъын. Башкъа ич бир шей тюшюнмек мумкюн дегиль. Шимди къафада ялынъыз сычрав, парашютны ачув олмакъ керек.

Инструктор команда берди. Билял сакътылыкънен самолётнынъ къанаты устуне чыкъты. Бутюн шеэр, шеэрнинъ этрафындаки юксек баджалы заводлар, озен ве демирёл — эписи мейдан чёллернинъ ешилиги устуне ибретли бир фырчынен япылгъан ресим киби олып корюльдилер. Инструктор текрар команда берди. Билял буюк эеджаннен озюни ашагъы фырлатып, бар кучюнен сагъ къолуны силькти. Онынъ башы устюнде буюктен-буюк йипек зонт ачылды. О озь-озюне: «ачылды, ачылды», деп къуванды ве кенарда яйылып яткъан шеэрге, кениш чёллерге текрар козь ташлады. Къуванчыннан аз къалды йырлап йибере язды. Лякин низам муджиби авада йырламакъ ве шамата чыкъармакъ

олмай. Билял баягъы узакъта къалгъан ве сычрамагъа озъ невбетини беклеп тургъан Акимени корьмек, онъа: «Эеджанланма, Акиме, шимди сен де сычрап сагъ-селямет тюшерсинъ», — деп къычырмакъ истеди. Лякин о озюнинъ кеттикче зыкълы энгенини дуйып, бутюн тюшонджелерини быракъты ве аякъларыны бири-бирине пекитти. Иште, ер. Иште, бутюн инсанларны, айванларны, бутюн махлюкъатны беслеген топракъ. О, инсанны озюне не къадар буюк бир кучьнен чеке!

Билял демир ёлдан узакъча юмшакъ зан ичине къонды. Онынъ тюшеджек ерини къарарлаштырып чапкъан бир къач парашютчы аман янына етип кельдилер. Билял сыкъ-сыкъ нефес алып кульди, озюни сарып алгъан парашютчыларгъа эеджаннен бакъты, сонъ къуванчнен адымлап, аэроклуб начальнигине келерек:

— Начальник аркъадаш, биринджи кере парашютнен сычрав вазифеси эда олунды, — деп бильдирди.

Ярым саат кечмеден Акименинъ де невбети кельди. Самолёт текрар авеленди. Билял шимди озю сычрайджакъ дакъкъаларындакинден зияде раатсызланды.

Иште, Акиме къанат устюне чыкты.... Озюни ашагъы атты... парашют ачылды... эбет ачылды! Билял бир джаннен еринден къопып чапмагъа башлады. Пек серинден де олса эскен саба ельчиги Акимени де демирёл тарафкъа алып кетти. Билял гуя авада учкъан киби енгилликнен чапып, Акименинъ янына эр кестен эвель етип барды ве оны къучакълап ерден котерди. Акиме онынъ юзюне козьлерини тикип бакъты, сонъунда кулюмсиреди.

Тесадюфтен айдаланып, Акимеге ильки кере къолунен токъунмагъа джесарет эткен Билял, шимди парашютчы койдешини текрар къучакъламакъ, оны къоллары устюне алып, аэроклуб начальнигине такъдим этмек истеди. Лякин бу арада парашютчылар етип келерек, Акимени сарып алдылар.

Шай этип Ешилъ Отар коюнден эки комсомол парашютчы олды ве экиси де бильги, къатты ираде ве джесюрлик талап эткен бу спортны юректен севдилер. Олар бутюн окъув сенеси

бою аэроклубдан айырылмай, парашют ишини даа муфассал огрендилер ве парашютнен бир чокъ керелер даа сычрап инструктор адыны алдылар.

Студентлер севинчнен шейлерини джыйыштырып, озъ койлерине ве догъмушларына къайтмагъа башлагъан бир июль куню Билялнен Акиме аэроклубгъа келип, начальникнинъ кабинетине кирдилер. Билял столгъа якъынджа янашып:

— Начальник аркъадаш, биз, — мына мен ве Акиме — эвлендик, — деп честь берди.

Начальник аман еринден турып:

— Яхшы, пек яхшы! Демек бирлик олып чалышаджакъсынъыз, ойлеми? Хайырлайым, хайырлайым! — деп Билялнынъ ве Акименинъ къолларындан силькти.

Акиме бир шей айталмады, къызарды. Билял башыны азгъана огюне эгильтип:

— Начальник аркъадаш, бизим сизге бир риджамыз бар, — деди.

— Айтынъыз, насыл риджа.

— Биз татиль вакътыны озъ коюмизде, тувгъанларымызнен бирликте кечирмек истеймиз.

— Яхшы, кетинъиз.

— Лякин биз араба я да машина устюнде кетмек истемеймиз.

— Я не иле кетеджек оласынъыз?

— Биз учып бармакъ, коюмизге парашютнен тюшмек истеймиз.

Начальник столы артына кечип, креслогъа отурды. О Билялгъа ве Акимеге эпхий вакъыт тюшюнджели-тюшюнджели бакъып тургъан сонъ, кулюмсиреп:

— Яхшы, учып барырсынъыз, — деди.

Билял буюк севинч иле начальникнинъ къолуны алып:

— Сизге буюк тешеккур, начальник аркъадаш, — деди. — Билесинъизми, бизим коюмиз — Ешилъ Отар чет бир ерде, анда парашютнен сычрав бир якъта турсын, атта самолётны

биле якъындан корьмеген адамлар пек чокъ, биз оларгъа парашют иле сычравны косътермек истеймиз.

— Яхшы, азырланынъыз. Ава бозулмаса, айнынъ бешинде акъшам устю учарсынъыз.

Билял ве Акиме кабинеттен къувана-къувана чыккып кеттилер.

IV

Юзю сепкили почтальон къыз тютюнджилер бригадасына айрыджа бир ашыкъчанлыкънен кельди. О даа баягъы узакъта олгъанда:

— Теслиме енге, сизге телеграмма бар, телеграмма! — деп кычырды.

Омюринде биринджи кере оларакъ озюне телеграмма кельген Теслиме енгенинъ юреги сыкъ-сыкъ урды, эллери ве тизлери къалтырады.

— Манъа телеграмма?... Вай, ёкъса балама бир къаза олдымы?... Тез окъунъыз, билейим де... окъусанъыз!

Къадынлар хабер анъламакъ ичюн топланып кельгенде бригадир Муратнынъ къызы телеграмманы ачып:

— Огълунъыз Акимеге эвленген, ярын акъшам устю той япмагъа келеджек экенлер, — деп телеграмманы къолуна туттырды.

Теслиме енге устюнден санки агъыр бир юк алынган киби, уфулдап кокюс кечирди, севинчинден, эр вакъытки киби, козьлери яшланды.

О яваштан ерге чёкип:

— Уф-ф, пек къоркътым, огълума бир бахтсызлыкъ олгъандыр белледим, — деп текрар терен-терен нефес алды, сонъ козьлерини сюртип, кулюмсиреди.

Тютюнджи къызлар оны сарып аларакъ:

— Теслиме енге, тойны япынъыз да, бир шенъленип, ойнап тояйыкъ, оны биз озюмиз яраштырырмыз, эр шейни япармыз, сизге агъырлыкъ къалдырмамыз, — деп къуванчыннан шимди не япадажагъыны бильмей отургъан къартийге ялвардылар.

— Ах, меним балачыгъым! Сёзюмден чыкъмады — Акимеге эвленген, — деди Теслиме енге ве озъ башына мыдырданды. Сонъ башыны котерип: — яхшы, къызлар, яхшы, тойны япармыз, ойнарсынъыз, айды бар, бакъынъыз хызметинъизни, — деди ве бригадирден изин алып эвге къайтты.

Телеграмма кетирген хабер санки ельге къарышып кеткен киби джайрап, эр кеске эшитильди, чёльде чобанларгъа биле барып етишти. Бугунъ Мемиш къарт да эвине къайтты. Йырламагъан ве йыр бильмеген къарт чобан бугунъ насылдыр къолайлы эзгини мыдырдап юрди.

Теслиме енге исе къуванчындан аягъы баскъан ерни козю коръмей азырлыкъкъа башлады: о эвлернинъ пенджерелерини, къапыларыны, атта рафларны биле сылакъ чулнен сюртип чыкъты, бакъыр савутларны кульнен ве экши къатыкънен агъартты, чини савутларны сыджакъ сувнен ювып, шкафкъа тизди, къартнынъ ярдымынен янъы эшьяларны авуштырып, кенардаки ярыкъ эвни донатты.

Койнинъ энъ окъумыш, энъ дюльбер эки яшы эвленип, той япмагъа келеджек! Кой советининъ реиси, колхоз ёлбашчылары ве комсомоллар, кузьде олып кечкен къызыл тойлар киби бир тойны Биаланен Акимеге де япмагъа къарар бердилер.

Экинджи куню яшлар клубдан, окъув эвинден бутюн столарны ве скемлелерни алып, Мемиш къартнынъ юзюм сергилери тюрбуне кетирип тиздилер. Уйле авгъан сонъ тютюнджилер бригадасындан эсли-башлы эки къадын ве бир къач къыз келип аш ве чай тедаригине башладылар. Экиси бир тюрс сантырач антерлер кийип кельген Теслиме енге ве Джалагъай Пенпе бугунъ къонакъбай эдилер. Ешилъ Отар тойларынынъ низамында олар той вакътында аш пиширмек, чай ташымакъ киби ишлернен огърашмагъа борджлу дегиль эдилер. Бу бир къоранта киби муаббет яшагъан колхозджыларнынъ коллектив омюринден, озъ-озълюгинден келип чыкъкъан бир низам эди.

Кунеш артыкъ кызыарып койге озюнинъ шавлелерини кыыа-дан узатмагъа башлады. Тютюн аранында ве багъчада къаравул эки къарттан башкъа бутюн койдешлер бирер-экишер келерек, салкъын сергилер тюбюнде топландылар.

Устюне утюленген без орытюлер яйылгъан сыра-сыра стол-лар тюрлю къавалтыларнен донатыла. Бираз четте саджаякъ ус-тюнде къайнагъан къара чёюнлерден лезетли аш къокъусы келе ве дёрткоше кесметаш устюнде чар генералы киби къанкъайып тургъан шишман самоварларнынъ чилле чибини киби вызыл-дап къайнагъаны эшитиле.

Артыкъ эр шей азыр, лякин мусафирлер корюнмейлер. Тесли-ме енге ве Пенпе раатсызланып башладылар: «Я, барып да кельмеселер?». Олар эвнинъ огюне чыктып, экин занлары бою узанып кеткен ёлгъа бакъалар. Чюнки Билялны ве Акимени бу ёлнен келеджек беллейлер.

Кунъ кеткен сайын уфукъкъа якъынлаша, энди къонмагъа юзь тута.

Эки ана бойле къайгъыгъа далып ве козьлерини ёлгъа тикип тургъан арада, койнинъ устюнде бирден-бирге эки самолёт пейда олып, сонъ дередже кучлю бир гурюльтинен алчакътан учмагъа башладылар. Ешилъ Отарлылар самолётлардан насыл-дыр кишилернинъ къол саллагъаныны корип, серги тюбюн-ден ёлгъа чапып чыктылар. Лякин самолётлардан къол сала-гъанлар Ешилъ Отарнынъ эки яшыдыр деген шей ич кимсенинъ акъылына кельмеди. Самолётлар койнинъ устюнде бир къач кере доланып авелендилер. Олар юксекке котерильген сонъ баш-та биринден, сонъ экинджисинден насылдыр бир къара шейлер къопып тюшерек, кокте без зонтларгъа асылып къалдылар. Яшлардан бир къачы:

— Парашютнен тюшелер, парашютнен! — деп бар къувет-леринен кыгчыраракъ, экин занларына догъру чапып кетти-лер. Яшлар, кырджыманлар, мектеп балалары ве кызылар, атта эсли-башлы къадынлар ве къартлар биле оларнынъ артындан

чапмагъа башладылар. Бу шамата ичинде Мемиш къартнынъ да халкънен къарышып кеткенини Теслиме енге абайламай къалды. О, янында тургъан Пенпеге мазун-мазун бакъып:

— Бу аэропланлар да къайсы мараздан чыкъты бильмем? Кельди, бутюн халкъны дагъыттылар, — деп текрар ёлгъа чевирильди. — Уф, даа корюнмейлер. Баре, бир шей олмай, сагъ-селямет кельгейдилер.

Той башы, эки ана сабырсызлыкънен огълуны ве къызыны беклеп тургъанда, бир бала талагъы къатып, къан терине пишип келерек:

— Теслиме енге, Пенпе тизе!.. парашют иле тюшкенлер...

Парашют иле тюшкенлер... Билял агъанен Акиме апте экенлер... ана, ана келелер, — деп солукълады ве текрар чапып кетти.

Теслиме енге устюне санки бир къопкъа салкъын сув тёкюльген киби титреди. О, шашкъанындан, тургъан еринде о якъ, бу якъ чевирильди ве теляшлы козьлерини къудасына тутып:

— Абдырама, абдырама, гъарип, кельдилер, дей де буны...

Юр, къаршылап алайыкъ, — деп къарттийни чекип кетти.

Олар къайсылыкъ багъчанынъ янындан кечкенде, джемаат чёльден къайтып кельди. Билял ве Акиме койдешлерининъ ортасындан атылып чыкъаракъ, аналарынынъ боюнларына сарылдылар. Теслиме енге къуванчындан кене агълап башлады.

— Не ичюн, балачыгъым, ойле къоркъунчлы шейлер япасынъ? Меним шай да инджерген юрегимни бир аякъ эвель узеджексинъ, — деп Билялны опыти ве онынъ устюндеки мор комбинезонгъа, башындаки къулакълы мешин къалпакъкъа тааджипленип бакъты. — Биз сизни ёлнен келеджек беллеп, козюмизни тиктик де къалдыкъ. Амма олар кокте учалар. Къана, Акиме къайда, кельчи, балам, сени де корейим.

Къарттий келини де къучакълады:

— Бакъ бу мавы козь кобелекке! Балам, къыз олып, о къадар юксектен сычрамагъа къоркъмайсынъмы?

Акиме башындаки мешин шлемини чыкъарып:

— Ерде эр кес юре, бу — унер дегиль. Учмакъ да керек, анай, — деди кулип йиберди.

Акименинъ къайта-къайта анай демеси Теслиме енгеге о къадар хош кельди ки, онынъ энди бурюшкен юзюнде яш адамнынъ тебессюми пейда олды.

Акиме анасынынъ ве Теслиме егенинъ къолтутъына кирип:

— Айдынъыз, кетейик, къалгъан лакъырдыны эвде битирирмиз, — деп джѐнеди.

Олар иле берабер бутюн джемаат да кочип, эписи серин сергилер тюбюне кельдилер.

Бир аякъ эвель эвнинъ алдына келип ерлешкен чалгъыджы яшлар мусафирлерни авиация маршынен къаршылап алдылар. Къарт бригадир киевни ве келинни къолларындан тутып, тѐрдеки донавлы стол башына отуртты. Теслиме енге, Мемиш къарт ве Джалагъайлар тѐрге кечип, Билял ве Акименен бир сырада отурдылар.

Кой советининъ реиси, индже, чубар, эслидже къадын бир къолунен столгъа таянып, дигер къолуны юкъары котерди. Бу — «яваш олунъыз, башлаймыз» демек эди.

— Севгили достлар, — деди реис, — Бизим коюмиз кой оларакъ яшагъанындан берли мында пек чокъ тойлар олып кечти. Биз джаяв кельген оксюз къыз тойларыны, огюз араба-нен кеткен факъыр келинлерни, чанълы дилижангъа толушып кельген къудаларны, къадибели фййтонгъа минип эллеринде коньяк шишелер иле кейф чаткъан байларны коръдик. Лякин кок юзюнден кельген тойларны ич коръмеген эдик. Бугунъ бизим сайгъылы эки койдешимиз озълерининъ тоюна коктен учып кельди ве парашютнен тюштилер. Олар «коктен зем-бильнен энгенлер»... Мен оларгъа бахытлы омюр, ишлеринде мувафакъиет истейим.

Концерт

I

Эреджеп ве Мария дивар тюбюнде тургъан ешилъ боялы ве демир туякълы скемлеге отурдылар. Одаларда эп чалалар. Мусафирлер дикъкъатнен динъленип турсалар да, бу чалгъыны ич бир авагъа бенъзеталмадылар.

Чокъ кечмеден, къапылардан бириси ачылды ве андан сачлары кумюш киби без, томалакъча бир къартчыкъ чыкъты. О, къара йипнен къулагъына асылы козлюгини къолайнен бурну устюне къояракъ, мусафирлерге якъынлашты ве:

— Сиз бирисини араштырып кельдинъиз, гъалиба? — деп со-
рады.

Мария аман еринден туруп:

— Мында бизим къызымыз окъуй, Фатма Кокче, биз онъа кельдик, — деди.

Къартчыкъ шенълени. О, энди сизни таныдым деген киби, козлюгини алып, жилеткасынынъ джебине къояракъ:

— Фатма Кокче?.. О меним талебем... юрюнъиз, косътерейим, озюм барып косътерейим, — деп ашыкъты.

Кокчелер кумюш баш ве тирнекли къартчыкънынъ пешинден тюшип кеттилер. Къартчыкъ оларны мейдан азбардан кечирип, софалы бир эвге кирсетти ве анда пакълава шекилинде ве джам астында тахтачыкъ устюнде «14» язылы къапыны къакъты:

— Фатма, сизге мусафир кетирдим, чыкъ, къабул этинъиз! — деп къычырды.

Фатма къапыны ачып, анасыны, бабасыны коререк, индже тишлерини йылтыратып:

— Вай!.. Хош кельдинъиз, — деп къычырды ве аман анасынынъ бойнуна сарылды.

— Фатма, биз санъа пианино алмагъа кельдик, къызым. Айды, юр, барып сайлайыкъ, — деди Эреджеп.

Фатма бабасыны да кѳучакѳлап опыти ве, бала киби, кѳуван-ды. Кумюш баш кѳартчыкѳ Эреджепнинѳ бетине тааджипле бакѳты ве, онынѳ шакѳаненми, ѳкѳса джиддий оларакѳмы, айт-кѳаныны сечалмагѳан киби, козѳлюгини такѳты.

Фатма кѳартчыкѳнынѳ кѳолтугѳына кирип:

— Меним оджам — профессор Платон Павлович, — деп текрар индже ве ѳылтыравукѳ тишлерини косѳтеререк кулѳди.

Эреджеп ве Мария кѳартчыкѳкѳа озѳ урѳмет ве сайгѳыларыны билѳдирген манада башларыны саллады ве севиндилер.

Бу арада кѳувурчыкѳ ве гурѳ сачлы кеманеджи Зейнеп ве арыкѳ, узун бойлу виолончельджи Андрей кельдилер. Сонѳ эписи 14-нджи одагѳа кирдилер. Профессорнынѳ теклифине бинаэн, бу яхшы окѳугѳан учѳ талебе колхозда бир концерт тешкиль этмеге кѳарар бердилер.

Фатма урбаларыны ве чамашырларны чемодангѳа тизмеге, Зейнеп ве Андрей исе керек ноталарны араштырмагѳа баш-ладылар.

Уйле авгѳан сонѳ, яры ерини пианино кѳапаткѳан, мейдан линейкагѳа эки колхозджы ве яш музыкантлар минип, ѳлгѳа чыкѳтылар.

Вакѳыт пек тез кечти. Кунѳ кѳавушып, орталыкѳ кѳаранлыкѳ-лаша башлагѳанда, Кокчелер ве мусафирлер койге кирип кель-дилер. Линейка таш ѳлдан багѳча аралыгѳына айланды. Эппейи-дже узакѳта, клуб огѳюнде тургѳан яшлар ве кѳызлар Фатманен корюшмеге ве янѳы пианиноны козетмеге чапышып кельди ве мусафирлерни сарып алдылар. Корюшюв ве кѳол тутушувдан сонѳ, яшлар пианиноны, санки буюк бир бош кѳуту киби, кѳо-лай-кѳолай эвге кирсетип ерлештирдилер. Ат бакѳыджы топал яш линейкагѳа минип, атларны тувармагѳа кетти. Бу арада бир кѳач яшлар, оларнынѳ артындан колхозджылар, бираз даа сонѳ кѳартлар ве кѳомшу кѳартанайлар кельдилер. Пианино кѳоюл-гѳан балабан, дѳрт коше эв бир тамам толды.

II

Кошеде кыысылып отургъан почтальон къарыкъ сеснен:

— Фатма, айды, чалса энди бир шейлер, динълейик де, — деди.

Койлюлер де джесаретленген киби:

— Чал, Фатма, чал бир къач авалар, динълейик, — деп увулдашты.

Фатма кулюмсиреп, аркъадашларына бакъты, сонъ пианино башына кечип, Шопеннинъ бир вальсини чалмагъа башлады.

Койлюлер бу вальсни ильки кере эшитселер де, дикъкъатнен динълеп ве Фатманынъ клавишлер устюнде чалышкъан тылсымлы беяз эллерине бакъып къалдылар. Вальс биткен сонъ, олар эписи бирден къол чырпып:

— Аферин, Фатма! — деп шаматалаштылар.

Фатма колхозджыларнынъ классик музыканы бойле меракънен динълегенине севинип, даа зияде истек ве джесаретнен чалды. Текрар къол шапылдылары къопты.

Пенджерере якъын отургъан бир къартанайчыкъ:

— Фатма, Фатма, анавы башта чалгъан аваны бир даа чалса, шуны пек бегендим, — деп айтты. Лякин къол шыпылдысы ве шувулдысы арасында онынъ зайыф давушы эшитильмей къалды.

Къувурчыкъ сачларыны копюртип отургъан Зейнеп, мешин къаплы къутудан сабырнен кеманесини чыкъарды. Пармагъынен онынъ теллерини тынъылдатып, бир къулагъыны азгъана бургъан сонъ, яйны толусынен чекип, назик ве татлы нагъме чалмагъа башлады.

Тынч кой акъшама кеманенинъ сеслери узакъларгъа эшитильсе керек, бири-бири артындан беш-он колхозджы даа кельди. Эвде артыкъ отурмагъа ер олмагъан сонъ, атта аякъ устюнде турмагъа да ер къалмады.

Экинджи одада къалгъанлардан бири:

— Бу концертни клубда япмакъ керек эди, мында пек тарашлыкъ, — деди.

Мария:

— Ярын акъшам клубда оладжакъ, даа яхшы авалар чаладжакълар, — деп элиндеки сув толу графинни ичери алып кирди.

Андрей виолончельнинъ устюнден къумрал парусина къапыны чекип чыкъарды. Бу алетни ильки корьген къартанайчыкълар:

— В-а-а-й, о насыл балабан кемане? — деп тааджиплендилер.

Андрей башыны саркъытып, виолончельнинъ къалын теллери устюнде пармакъларыны къалтыратып, агъырдан ве тесирли-тесирли чалды. Экинджи оада бир къач колхозджы даа пейда олды. Олардан узунджа бойлу бириси, къапы ичинде тургъанларнынъ тёпесинден узанып бакъаракъ:

— Олян, бу насыл чалгъы алети экен шу? — деп сорады.

Кимдир онъа:

— Т-с-с-с, яваш ол, виолончель дейлер, аля хаберинъ ёкъмы, — джевап берди.

Яш музыкантлар, учу къошулып, Спендияровнынъ «Къырым авалары»ны, земане композиторларнынъ бир чокъ шенъ йырларыны чалдылар. Эппейи кеч мааль олды. Музыкантлар, бири-бирлерине бакъышып, яваштан бир шейлерни айтышып, сонъ бир къараргъа кельген киби, башларыны саладылар.

Фатма колхозджыларгъа бакъып:

— Шимди биз сонъки номеримиз оларакъ, мешур композиторлардан Чайковскийнинъ «Баркарола»сыны чаладжакъмыз, — деди. — Эгер безмеген олсанъыз, динъленъиз!

Колхозджылар эписи бирден:

— Ёкъ, ёкъ, сиз талмагъан олсанъыз, биз безмедик, чалынъыз, динълейик, — деп гурьлештилер.

Фатма текрар пианино башына отурды. Зейнеп ве Андрей алетлерини алып, азырландылар. Эв, санки ич кимсе ёкъ киби, тынчланды. Кемане, виолончель ве пианино янъыдан татлы-татлы йырламагъа башладылар. Алчакъ пенджерелерден сакин ве салкъын ельчик келир эди.

Умер ИПЧИ

Къартлар

I

Танъ атаджакъ мааллерде машинама минип, «Танъ» колхозы-на тараф ёл алдым. Ёлум «Танъ» колхозы бостанынынъ устюнден кече.

Иште, бостан. Орькенлер ягъмурдан ем-ешиль олып тазергенлер. Япракълар ве къарпызлар устюнде булжур тамчылар парылдай. Къайдадыр къушлар чивильдешелер.

Бостанджы Сеттар къарт омузына авджы тюфегини аскъан. Машина давушыны эшитип, башыны котерди. Мен онъа якъынлашып, машинаны токътаттым ве, кабинанынъ къапысыны ачып, сеслендим:

— Сеттар агъа, санъа селям кетирдим, — деп элимдеки къарпызны косътердим.

Къарт яваш адымларнен машинагъа якъынлашты. О, тома-лакъ, тири ве чал сакъаллы бир къарттыр. Онынъ козьлери мыс-къылджы ве айнеджилер. Устюне чонтыкъ тон кийген, белини къырмызы къушакънен багълагъан. Оны Сеитджемиль къарт-нен тенъештиргенде, Сеттар къарт алчакъча бойлу.

О, элимдеки къарпызгъа ве манъа маналы-маналы бакъып:

— Хош кельдинъ! — деди.

— Сагъ олунъыз, Сеттар агъа. Мына сизге селям кетирдим, — деп онъа къарпызны узаттым.

— Я бу да насыл селямдыр?

— Сеитджелал акъай ёллады.

Къарт элимдеки къарпызны алды. Оны авучы ичинде саллап бакъты.

— Сетиджелиль акъай: «Сеттар акъайгъа айт, былтыр кой хозайтвосы сергисинде олгъан лакъырдымызны унутмагъанмы?» — деди.

Къарт козьлерини къысты. Онынъ бираз джиддийлешкен бети яваштан язылды, уфакъ козьчиклери кулюмсиредилер. Омузындаки тюфегини ерге алып, машинанынъ копчегине тиреп къойды. Къарпызны бир элинден экинджисине авуштырып, де онъа, де озъ бостанындаки къарпызларгъа козь ташлады. Энъ сонъу, элиндеки къарпызны шамарлап, озюнинъ тонъкъа, къызыл бурнуны джыйырып, мыйыкъ астындан кулюмсиреди.

— Унутмагъанмы, деп сораймы? — Къарт тюфегининъ къайышындан узанып тутты ве оны къолайлыкънен омузына асты. — Къана, бостангъа тюшмейсинъми? Айды, чалашкъа кирип, бирер сигар якъайыкъ. Менде темиз къаве де бар, пиширим.

Мен онъа кечиккенимни, ягъмурдан себеп Сеитджемилъ къартта геджелегенимни айттым.

— Озюнъ билирсинъ, — деди о.

Мен машинамны кочюрмеге азырландым.

— Сагълыкънен къалынъыз, Сеттар агъа!

— Умер, сен о якъкъа даа бараджакъсынъмы?

О, башынен элеватор тарафыны косътерди.

— Эльбет, бараджагъым.

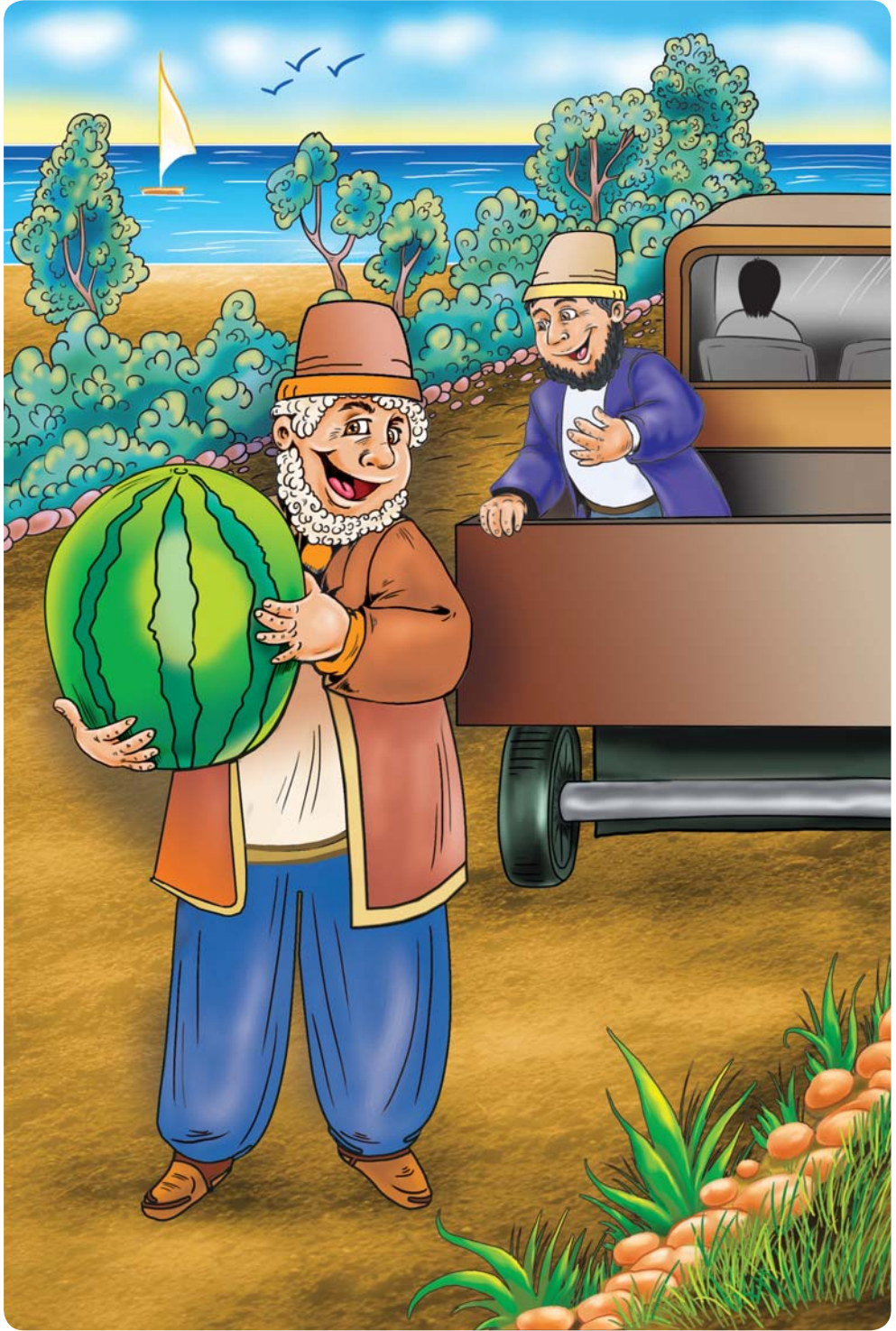
Къарт, элиндеки къарпызгъа бакъып, тюшюнджеге далды. Сонъ айнеджи козьлерини манъа тикип, кулюмсиреп:

— Эринме де, къайткъанда бираз токъта, яхшымы? — деди.

— Яхшы, Сеттар агъа.

II

Мен, къартнен сагълыкълашып, машинаны кочюрдим. Бостандан бираз узакълашкъан сонъ, кабинанынъ пенджересинден узанып бакътым. Сеттар акъай аля даа эвельки еринде тура ве авучындаки къарпызны саллаштыра эди.

Сеттар агъанен корюшкенимизнинъ экинджи куню, уйледен сонъ, богъдай юкляу машинамы ёлда тоз къопарып айдаштырдым.

Мына «Танъ» колхозы. Ёл онынъ янындан кече. Кой четиндеки тобан кебенлери тюбюнде бир оба тавукъ, тобан эшип, чёплелер.

Къаршыма «Танъ» колхозындан эки яш чыкъты. Олар велосипеднен кетмекте эдилер.

Олардан бири, озюнинъ къара быджагъыны чыкъарып, омузларына ташлагъан. Мен оны таныйым. О, Сеттар къартнынъ торуны Джеппардыр. О, элини котерип:

— Умер! — деп багъырды.

Машианы токътаттым. Эль тутуштыкъ.

— Къайдан келесинъ я? Къартбаамнынъ бостанына бардым. Дюнден берли сени беклей. Ёлдан кечкен эр бир машианы токътатып, сени сорай.

— Къартбабанънынъ манъа не иши бар бильмем, бостан янындан кечкенде токътатырсынъ деген эди.

— Сеитджемиль къарткъа къарпыз йибереджек ола, — деди Джеппар, — олар былтыр кой хозяйствосы сергисинде корюшкенде озъара кунълешюв багълагъанлар.

— Мына не!

— О заман мен де онда эдим. Сергиде оларнынъ экисини де мукъфатландылар. Къартбаама тюфек бердилер. О, бизим колхозда энъ яхшы авджы сайыла. Сеитджемиль къарт онъа: «Келеджекте бостанны сенден арув асарым», — деди. Бу лакъырды къартбаамнынъ зытына тийсе керек, экиси узундан-узакъ сёйлештилер. Оларнынъ лакъырдысыны динълеп турмакъ пек зевкълы бир шей эди. Лакъырды, бостандан башлап, сонъ башкъа якъкъа алмашты. Къартбаам онъа: «Сизинъ «Юкселиш» колхозынынъ реиси бизимкине етмей, бизим къызларымыз сизинъкилерден гузель, ал янакълар», — дей. Сеитджемиль къарт озълеринкини макътай. Олар эки колхознынъ адамларыны да,

ишини де, атларыны да бири-бирине макътайлар. Энъ сонъу иш мусабакъа багълавнен битти. Айды, сени ёлунъдан къалдырмайым. Къартбабам да беклеп тура. Огъурлар олсун!

Мен меселени анъладым. Демек, къартлар мени озъ кунълешювлерине къуда эттилер. Демек, манъа бу ишни сонъуна къадар алып бармакъ керек.

Иште, Сеттар къарт. Меним кельгенимни узакътан корип, элини манълайы устюне къойып бакъа. Мен машинамны къыр устюнде токътаттым. Къарт чалашкъа кирип чыкъты. Онынъ къучагъында меним эки кунъ эвельси онъа кетиргенимден бир аз буюкче бир къарпыз бар. О, адымларыны сыкълаштырып, машина янына кельди.

— Умер, сен буны Сеитджемилъ къарткъа бер де, менден селям айт. Я озюнь къарпыз ашамайсынъмы?

Сеттар къарт, бостан ичинден чубар бир къарпыз алып, манъа узатты.

— Бу да санъа!

Къарт козьлерини сыкъ-сыкъ къыпып, мени озгъарды:

— Огъурлы ёллар олсун, селям айт!

III

Къартларнынъ кунълешюви он эки кунъ девам этти. Мен бу он эки кунъ ичинде бир бостандан экинджисине оларнынъ селямынен ёлагъан къарпызларыны ташыдым. Бу къарпызлар эр бир кересинде бир — биринден балабан эдилер.

Мен Сеттар къартнынъ берген къарпызыны Сеитджемилъ къарткъа берсем, о, озюнинъ сораулы козьлеринен къарпызгъа бакъа-бакъа да, тик башыны саллап куле. Сеитджемилъ къартнынъ ёлагъаныны Сеттар къарткъа берсем, о, къарпызны элинде саллаштыра, озюнинъ мыскъылджы, кулюнч ве айнеджи козьлеринен, тонъкъа бурнуны джыйырып, мыйыкъ астындан кулип, бостанына козь ташлай.

Олардан экиси де менден о бир къарпызны насыл къабул эткенини ве не айткъаныны сорайлар. Мен де корьгеним ве эшиткеним киби айтам. Къартларнынъ куньлешкени эки колхозда да дуолса керек ки, мен артыкъ бостанларда бу куньлешювнинъ нетиджелеринен меракълангъан реислерни, бригадирлерни сыкъ-сыкъ коре башладым. Машинам бостан янына келип токътатгъанынен, олар эписи чапып келе, къарпызны сейир эте, эллерине алып, чертип бакъа ве сораштыралар.

Куньлешювнинъ нетиджеси чыкъмаздан бир кунь эвель мен Сеттар къарткъа Сеитджемилъ къартнынъ ёллагъан дёрт дане баш балабанлыкъындаки къарпызыны бердим. О, къарпызны корьгени киби:

— Кене йибердими? — деп сорады.

Бу кереси онынъ козьлери эвельки киби ойле мыскъыллы дегиль эдилер. Олар бираз керильген ве озьлерининъ акъларыны да косьтерген эдилер. О, къарпызны элине алып, эпшейи вакъыт оны шамарлап, тюшюнип турды. Онынъ козьлери адеттекинден сыкъ къыпылып ачылдылар.

— Умер, кечкенде кене токътат.

Экинджи куню саба мен Сеттар къартнынъ берген къарпызыны Сеитджемилъ къарткъа кетирип бердим.

О да:

— Кене йибердими? — деп сорады, — Умер, къайткъанда машинанъ бош оладжакъмы?

— Эльбет, бош оладжакъ.

— Мени де алып кетерсинъми?

— Яхшы, алып кетерим, — дедим мен.

Шу куню элеватордан къайткъанда мен Сеитджемилъ къартнынъ бостаны янында токътадым. Онда оларнынъ колхоз реиси Аблаев де бар эди. Къарт чалаштан меним омюримде корьмеген балабанлыкътат чубар бир бир къарпызны зорнен къучагъына алып, машина янына кетирди. Мен, къарпызны корьгеним киби, бу куньлешювде Сеитджемилъ къартнынъ енъгенини анъладым.

Аблаев онъа ярдым этти. Олар экиси кърпызны котерип, машинагъа ерлештирди ве, зерделенмесин деп, кърпызнынъ янына чѣктилер. Сеитджемиль кърт манъа:

— Джаным кърдашым, машинаны пек айдама, — деп яларды.

Мен машинаны яваш айдайым. Кърпызгъа бир зарар кельмесин деп, ёлдаки чукъурлардан пек явашлатып, мукъайт олып кечтим.

«Танъ» колхозы корюльди. Бу арада кабинанынъ артындаки пенджеречик къакъылды. Сеитджемиль кърт манъа, токъта дер киби, ишмар этти. Мен машинаны токътаттым ве пенджеренден башымны узатып:

— Не бар я, Сеитджемиль агъа? — деп сорадым.

Кърт, агъызындаки сийрек ве сары тишлерини косътерип, кулип алды.

— Сен, кърдашым, машинаны токътаткъанынъ киби, ерге тюшер де, Аблаевнен берабер кърпызны ашагъы алырсыз. Мен мында гизленеджегим, анъладынъмы?

— Анъладым...

Машина бостангъа кельгенде, энди ёлнынъ эр эки тарафы халкънен толукъ эди. Мен, мында «Танъ» колхозынынъ алай джемааты топлангъандыр, деп зан этим. Оларгъа беш-он адым къалгъанда, машинаны токътаттым. Халкъ машинанынъ этрафына япырылды. Мен шу саат кузовгъа атлап миндим. Сеитджемиль кърт кузовнынъ кенар тахтасы тюбюнде гизленип ята ве яваштан:

— Сакът олунъыз! — деп бизни тенбилей.

Биз Аблаевнен берабер, кърпызны котерип, кузовнынъ четине къойдыкъ. «Танъ»лылар кърпызны корьгенинен, шашып къалдылар.

— Ой да балабан кърпыз, эй!

— Ерге алынъыз!.. Мукъайт тутунъыз!..

Яшларнен къызлар, кърпызны эллерине алып, оны къоджаман бир шей киби, авада туттылар.

Сеттар къарт кулды. Омузындаки тюфегини тюшюрп, оны Джеппаргъа берди ве къарпызнынъ къаршысына кечип, сакъа-лыны сыйпады.

— О-о! —деп тааджиplenди о.

Иште, тамам бу вакъыт Сеитджемиль къарт, аякъкъа котерилп, машинадан ашагъы эгильди. Сеттар къартнынъ башына къадар узанды да:

— Сонъ, насыл, айтмагъан эдимми мен санъа! — деп кулды.

Сеттар къарт омузларыны кысты. Къарпызгъа бакъкъаны киби, Сеитджемиль къарткъа да шашып бакъты. Сонъ, кулип, онынъ омузыны таптады.

— Енъдинъ, Сеитджемиль, енъдинъ, — деди.

Олар де къарпызгъа, де бири бирине бакъып, кулюштилер. Шу ерге топлангъан яшлар ве кызылар бу балабан къарпызны юкъары котерип, чалашкъа алып кеттилер.

Шакир СЕЛИМ

Багъчасарай

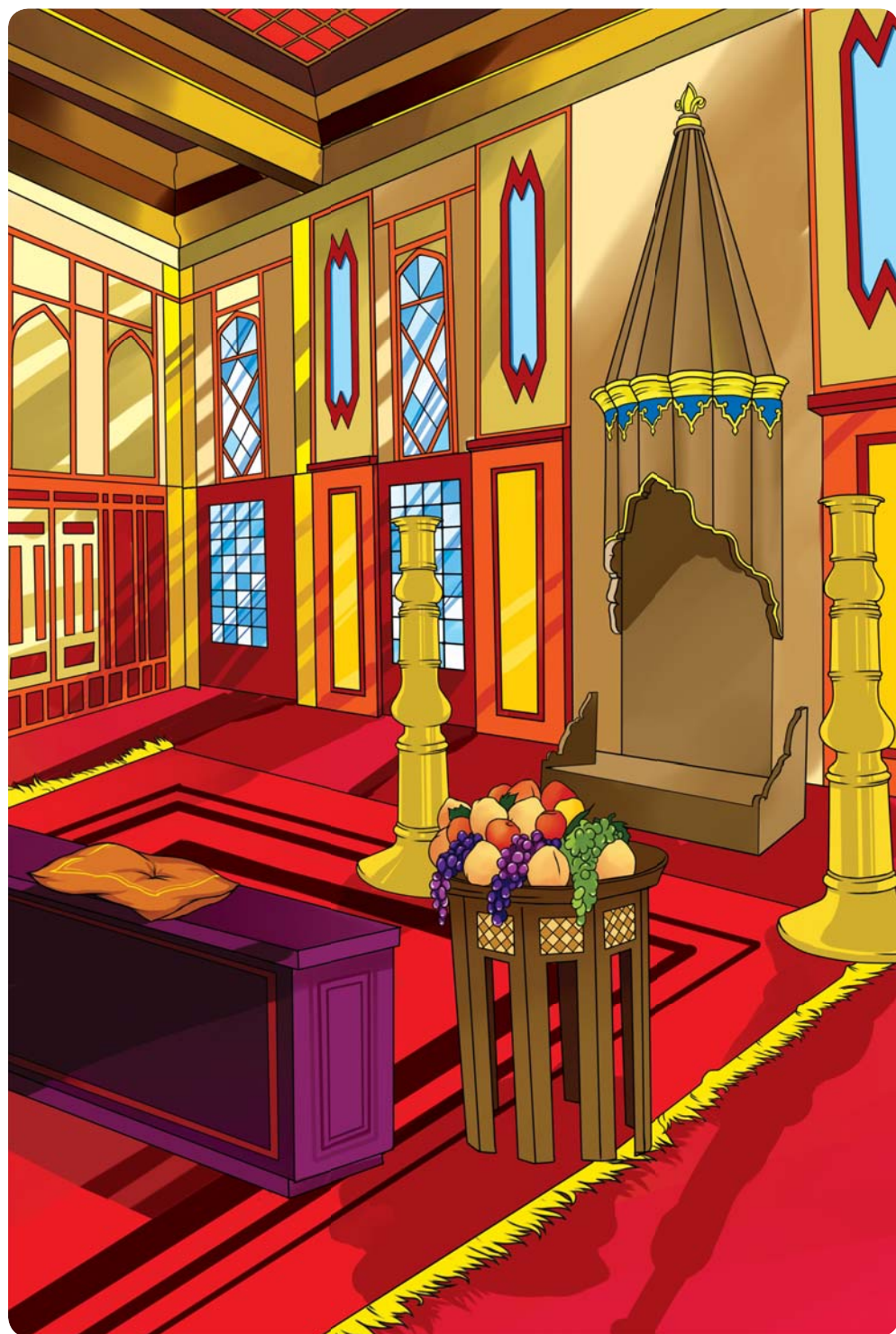
Ешилъ джаплар арасында эскен елинъ
Тар сокъакълы мааллелерде кимни арай?
Нечюн къурып къалды «Сырлы Чешме»леринъ?
Сейле манъа, Багъчасарай, Багъчасарай.

«Чюрюк-Сувнынъ» бойларында тамыр аткъан,
Сельбилеринъ нечюн осьмей, нечюн къаврай?
Отуз эки Ай-Йылдызынъ къайда баткъан?
Сейле манъа, Багъчасарай, Багъчасарай.

Йигирминджи асырдан да мераметсиз,
Бир асырны коръдимекен бу Хансарай?
Тарихынъда олдымы йыл дерт-заметсиз?
Сейле манъа, Багъчасарай, Багъчасарай.

Бефтанлардан къамбурайгъан къутсыз киби
Алчакъ — джампик эвлер кимден имдат сорай?
Кимлер эди бу эвлернинъ озъ саиби?
Сейле манъа, Багъчасарай, Багъчасарай.

Кимлер эди бу джапларда къой джайратып,
Топ-Къаянынъ талдасында къавал чалгъан?
Аллы-пуллы феслерине гуллер такъып,
Гугюминен чешмелерден сувлар алгъан?

Къайда шимди о ёсмалар, не ерлерде
Чаларгъан ве сийрекleshкeн сачын тарай?
Сен оларны хатырладынь нидже кере?
Сёйле манъа, Багъчасарай, Багъчасарай.

Расткетирдим бир ёсманы сокъагъыньда,
«Мерабанъыз...» деди, къашы-козю къара.
Къара денъиз далгъаланды тенъ-къанымда,
Инан бунъа, Багъчасарай, Багъчасарай.

Афу эйле, санъа таныш олгъан тильде
Бойле сёзни эшитмединъ нидже заман.
Биз эпимиз иракъ эдик тувгъан Ильден,
Иджранлыкъта олеяздыкъ аман-аман.

Олеяздыкъ дертке дерман тапалмайып,
Хасталыгъы гизли олгъан бичаредай.
Сен де талдынъ асретликте йылар сайып,
Чокъ ипрангъан Багъчасарай, Багъчасарай!

Бу кунъге де такъдириме бинъ эвалла!
Кельдим санъа боранларгъа огърай-огърай.
Севем сени олсанъ биле насыл алда,
Багъчасарай, Багъчасарай, Багъчасарай!

1988 с.

Мераба, генчлик!

Мераба, эй, юрткъа кельген янъы несиль, мераба!
Мераба, эй, баарь киби янъы фесиль, мераба!

Ана юртта бильги алгъан бахтлы несиль, мераба,
Ант этмеге меиль берген антлы несиль, мераба!

Кечмиш баба-деделерден сиз къалдынъыз, эвлятлар,
Номанларнынъ байрагъыны сиз алдынъыз, эвлятлар!

Бугунъ сизге ишанч беслеп козь тикемиз, эвлятлар,
Несилимиз бар, деп, умютнен тер тёкемиз, эвлятлар!

Бугунъ сизге козюн тике хор «Зынджырлы медресе»,
Исмаил бей къабри узьре ичин чекип ель эсе...

Тиль догърагъан Азраильге Бекир джанын алдырды,
Амма кене «Тувгъан тиль!» деп бизге тилин къалдырды.

Сизлер ойле инат затнынъ неслидирсиз, эвлятлар,
Эдждатларнынъ эзан киби сесидирсиз, эвлятлар!

Бугунъ сиз бир къан тёкюльмез джебэдесиз, эвлятлар,
Бильги олса, шан букюльмез джебэдесиз, эвлятлар!

Тек бильгинен душманларнынъташын-тахтын йыкъарсыз,
Тек бильгинен бу Ватангъа саип олып чыкъарсыз!

Мераба, эй, Юрткъа кельген янъы несиль, мераба!
Мераба, эй, баарь киби янъы фесиль, мераба!

1995 с.

Хансарай кольгелери

Августнынъ тынч геджеси
Сес-шамата ятышкъан.
Талгъын-талгъын чыр-чыр сеси
Эшитиле яваштан.

Бир серсерий олып гедже
Сокъакъларда кездим мен.
Ана-Юрткъа этип седже,
Ах, нелерни коръдим мен:

Хансарайнынъ саф кокюнде
Лип-лип яна йылдызлар.
Арем къапысы огюнде
Не сакъчы бар, не къызлар...

Тынып къалгъан одаларда
Парылдамай къандиллер.
Ода дегиль, къобаларда
Кезе къара кольгелер...

Узакълардан эшитиле
Къырымтатар авасы.
Къара кольге пысып келе —
Явуз арем агъасы.

Бирден тына нагъме сеси,
Къылыч киби кокте ай...
Чалт джоюла къадын феси,
Пейда ола хан Герай.

О бир кольге олып юре
Лейля-бикеч пешинден,
Омюр билля солып юре
Кечип дюнья пешинден.

Тамчы-тамчы агълай гъарип
Диляранынъ чешмеси,
Асретликтен сим-сиярып,
Джойгъан бутюн нешъэсин,

Учып келе яш бир шаин,
Къона Тогъан Къулlege.
Бутюн омюр пешмандайын
Сес чыкъара инълеген...

Бутюн гедже кезип юре
Хансарайда кольгелер.
Кезип юре, кезип юре
Энди чокътан ольгенлер...

Чюрюк-Сувнынъ акъынтысы
Дешет тюшни анъдыра.
Мында джаннынъ сыкъынтысы
Агъыр ойгъа далдыра...

1993 с.

Эшреф ШЕМЬИ-ЗАДЕ Къарт багъчеван акъкъында икяе

(Языджынынъ хатыра дефтеринден)

1935 сенесининъ майыс айы. Ёллар, багъчалар аллы-мавылы, сырылы-морлы чешит чечеклернен сюсли ешилликке бурюнгенлер. Чёллер, кырлар, сув кенарлары гурь от-оленлернен орытюльген. Чевре-этрафтан къарылгъачларнынъ, чочами торгъайларнынъ чувудылары, гогерджинлернинъ гурюльтилери эшитильмекте. Багъчаларда къою ешилъ япракълар арасына гизленген эртепишер «алынакъ», «далбасты» киразлары «бизлерни алынъыз» дер киби, кызарып турмакъталар.

Дженюп баарининъ энъ тылсымлы, энъ шырныкълы кунълери. 24 майыс куню экиндиге якъын, биз — бир группа кырым-татар языджысы эки машинада Акъмесджиттен чыкъып, акъшам къаш къарарайым деген вакъытта Ялтагъа келип тюштик. Узеринде толу айнынъ шавлелери алтын пуллар киби йылтырап, тербетилип тургъан сакин денъизнинъ ве кок аралаш юдже дагъларнынъ азаматлылыкъларыны, дюльберликлерини сейир этип, саиль бою хайли вакъыт кезерек, денъизнинъ шифалы авасындан, сув ёсунларынынъ йод къокъуларындан саргъушлангъан киби, ёргъунлыгъымызны биле сезмеден, яры гедже якъын мусафирханеге къайтып яттыкъ.

Сабасына къушлукъ маалинде, дагъ этеклери бою узангъан аджайип манзаралы коръкем кырлар, дагълар, кипарис алле-

ялары арасындан ёл алып, машиналарымыз бизлерни эки саат ичинде Байдар къапы янында, денъизге кирип тургъан Сарыч бурнунынъ тёпесиндеки «Теселли» сарайына кетирди. Улу пролетар языджысы Алексей Максимович Горький Италиядан темелли къайткъан сонъ, учъ йылдан бери бу сарайда яшай эди.

Мен вазифем боюнджа, Самуил Маршак, Всеволод Иванов, Пётр Павленко киби белли совет эдиплерине аякъдаш олып, Акъмесджитте яшагъан рус языджысы Яков Бухбанднен бирликте, бундан эвель де, «Теселли»ге къач керелер кельген, Алексей Максимовичнен корюшкен, онынъ меракълы субетлеринде булунгъан эдим.

Бу сефер де, бизни къаршылап языджынынъ секретары П. П. Крючков чыкъты. Ондан Горькийнинъ сагълыкъ-селяметлигини сорап бильдик ве эвде къабул олунгъан низам узьре, усть-башларымызны къакъып, чёткилеп, аякъкъаплаарымызны темизлеп, эллеримизни, юзлеримизни ювып, кениш ве айдын залгъа кирдик. Алексей Максимович бизлернен аякъ устюнде корюшип, сырт областларнынъ руслары киби: «Прошу», — деп эпимизни стол башына давет этти.

Биз залгъа киргенде, о ерде Алексей Максимовичнинъ якъын шегирд ве достларындан языджы Всеволод Иванов ве онынъ къарысы булуна эдилер. Мен Москвадан кельген Всеволод Вячеславович ве Тамара Владимировнаны Акъмесджиттен «Теселли»ге даа дёрт кунъ эвель озгъаргъан эдим. Всеволод Иванов бизге Къырымгъа, Бутюн дюнья языджыларынынъ эки афтадан сонъ Парижде чагъыраладжакъ «Медениетни къорчалав халкъара конгрессине» Алексей Максимовичнен бирликте кетмек ичюн кельген эди. Конгресс 21 июньде Парижде ишини башлады, лякин Горький хасталыгъы себебинден конгресске барып оламагъан эди.

Бу ерде булунгъан аркъадашларымызнынъ базылары (Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр ве дигерлери) меним киби Алексей Максимовични эвель де Москвада Къызыл мейданда 1 Майыс

демонстрациясында, совет языджыларынынъ Биринджи Бутюнсоюз съездинде, языджылар союзынынъ пленумларында корьген, онынъ нуткъларыны эшиткенлеринден, оларгъа чокъ сыкъылып, чекинип отурмагъа керек олмады. Алексей Максимовичнинъ самимийлиги, ачыкъгонъюллиги, саделиги эр кесни джесаретлендирди. О, къаршысындаки субетдешлерини лакъырдыгъа джопштурмагъа пек уста эди. Горький бизден:

— Тюневин акъшам электрик ярыгъымыз сѣнди, радио-мыз чалышмады. Бугунъ выходной олгъаны ичюн, электрмон-тѣрымыз да тюневин шеэрге эвине кеткен. Орталыкъта не хаберлер бар? — деп сорады.

Биз тюневин акъшам ве бугунъ саба Ялтада радиодан эшиткен муим хаберлерни айттыкъ.

Столгъа сувы къайнап, бувы чыкып тургъан буюк самовар ве стаканлар кетирип къойылды. Субетимиз чай ичип отур-гъанда да девам этти. Горький бизге тилимизге, санатымызгъа, эдебиятымызгъа аит бир чокъ суаллер берди, хусусан, Къырым халкъ агъыз яратыджылыгъынен меракъланды.

— Озь тувгъан халкъынынъ фольклорыны яхшы бильмеген адамдан ич бир вакъыт языджы олмаз. Ойле адамнынъ язгъан эсери, ич бир оъуйыджынынъ анъына кирип, синъип оламаз, ич бир окъуйыджынынъ юрегинден озюне ер аламаз, — деди о пармакъларынен гурь мыйыкъларыны сыйпай берип. Сонъ: — Халкъ яратыджылыгъында битмез-тюкенмез зенгинликлер бар. Эр бир темиз виджданлы языджыгъа оларны бутюн инджили-гинен менимсемек керек, — деп къошты.

Горький бизге озюнинъ бизим халкъымыз акъкъында язгъан энъ яхшы эсерлери «Хан ве онынъ огълу», «Шаин акъкъын-да йыр» ве башкъаларынынъ анджакъ Къырым халкъ поэтик иджадына эасланаракъ догъгъанларыны хатырлатты.

Алексей Максимович пек сыкъ сигар иче эди. О стол узерин-деки бутюн тютюн къутусыны озюне таба чеке, онынъ ичинден узун бир папирос алып (Булар насылдыр бир узун мундштуклы

итальян папирослары эди), онынъ агъызгъа къапылгъан бетине бир кесечик памукъ тыкып, даа сёнип битмеген папиросынен янтысыны туташтыра эди. Эгер оксюриги токътаса, учъ-дёрт папиростан сонъ, озюне он-он беш дакъкъалыкъ тенефюс бере эди.

Бу субет вакъытында Горькийнинъ агъызындан эшиткен икяелеримизден меним хатырамда энъ зияде, онынъ къарт бир багъчеван акъкъында сёйлеген икяеси къалгъан.

Бундан къыркъ йыл эвель айтылгъан икяени, олгъан лакъырдыларны сёзю-сёзюнен хатырламакъ, шимди эльбетте къыйын. Эр алда икяенинъ умумий мундериджеси шойле эди:

1891 сенеси Русиени джаяв айланып чыкъмагъа ахт эткен эвсиз-баркъсыз бродяга Алёша Пешков, джебинде бир капик парасы олмагъан алда, пароходгъа билетсиз тырмашып алып, Севастопольден Ялтагъа келе. Лякин ачылыкътан езерген Алёшанынъ къарныны, ялы боюнынъ дюльбер манзарасы тойдырмай. Ялтада исе, онынъ не бир танышы, не бир досту — кимсеси ёкъ. Горький шашкъанындан, не япаджагъыны бильмей, ялы кенарында скамейкада денъизге бакъып отургъан бир папазгъа мурааджат этип, ондан борджгъа он капик берип турмасыны риджа эте. Папаз оны сувукъ бакъышынен баштан-аякъ сюзип чыкъкъан сонъ, къаба давушнен:

— Чалышмакъ керек! — дей.

Горький пек ынджынып, чевирилип, башы къарагъан якъкъа кете ве эки тарафында емиш багъчалары ешерип тургъан Юкъары Аутка ёлуна чыкъа. Къаякътандыр кельген лезетли аш къокъусы, ачылыкътан олеязгъан Алёшанынъ бурнуны йырта, шу ерде къалавнынъ устюнден багъчагъа узанып бакъса, агъызына узун чубукъ къапып, джевиз терегининъ тубюнде джайылып раатланып кейф чатып отургъан татар къартыны ве кенарда саджаякъ устюнде бувы чыкып тургъан балабан бир къазан коре.

Горький чокъ ойланып отурмай, къалавдан багъчагъа атлап тюше ве къарткъа урьметнен селям берип, онъа къарны ач ол-

гъаныны анълата. Къарт онъа къыйыгъындан бир козь ташлай ве озюнинъ кейфини бозмайып:

— Ана, о ерде чанакъ, къашыкъ, отъмек бар. Ал, къазандан аш къой да аша! — дей де чубугъыны савура берип, кейф чатмасыны девам эттире.

Горький къартнынъ бу сёзлерини бир даа текрарламасыны беклеп отурмай, оджакънынъ янына барып, къазандаки семиз къой этининъ къавурмасындан буюк агъач тостукъангъа (чанакъкъа) — толдурып къоя да, бир кенаргъа чекилип тойгъанджек ашай. Къарны ве козю тойып, озюне кельген сонъ, о къартнынъ инсаниетлигине зияде хатри хош олгъанындан, оны насыл этип алгъышламакъны тюшюне ве шу ерде рус папазынынъ къабалыгъы акъылына келип:

— Чокъ сагъ олунъыз, къартым! Дюнъя тургъанджа турунъыз! Бизим папазымыз, мына сиз, сиз олмакъ керек эдинъиз, — дей.

Рус тилини аз-чокъ бильген ауткалы татар къарты, Горькийнинъ бу сёзлерини эшиткен киби, отургъан еринден атылып турып, ачувнен:

— Сен озюнъ ол папаз, явур огълу явур! Бакъ сен онъа!

Бизим папазымыз ол эмиш... Коръдинъизми оны! Тез ёкъ олып кет козюмнинъ огюнден, пезевенк! — деп Горькийни багъчадан къувып чыкъара.

Алексей Максимович икяесини битирген сонъ, юреги ташып, козьлери яшланып:

— Мына, коресинъизми, темиз юрекли мусульманнынъ диний дуйгъуларыны ве миллий адетлерини бильмеювим нетиджесинде, меним юректен тешеккюр этеджек олып: «бизим папазымыз сиз олмакъ керек эдинъиз», — деп къойып, ёкъ ерде бу инсаниетли, мерхаметли къартнынъ джаныны агъырткъан эдим», — деди.

Алексей Максимович озюнинъ агъыр яшайышында олып кечкен бу аджайип вакъианы бизге айткъанда, мен бу икяенинъ

Горькийнинъ озю тарафындан язылып къалдырылмайып, ялынъыз агъыз икяеси олып къалгъанына юректен янгъан эдим.

Биз Горькийнинъ узурьнда дёрт саат къадар олдыкъ ве бу улу затнынъ вакътыны чокъ алмамакъ ичюн, самимий суретте эль сыкъышып сагълыкълашып чыкътыкъ.

Алексей Максимович бизлерни ёл къапыгъа къадар озгъарды. Онынъ узун ве арыкъ пармакъларынынъ арасында къысылгъан папирос кене тютемекте эди.

Яшлыгъымнен корюшюв

Тюшюмдеми, эсимдеми,
Айырамайым,
Бир кунъ гедже ярысында
Гъамлы, мулайим
Ай шавлеси пенджерен
Кирип одама,
Нелердендир урьккен киби,
Сыгъынды манъа....

Сокъакътаки фенер чокътан
Козюни юмгъан.
Шеэр чым-чырт, саат эки,
Орталыкъ тынгъан.

Тек узакътан, де джошып, де
Тынып нефеси,
Талгъын-талгъын эшитиле
Кларнет сеси:

«Учма, бульбуль, къонма, бульбуль,
Кираз далына,
Яшлыгъымны бермез эдим
Дюнья малына...».

Ах, бу тюркю мени даим
Юректен ала...
Кларнет де тынмадан бу
Эзгини чала:
«Учма бульбуль, къонма бульбуль,
Далдан айрылдым.
Къара къашлы, эля козьлю
Ярдан айрылдым...».

Зеинимнинъ уджрелери
Йылларны эше.
Отъкен куньлер, джошкъун куньлер
Хатрима тюше.

Отъкен куньлер кокрегиме
Ханджерин къадай.
Козь огюмде денъишелер
Киолентадай.

Санки бугунъ ильки гедже
Уйкъусыз къалдым.
Санки бугунъ озь музамдан
Эрмагъан алдым...

Ильхам перим, къалемимнинъ
Тенъсиз акими!
Шириет гульбагъымнынъ
Менгу сакини!

Дерсинъ, сени севген мен,
Догъмаздан бурун.
Анам мени бешигиме
Къоймаздан бурун...

Башлагъан сонъ сандыракълы
Осьмюрлик чагъым,
Тек сен олдынъ акълым-фикрим,
Арзум-хаялым...

Азмы-копми, он йыл кечти
О гурь чагълардан.
Нидже-нидже ташлар кочъти
Къая дагълардан.

Осьмюр къызлар келин олды,
Яшлар — къырджыман.
Нидже ана эвляд коръди
Тендюрист, аман.

Нидже адам татты омюр
Хайыр, шерини.
Ниджелер вакътсыз тѣкти
Эджель терини.

Эх, меним де бар ки энди
Баягъы яшым.
Отуз бааръ, отуз къыш, яш...
Чаларды башым.

Эвли олдым, баба олдым,
Къоранта башы,
Ильхамыма кунъдеш олды
Омюр ёлдашым.

Ойгъа далсам, эске тюше
О чылгъын чагълар.
Козь огюмде джанланалар
Энъ парлакъ анлар:

Чёмезликтен комсомолда
Аза олгъаным;
Къолларыма къоркъа-къоркъа
Тюфек алгъаным.

Геджесимен къаравулда
Янъгъыз калгъаным;
Комсомол ЧОН отрядында
Постта тургъаным.

Туп Чонъгъарда отъкерильген
Чынълы джыйынлар.
Узакъ кузь, кыш геджелери
Чешит оюнлар...

Коръмек истеп сув багърындан
Кунеш догъгъанын,
Ай-Петриде достларымман
Танъ аттыргъаным.

Сонъ, саяльге тез тюшмеге
Олюшкенимиз;
Арзы кызынынъ гугюминден
Сув ичкенимиз...

Яшлыкъ, яшлыкъ, ич о кунълер
Унутылмай экен!
Гузель анлар козь огюмден
Джойтулмай экен!

Я Москва орманлары,
Парк мейданлары,
Студентлик йылларымнынъ
Эеджанлары,
Балтыкъ, Нева ялысында
Без геджелер;
Без гедже къучагъында
Солгъан геджелер.

Азаматлы Днепрогэсининъ
Шевкъ. Зиялары,
Алма-Тархан, Семен, Гъавур
Дервизалары.

Эпси, эпси козь огюмде
Джылмайып тура.
Думан къаплы дагълар киби
Морарып тура...

О кунълерден он йыл кечти,
Чокъ ишлер къылдыкъ.
НЭП йылларын алмаштырды
Шанлы Бешйыллыкъ...

О геджеси пенджеремден
Одама кирген,
Сонъ дуварман сыйырылып,
Ашагъы энген,

Ай шавлеси тугуль экен,
Умраным экен,
Гурь яшлыгъым, деликъанлы
Девраным экен...

Якъын-узакъ кечмишимден
Ай-йылар ашып,
Къурулышлар арасында
Ёлдан адашып;

Яш девраным кельген меннен
Корюшмек ичюн.
Тена махсус меннен
Дертлешмек ичюн.

Кулюп тургъан козьлерини
Козюме тикип,
Джан-юректен, незакетнен
Элимни сыкъып:

— Таныйсынъмы? — деди манъа.
— Таныйман, — дедим.
Озюм исе, шашкъанымдан,
Делидай эдим.

— Санъа бир къач суалим бар,
— Багъышла! — деди.
(Яшча, шимди менден тамам
Он яш эди).

— Бир къач дегиль, нидже суаль
— Берсенъ бер, — дедим, —
Бу ёлгъа сен эттинъ мени
Сеферджи, — дедим.

Сенмен чектим мемлекетнинъ
Севинчин, ясын.
Сенмен таттым шириет
Симфониясын.

Сенмен коръдим ич хаялгъа
 Кельмегенлерни.
 Сенмен севдим Леонардо,
 Бетховенлерни.

— Талийинъден разысынъмы?
 — Разыман, — дедим,
 — Бахтлысынъмы, бахтсызсынъмы?
 — Бахтлыман, — дедим, —

Озюмни пек бахтлы саям,
 Насыл этип саймайым?
 Эр арзума наиль олып,
 Айт, насыл къуванмайым?

«Бахтны насыл анълайсынъыз?
 Бахт демек не?» — дегенде:
 «Бахт — куреш», — деп джевап берген
 Карл Маркс бир кере.

Акъикъатен, бахт дегени,
 Куреш экен инсанчюн,
 Догърулыкъчюн, нефисликчюн,
 Азатлыкъчюн, Ватанчюн.

Адам огълуна къалем де,
 Аят берген бир кунеш.
 Инсан къальби ичюн куреш,
 Гузеллик ичюн куреш.

Шай олгъан сонъ мен де бугунъ,
 Ич бир сёзсиз «Бахтлыман!» —
 Деп, коксюмни кере берип,
 Къычырмагъа акълыман.

Мен беллесем, сен буларны
Корип кельдинъ, корерсинъ.
Яманымны, яхшымны да,
Менден арув билерсинъ...

— Мен бильсем де, сен сыкъылма,
Саба узакъ, айта бер.
Кель о къайтмаз йылларынъны
Хатырлайыкъ берабер.

— Не айтмайым? Яшым энди
Он экиге киргенде,
Бабайчыгъым: «Ана энди,
Акъай олдынъ» дегенде,

Козълериме къара перде
Чёкти бирден бир куню —
Апансыздан ольди бабам,
Бир булутлы кузь куню.

Фаджиалы о йыллары,
Таякъ тугуль талында,
Яры етим алты бала
Къалдыкъ ана къолунда.

Ильни о дем саргъан эди
Къара кучълер исьяны,
Дёрт йыл сюрген къардаш дженки
Хырпалады Русьяны.

Мемлекетни йыкъынтылыкъ,
Ачлыкъ басты къарарсыз.
Холера, тиф маразлары
Къырды халкъны амансыз.

Ач олюмнинъ панджасындан
Баш къуртарып зор-бея,
Аман къалгъан мен талийсиз,
Бойну буюк бир бала,

Сезип алдым мен оксюзге,
Нелер кереклигини.
Коп илим-фен менбаынынъ
Менден эреклигини.

Анайымнынъ ярдымынен,
Арттырдым тиль-бильгимни.
Сюнгердай синъирип алып
Ичиме халкъ тилини.

Бир къач йыллар китапхане
Олды хызмет турагъым.
Не къадар коп окъусам, эп
Артты эшкъым, мерагъым.

Сонъ Фузулий, Шиллер, Гёте,
Байрон, Пушкин, Гъазай,
Номан огълу, Чобан-Заде,
Токъай, Амди, Ниязий,

Меметлернинъ изин басып,
Олдым садыкъ бир изджи.
Ахыр-сонъу, сатыр чифтлеп,
Авескъяр бейттизиджи.

Коп дефтерлер къараладым,
Яздым, йырттым, тюзеттим.
Поэзия сырларыны
Эп терендже ис эттим.

Не язсам да, озюм бильдим,
Эльден, ельден гизледим.
Таптав ёлдан четке чыккып,
Янты услюп изледим.

Кучюк шиирий гъонджелерден
Озюм ичюн кичкене,
Бир деметчик энди-энди
Терип чыккытым дегенде;

Къатты аяз бир кыш куню
Ер михверин терк этти.
«Ленин ольди!» — деген хабер,
Алай якъны титретти.

Туфан къопты, ер юзюни
Сия булут къаплады.
Бу мудхиш сес юреклерге
Пычакъ олып сапланды.

Эмекдар халкъ тишин сыккып,
Чыдам берди яныккъа.
Мен де т ктим яныгъымны
Бильгенимдже кягъыткъа:

« Эльвида, эльвида,
Эльвида, дайй!
Эльвида, эльвида
Улу федайй!

Сындырдынъ
Дюнъяны, сарсып темелин.
Тындырдынъ
Джадыны, узип эмелин.

Туттырдынъ
Тизгинни ишчи кьолуна.
Отъкюздинъ
Джарлардан, урьлюк ёлуна.

«Окъунъыз, окъунъыз,
Окъунъыз!» — дединъ,
Озюнъ де окъувнынъ
Бир сыны эдинъ.

Индстан, Къарт Къытай, Индочин, Иран,
Къурдстан, Джезаир, Меракеш, Ливан —
Бутюн Шаркъ
Адынъдан хаяллар токъуй.
Мазлум халкъ
Бетинъде къуртулыш окъуй.

Миллионгъа ышанып,
Къурдынъ бир усул.
Индлиге буддасынъ,
Арабгъа ресул.

Сав болып,
Мукъаддес тюрбенъе барсам,
Къав болып,
Тюрбенъе чакъмакъкъа янсам,

Ал мейдан
Боюнда, йырымны айтсам,
Шай сейран
Эткен сонъ, юртума къайтсам.

Янъы йыр тизгенде,
Курсюнмез эдим.

Ольсем де, кьалсам да,
Окюнмез эдим.

Эльвида, эльвида,
Улу Федаий!
Эльвида, эльвида,
Эльвида дайй!»

Матбуатта эр кунь корип
Чешит манзум эсерлер,
«Мен де джиберсем бир шейчик,
Манъа не дер экенлер?

Къате меним янъыгъым да
Улу дайй акъкъында,
«Янъы дюнъя» вастасыман
Эшитильсе халкъыма?» —

Деп, ничюндир телексидим
Шу арзума эрмеге.
Газетада озюмнинъ бир
Шииримни корьмеге.

Сонъ «не десе десинлер», — деп,
Коп тюшюнип турмадым.
Туттым да бу мензумени
Газетагъа ёлладым.

Лякин матбаа низамын
Бильмегенимчюн, ахмакъ,
«Баргъан материал шу кунь
Чыкъмакъ керек муакъкъакъ» —

Деп зан этип эр еври-кунь,
Ичим-багърым дерт толып,
Газетаны беклеп турдым.
Эки козюм дёрт болып.

Саатлер манъа куньдай кельди,
Кунь узанды афтадай.
Не де къыйын экен вакъыт
Джурьсе къаплыбакъадай.

Амма ботен къыйналгъанман,
Чюнки он кунь дегенде,
Пейда олды газетада
Ильк мензумем «Ленинге».

Авескярчюн энъ азиз кунь —
Энъ биринджи эсери,
Дюнъя юзю корьген куню
Ола экен мегери.

Хатыралы бу азиз кунь,
Мен авескяр ичюн де,
Энъ къуванчлы бир кунь олды
Адий куньлер ичинде...

Бу шиирнинъ арты чубур
Олды, онынъ артындан,
Бир чокъ лирик парчаларым
Чыкъты севги акъкъында.

Лякин бу чий, хам сатырлар,
Биревлерни къутуртты.
Эдебият кёрларынынъ
Уйкъуларын къачыртты.

Мисаль ичюн, «Мемет Нузэт,
Бир шей язса, тек агълай.
Пушкин киби, о да шиир
Деген шейни терс анълай...

Эшреф исе, утанмайып,
Багъыра ве чагъыра,
Яш къызларны багъчаларда
Гезинмеге чагъыра.

Къызгъа бойле теклиф бермек —
Намуссызлыкъ демектир!
Къыз балагъа яшман гезмек —
Ырыссызлыкъ демектир!»

Мен бойле сой кишилернинъ
«Намус», «ырыз» акъкъында
Сёйлеген бу куфюр, резиль
Фикрине, шу вакъытта:

«Намуссызлыкъ» — севмек тугуль,
Севмегенге — «сев!» — демек,
«Ырызсызлыкъ» — гезмек тугуль,
Севе турып гезмемек», —

Деп озюмдже джевап берген
Эдим бир шииримде.
(Шу шиирден тек дёрт сатыр
Къалгъан шимди зейнимде).

Гузель коръмек козьге савап,
Инсан олсун, табият.
Сонъ биз ничюн гузелликни
Тасвир этмейджекмиз, айт!

Биз не себеп джошмайджакмыз,
Гульбагъларда джурьгенде?
Не ичюн сукъланмайджакъмыз,
Бир далфидан корьгенде?

Мен шимди де, яшым энди
Отузларгъа барса да,
Эвли-баркълы болып къалып,
Бала-чагъа сарса да.

Кене гузель къадынларгъа,
Дурулалмай, дурулмай,
Шиир язып багъышлайман,
Апайыма дуйдурмай...

Шай дегенде, мусафирим,
Азачыкъ кулюмсиреди:
«Багъышла бир суаль даа
Бермек истеймен», — деди.

— Кочип кетейткъан сонъки
Шу он сене ичинде,
Къыйын турмуш мектебини,
Озь ираде, кучюнъмен.

Идрак эте бильдинъми сен,
Тозгъытмай ильхамынъны?
Лекелемей сакъладынъмы
Яшлыкъ идеалынъны?

— Илельэбед садыкъ къалдым
Музама, ильхамыма.
Ич бир леке тийдирмедим
Яшлыкъ идеалыма.

Сонъки он йыл, сёз ёкъ, омюр
Теджрибемни арттырды.
Инсан характерлерине
Башкъа козьнен бакътырды.

Билип алдым бу дюньянынъ
Къач буджакъ экенлигин.
Инсанларнынъ чокъусынынъ
Къальблери пак, кенълигин...

Инсан омрю гъает къыскъа,
Лякин пек мушеррефли.
Бу ёлны тек саф виджданман
Кече биле шерефли.

Кимерси пек къолай кечип
Фелекнинъ чемберинден,
Сахте шурет, итибарман
Кейф чатса да бугунъде,

Меним ойле шахсларман,
Фальш ёлларман ишим ёкъ.
Манъа кемлик япкъангъа да,
Ич гъарезим, тишим ёкъ.

Оларнынъ бир бильгенлери,
Эр адымда, эр иште,
Адамына коре олмакъ
Я иблис, я фериште.

Барсын, олар хызмет этсин,
Тек парагъа, арамгъа...
Къычнынъ акълыкъ, къаралыгъы
Белли олур амамда.

Тек мен сагъда, зарар, зиян
Этмесинлер ишиме.
Ольген сонъ да тиймесинлер
Табуттаки наъшиме...

Тек кулькюмен аят кульмей,
Козьяш ёлдаш олмаса,
Кузь гъонджеси яшав корьмей,
Яз гуллери солмаса.

Бу къанунгъа къаршы чыкъар,
Конъюктурджы джумранлар.
Джемааты сокъур болса,
Бир козюни къымгъанлар.

Бу къанунны азм эталмаз,
Догъмаз бурун ольгенлер,
«Ер танърысы» деп коп йыллар
Тек акъчаны бильгенлер.

Олар догъа-догъгъанындан,
Меркурийге табунгъан.
Меним исе, танърым — китап,
Казбек, Тянь-Шань, Бабугъан.

Меним танърым — Ленин сёзю,
Гурь табиат агъушы.
Сыкъ орманда чокъракъларнынъ
Шылдыр-шылдыр акъышы.

Меним танърым — чечек, чемен,
Сырлы гедже, серин танъ.
Ёсма эндам, тоюмыз тен,
Пушкин, Моцарт, Цициан.

Меним танърым — Огинский
Полонези «Эльвида!»
Саниенинъ яныкъ сеси,
Борлу, Долу, Къайтарма...

Бизлер сустыкъ,
Кок юзюнден дувагъыны ташлады,
Кунъдогъушта яваш-яваш
Танъ агъара башлады.

Мусафирим дёнюп деръал
Кене ай шавлесине,
Козь огюмден гъайп олды
Бир анда джинджесине.

Акъ булутлар бояндылар
Гедженинъ ал къанына.
Кунъ чыкъмагъа азырланды
Кене иш мейданына.

Баларылар тутундылар
Чечеклерни опымеге,
Бульбуль де озь асретине
Яныгъыны тѣкмеге.

Мен де къалмай бу сырадан,
Гъайрет къошып кучюме,
Тез-тез алып къалемимни
Лябид, тюштим ишиме.

1937 с.

Артур КОНАН-ДОЙЛЬ

Бенекли шерит

(къыскъартылгъан)

Шерлок Холмснынъ маджералары акъкъындаки языларымны козьден кечиргенимде, оларда беян этильген ишлернинъ базылары худжур, базылары фаджиалы я да кулюнчли олгъаны дикъкъатымны чеке. Амма етмиштен зияде ишлер ичинде бир де-бир адий иш ёкътыр. Чюнки озъ унерини севген Холмс ишини пара ичюн япмады. Бу себептен де о, пек саде, меракъсыз ишлерге асла киришмеген. Оны даима алельхусус ишлер, базан исе атта эфсанеге бенъзеген сырлы ишлер озюне чекер эди. Олардан бирини ич унутып оламайым. Бу, Суррейде белли олгъан Ройлотт аилеси иле багълы адиседир. Биз о вакъытта Холмснен эки бойдакъ олып, Бейкер сокъагъында бир эвде яшай эдик.

1883 сенеси апрель кунълерининъ биринде саба эрте козюмни ачсам, краватым янында Холмс тура. Камин устюндеки саат едиден черик кечкенини косьтере эди. Мен онъа тааджипленип, атта бираз опыкенен бакътым.

— Багъышла, Уотсон, — деди о. — Амма бу саба эпимизнинъ къысмети бир экен. Саба эрте башта миссис Хадсонны уяндыргъанлар, о — мени, мен де — сени.

— Не олды... янгъын бармы?

— Ёкъ, яш бир къадын кельди. Пек эеджанлы корюне, меннен корюшеджек ола. О шимди къабулханеде беклей. Эбет, тюшю-

нип бакъсакъ, яш къадын сааръде шеэрге чыкъып, юкълагъан адамларны тѣшеклерден турсатса, демек гъает муим себеплери бар. Меракълы бир шей айтаджакъ олса, эминим, сен де башындан динълемек истерсинъ.

Тез-тез кийиндим ве бир къач дакъкъа ичинде достумнен берабер къабулханеге тюштик. Юзю къалын бир дувакънен орътюли, къараларгъа бурюнген бир къадын, одагъа киргенимизде пенджеренинъ янындаки еринден турды.

— Саба шерифинъиз хайыр олсун, ханым! — деди Холмс кулер юзьнен. — Адым Шерлок Холмс. Бу да достум ве ярдымджым доктор Уотсон. Манъа айтмакъ истедигинъиз эр шейни онынъ янында да раат-раат айта билесинъиз. Риджа этем, атешке якъынджа отурынъыз, титрейсинъиз, ушюдинъиз гъалиба.

— Титрегеним сувукътан дегиль, — деди къадын яваш эшитильген сеснен.

— Ойле олса, себеби не?

— Къоркъу, мистер Холмс, ялынъыз къоркъу! — деди къадын ве дувагъыны ачты. Къадын кедерли олгъаныны коръдик. Юзю киреч киби бем-безд, бакъышлары тузакъкъа тюшкен вахший бир айваннынъ къоркъу ве дешет толу бакъышларына бенъзей эди.

Энъ чокъ отуз яшларында олгъанына бакъмадан сачлары бираз агъаргъан, череси ёргъун ве ипрангъан эди. Шерлок Холмс къадынны эр шейни къаврап алгъан зийрек козьлеринен сюзди.

— Къоркъманъыз, — деди о татлы бир сеснен. — Эр шейни ерли-ерине кетиреджекмиз, ич шубем ёкъ. Сиз бизге саба тренинен кельдинъиз, ойлеми?

— Мени таныйсынъызмы ёкъса?!

— Ёкъ, сол къолчагъынъыздан корюнип тургъан билеттен анъладым. Ёлгъа пек эрте чыкъкъансынъыз, станциягъа барып еткендже бозукъ ёлларда файтоннен узун бир ёл юрдинъиз.

Къадын бирден сескенди, Холмскъа айретле бакъты.

— Мында шашыладжакъ бир шей ёкъ, урьметли ханым, — деди Холмс кулюмсиерек. — Джекетинъизнинъ сол къолу энъ аз еди еринден чамургъа булашкъан. Лекелер даа тазе. Шай этип чамурны файтондан башкъасы сачратмаз. Лекелернинъ ери файтоннынъ къайсы тарафында отургъанынъызны да косътере.

— Сиз эр шейни олгъаны киби айтып бердинъиз, — деди къадын айретле. — Саат алтыда эвден чыкътым, едиде Летерхедге келип еттим ве Ватерлоогъа кеткен ильк тренге отурып, догърудан сизге кельдим... Сэр, бу белягъа артыкъ даянамам. Дердимни кимге айтаджагъымны бильмейим. Ич кимсем ёкъ... Мени севген бир адам бар, амма о да, заваллы, манъа пек де ярдымджы оламаз. Сиз акъкъында чокъ эшиттим, миссис Фаринтош агъыр алгъа тюшкенде онъа ярдым эткенсинъиз, хаберим бар. Адресинъизни ондан алдым. Сэр, ялварам, этрафымны баскъан къаранлыкъны азачыкъ биле олса айдынлата бильсенъиз... Манъа ярдым этинъиз, риджам этем.

Холмс язы дефтерини чыкъарды.

— Фаринтош, — деди о. — Эбет, хатырлайым, опалдан бир тадж иле багълы бир вакъиа эди. Шимди исе меселени тасавургъа кетирмемиз ичюн эр шейни ачыкътан-ачыкъ анълатманъызны риджа этем.

— Эйат! — деди зияретчи. — Вазиетнинъ энъ худжур тарафы шунда ки, телашларымнынъ себебини озюм де анълатып оламайым. Шубелерим, башкъасына эмиетсиз корюне биледжек уфакъ-тефек шейлерден келип чыкъа... Адым Элен Стоунер. Англиянынъ энъ эски ве белли Саксон аилесинден Ройлоттнынъ сонъки темсильджиси олгъан огей бабамнен берабер Суррейнинъ гъарп тарафында яшайым.

Холмс башыны салады.

— Бу адны эшиткен эдим, — деди о.

— Ройлотт аилеси бир заманларда Англиянынъ энъ зенгин аилелеринден бири олып, кечкен асырда мирасларыны акъылсызджа масраф эткен дёрт къардаштан себеп инкъиразгъа огърады.

Энъ сонъки дарбени де къумарбаз сойларындан бири эндирди. Бир парча топракъ ве реин алтындаки эки юз йылыкъ эвден башкъа ич бир шей къалмады. Сонъки векиллери о эвде аристократларгъа мунасиб олмагъан аджыныкълы аят кечирди. Бир огълу, яни огей бабам, янъы шараитке алышмакъ кереклигини анълагъан сонъ акърабасындан борджгъа пара алып, бу паранен тиббият университетини битирди ве Калькуттагъа кочъти. О ерде бильгиси ве кучлю ирадеси саесинде буюк бир сагълыкъ меркезини къурды. Амма бир кунъ эвинде хырсызлыкъ юз берди ве о ачувындан ерли ушакъны котеклей-котеклей ольдюрди. Олюм джезасындан къуртулгъан олса да, чокъ йыллар апсханеде къалды ве Англиягъа рухтан тюшкен алда къайтып кельди.

Индистанда доктор Ройлотт генерал Стоунернинъ яш тулу олгъан миссис Стоунер, яни анамнен эвенди. Олар эвленгенде эгиз къардашым Джулиянен мен даа эки яшында эдик. Анамнынъ парасы чокъ олып, йылда даа 1000 стерлинг келир де ала эди. Анам васиет язып, паранынъ эписини Ройлотткъа теслим этти. Англиягъа къайткъанымыздан аз бир муддет сонъра анам олды. Секиз йыл эвельси бир трен къазасында эляк олды. Бундан сонъ Лондонда чалышмакътан вазгечкен Ройлотт бизни Сток-Морондаки эски эвге кетирди.

Амма сонъки вакъытта огей бабамыз тюрленип башлады. Башта бир араларында Ройлоттны корьмектен буюк къуванч дуйгъан къомшуларымызнен корюшмек ерине эвине къапанды. Арада бир эвден чыкъкъанда биле ёлунда расткельген эр кеснен къавгъалаша. Делиликке баргъан синъирли бир табияты аиледеки эркеклернинъ эписине айт олгъан экен. Занымджа, огей бабамнынъ бу алына тропик улькелерде кечирдиги узун йыллар да тесир эткендир. Гъает кучлю ве синъирине аким оламагъан бир адам олгъаны ичюн инсанлар ондан къоркъа.

Кочебе чингенелерден башкъа кимсенен къонушмай. Озюнинъ бир авуч топрагъында оларгъа чадырлар къурмагъа да рухсет бере. Индистандан кетирильген вахший айванларгъа айрыджа

бир тюшкюнлиги бар. Шимди бир аркъадашынынъ ёллагъан ве азбарда сербест долаша бильген, этрафтаки халкъкъа къоркъу сачкъан бир гепарды ве бир павианы бар.

Заваллы къардашымнен экимизнинъ аяты пек де бахтлы олмагъаныны анълайдырсынъыз. Вакъытсыз ольген къардашымнынъ да сачлары тыпкъы менимки киби эрте агъардылар.

— Демек, къыз къардашынъыз ольди?

— Эбет, эки йыл эвельси. Онынъ олюми акъкъында айтаджакъ лафым бар. Сизге бунынъ ичюн кельдим. Озь яшымызда бизим даиремизге аит кишилернен бир арагъа кельмек фурсатымыз пек аз эди. Бунъа бакъмадан, Харроу янында отургъан аламызгъа, анамнынъ аилесиз къыз къардашы мисс Гонория Уэстфайлны арада бир зиярет этмек имкянымыз ола эди. Джулия эки йыл эвельси Йылбаш байрамыны о ерде кечирди. Чокъкъа бармай таныш бир майорнен нишанланды. Огей бабам бу хаберни эшиткенде къаршы чыкъмады. Амма тойгъа бир къач афта къалгъанда, екяне достумны менден эбедий алып кеткен о дешетли адисе юзь берди...

— Эр шейни олгъаны киби айтып берменъизни риджа этем, — деди Холмс.

— Эвимиз, энди айткъаным киби, пек эски. Онынъ тек бир тарафында отурамыз. О тарафнынъ ятакъ одалары бинанынъ биринджи къатында булуна. Мусафир одасы исе ортадаки къатында. Ятакъ одаларынынъ биринджиси доктор Ройлоттнынъ, экинджиси къардашымнынъ, учюнджиси де меним. Одаларнынъ учю де айны коридоргъа ачыла. Одаларнынъ пенджерелери багъчагъа чыкъа.

Ройлотт о дешетли гедже озь одасында эди. Юкъламагъаныны биле эдик. Чюнки одасындан серт сигарларнынъ къокъусы келе эди. Бу къокъу къардашыма раатлыкъ бермегени ичюн меним яныма кельди ве биз якъынлашкъан тою акъкъында къонуштыкъ. Саат он бирде къардашым озь одасына къайтаткъанда къапыда токътады ве чевирилип манъа бакъты:

— Элен, гедженинъ бир вакътында бирининъ ыслыкъ чалгъаныны эшиттинъми?

— Ёкъ, нечюн сорайсынъ?

— Сонъки бир къач геджедир, къарарнен саат учте, къысыкъ сесли бир ыслыкъ эшитем. Бу ыслыкътан эр сефер уянам. Къайдан кельгенини анъламайым, бельки ян одадан, бельки де багъчадан. Иште, сенден де сорайым дедим.

— Ёкъ, мен эшитмедим. Бельки чингенелер чаладырлар.

— Ола билир, амма бу алда ыслыкъны сен де эшитир эдинъ.

— Мен терен юкъугъа далсам, бир шей эшитмейим.

— Айды, зарары ёкъ, къулакъ асма, — деди къардашым. Бир къач саниеден сонъ о озъ одасынынъ къапысыны килитлегенини эшиттим.

— О гедже мен де юкълап оламадым. Къоркъунчлы бир гедже: тышарыда ель уфюре, пенджерере ягъмур шыпыра. Бирден-бирге бутюн бу гурюльтининъ ортасында дешетли бир феръят эшиттим. Къардашымнынъ сесини таныдым. Аджеле коридоргъа чыкътым. Къапымны ачкъанымда къысыкъ сесли бир ыслыкъ эшиткен киби олдым. Къардашымнынъ килити ачылды ве къапысы яваштан араланды. Буз-бузлап къапыгъа бакъып турдым. Коридорнынъ ярыгъында къапыда къардашымны коръдим. Юзю къоркъудан бем-безъ кесильген, эллери ярдым истеген киби узанды ве бутюн вуджуды бир о янгъа, бир бу янгъа салланып тура эди. Бирден тизлери букюльди ве ерге тюшип, даянымайджакъ агърыдан бургъалана, чырпына эди. Башта мени танымады, деп белледим, амма янына келип эгильсем:

— Аман Танърым! Элен! Шерит! Бенекли шерит! — деди.

Онынъ айтаджакъ башкъа бир шейлери бар эди, докторнынъ одасына пармагъынен ишарет этти, амма бир сёз де айтып оламады. Огей бабам чапып кельгенде къардашым артыкъ озюне кельмеден джан берди.

— Бир дакъкъа! — деди Холмс. — Шу ыслыкъ сеслери эшитильгенине эминсинъизми?

— Такъикъатчы да манъа шу суальни берди. Эшиткениме эминим, амма кене де кучью ельнинъ гурюльтиси ве эски эвимизнинъ чатырдама сеслери арасында башкъа бир сеснен адаштыра билем...

— Къардашынъызнынъ устюнде не бар эди?

— Устюнде ялынъыз геджелик кольмеги бар эди. Сагъ элинде бир серник чёпю, сол элинде исе бир серник къутусы бар эди.

— Телюкени сезгенде серник якъып этрафына бакъынган демек. Я такъикъатчы насыл хулясагъа кельди?

— Эр шейни буюк дикъкъатнен араштырдылар, амма олюмининъ себебине даир бир де-бир йип уджу тапылмады.

— Оны не ольдюргенине даир тахминлеринъиз бармы?

— Менимдже къардашым къоркъудан ольди. Амма оны не къоркъуткъаныны бильмейим.

— О куню якъын ерде чингенелер бар эдими?

— Эбет, бир къач киши бар эди.

— Къардашынъыз бенекли шерит дегенде нени козьде тута эди, аджеба?

— Базан бунынъ ялынъыз синъирлери зайыфлашкъан бир адамнынъ мантыкъсыз сёзлери олгъаныны тюшюнем, базан исе топракъларымызда яшагъан чингенелерни козьде туткъаныны тюшюнем. Бельки чингенелернинъ башларына сардыгъы бенекли явлукъларыны козьде туткъандыр.

Холмс башыны салады, бу джевап оны къандырмады.

— Шимди белли бир къараргъа кельмек ичюн даа эрте. Икяенъизни девам этменъизни риджа этем.

— О куньден сонъ озюмни янъгъыз дуям. Амма чокътан таныдыгъым, севдигим бир аркъадашым якъында манъа эвлемекни теклиф этти. Огей бабам къаршы чыкъмады ве биз тойны бааръде кечирмекни къарарлаштырдыкъ. Амма эки кунъ эвельси эвимизде тамир ишлери башланды ве къуруджылар ятакъ одамнынъ диварыны тешмеге меджбур олдылар. Бу себептен мерхум къардашымнынъ одасына авуштым. Тюневин гедже

юкъламайып, къардашымнынъ феджий такъдири акъкъында тюшюндим. Бирден къысыкъ сесли бир ысыкъ эшиттим. Дешетке кельгенимни тасавур эте билесинъиз. Тёшектен атылып тургъанымнен чыракъны якътым, амма одада кимсе ёкъ эди. Сабагъа къадар юкълап оламадым, сааръде исе ярдымынъызны сорамакъ ичюн бу ерге кельдим.

— Пек догъру яптынъыз, — деди достум. — Бу, гъает пытракълы бир ишке бенъзей. Арекетке кечмезден эвель даа бир чокъ деталлерни огренмек истейим. Амма вакътымыз аз. Бугунъ Сток-Моронгъа кельсек, огей бабанъызнынъ хаберин олмадан одаларны бакъып чыкъсакъ, олурмы?

— Огей бабам бугунъ муим бир ишини аль этмек ичюн шеэрге келеджек эди. Ихтимал, эвге кеч къайтаджакъ. Сизни кимсе раатсызландырмаз.

— Пек яхшы! Уотсон, сен де барырсынъмы?

— Эльбетте.

— Ойле олса экимиз де бараджакъмыз. Я сиз, ханым, не яп-джакъсынъыз?

— Шимди шеэрде бир-эки ишим бар, амма сизни къаршылап алмакъ ичюн саат он экиде ёнеген тренле эвге къайтып келирим.

— Уйледен сонъ о ерге барырмыз. Бу арада исе даа япыладжакъ ишлерим бар.

— Дертлеримни сизге анълаткъан сонъ юрегимде енгиллик ис эттим. Уйледен сонъ кельменъизни дёрт козьнен беклейджем.

Къадын юзюни дувакънен орьтип, одадан чыкъты.

— Бу акъта не тюшюнесинъ, Уотсон? — деди Холмс.

— Менимдже къарма-къарышыкъ бир иш.

— Эбет, пек къарма-къарышыкъ ве пек шубели бир иш.

— Амма, эгер къадын эвдеки пол ве диварларнынъ къавий, къапынынъ, пенджеренинъ ве баджанынъ къапалы олгъаны акъкъында догъру айткъан олса, керчектен де ич шубе ёкъ ки, заваллы къыз къардашы ольмезден эвель одада бир озю булуна эди.

— О вакъыт худжур ыслыкъкъа, ольген къадыннынъ сонъки сёзлерине не демек мумкюн?

— Бильмейим.

— Гедже эшитильген ыслыкъларны, ихтияр докторнен самимий олгъан бир гурух чингенени, огей къызынынъ эвленмесине мания олмакъ истеген докторгъа нисбетен шубелеримизни эм де ольген къадыннынъ шеритнен багълы сонъки сёзлерини дикъкъаткъа алмалымыз.

— Фикиринъдже, чингенелернинъ бу иште пармагъы бармы?

— Бармы-ёкъмы, айтып оламайым.

— Оларгъа даир базы бир фикирлерим бар... Эр шейни анда баргъан сонъ тешкерирмиз. Амма... бу даа насыл шей?

Достумнынъ сонъки сёзлери къапынынъ бирден шиддетнен артына къадар ачылмасы ве огюмизде кевдели бир адамнынъ пейда олмасынен багълы эди. Онынъ худжур къыяфети бар эди: башында цилиндр шапкеси, узун фракы, чызмалар, элинде саллагъан къыскъа къамчысы... Бир-бирине якъын, къан чанакъына чевирильген козьлери, вахший, телюкели ве къарт бир къушнынъ гъагъасына бенъзеген сюйрю, индже кемикли бурну, кунеште янгъан, бюрюшкен юзю... Мусафир башта манъа, сонъра достума бакъты.

— Къайсы биринъиз Холмссынъыз? — деп сорады.

— Меним, — деди достум.

— Мен доктор Гримсби Ройлотт олам. Огей къызым мында эди, о сизге не айткъаныны бильмек истейим.

— Йылыннъ бу мевсими ичюн авалар бираз салкъын, ойле дегильми? — деди Холмс.

— Сизге не айтты? — деп джекирди къарт адам.

— Амма чийдемлер гузель оладжакъкъа бенъзей, — деп девам этти достум сувукъкъанлыкънен.

— Аха! Менден енгиль къуртулмакъ истейсинъиз, ойлеми? — деди зияретчимиз къамчысыны саллап. — Сен эр шейге бурнуны сокъкъан Холмссынъ, сени таныйым.

Достум кулумсиреди.

— Скотланд Ярдынынъ буюк бурны Холмссынъ.

Холмс шакъылдап кульди.

— Чыкъкъанда артынъыздан къапыны къапатмагъа унутманъыз, тышарысы пек сувукъ, — деди достум.

— Мисс Стоунер мында кельгенини билем. Сакъын, меннен шакъа этменъиз, ёлумда турманъыз!

Мусафир тез адымларнен каминге якъынлашып, балабан эсмери эллеринен кельберни алып букти ве каминнинъ ичине атты. Шундан сонъ чар-чабик одадан чыкъты.

— Не къадар «кулерюзлю» бир адам экен! — деп кульди Холмс ве камин ичинде яткъан кельберни алып, оны тек бир арекетле эски алына кетирди.

— Энди исе, — деди о. — бир йип уджу тапмакъ ичюн адли-еджилернен акъыл танышмакъ кереким.

Шерлок Холмс элинде язылар ве ракъамларнен толу мавы бир кягъытнен къайтып кельгенде саат бир эди.

— Докторнынъ мерхум апайы къалдыргъан васиетни дикъкъатнен огрендим, — деди. — Муимлигини анъламакъ ичюн васиетте ер алгъан малларнынъ бугунъки фиатларыны эсаплап чыкътыкъ. Къадын ольгенде 1000 стерлинг микъдарында олгъан къыйметли кягъатлары кой ходжалыгъы махсулатларынынъ фиатлары тюшкени ичюн ялынъыз 750 стерлингни тешкиль эттилер. Къызлары эвленгени такъдирде йылда 250 стерлинг келирге малик оладжакъ эдилер. Бундан бойле хуляса чыкъа-рамыз: къызлары эвленген олса, Ройлотт джиддий зарар корер эди. Яни онынъ бойле бир шейге къаршы олмасы ичюн пек кучлю себеплерининъ олгъаныны исбатлай билемиз. Энди исе вакъыт къачырмадан Ватерлоогъа ёнемек керек. Янынъа тапанджа алсанъ да яхшы олур. Демир кельберни къолайлыкънен буккен адамлар тек тапанджанынъ тилинден анълайлар.

Ватерлоогъа баргъанда Летерхедге кеткен тренге сонъки дакъкъада отурып етиштирдик. Андаки станциядан бир файтон

киралааяракъ, гузель бир манзарынынъ ичинден дёрт-беш миль ёл алдыкъ. Кунешли, аз булутлы, аджайип кунъ эди. Якъынлашкъан баарьнинъ гузеллиги иле бизни огюмизде беклеген огъурсыз иш арасында, манъа коре, кескин бир зыддиет бар эди. Достум къолларыны къавуштыргъан, шапкесини козюне къадар эндирген алда огде отура эди. О, терен ойларгъа далгъаны белли эди. Амма бирден-бирге еринден сычрады, омузымны таптап, огюмиздеки чайырларгъа ишарет этерек: «Анда бакъ!» — деди. Даллар арасындан пек эски бир эвнинъ юксек дамы корюнди.

— Сток-Морон бумы? — деп сорады арабаджыдан.

— Эбет, доктор Гримсби Ройлоттнынъ эвидир.

— О ерге кетемиз, — деди Холмс.

— О эвге барып чыкъмакъ истесенъиз бу къорадан ашаракъ, ёлунъызны къыскъарта билесинъиз. Ана, о ёлчыкъта бир къадын кете. Истесенъиз тарла тарафындан кече билесинъиз.

— Бу къадын мисс Стоунер олса керек, — деди Холмс.

Файтондан тюшип, арабаджыгъа парасыны одедик.

Къораны ашкъан сонъ:

— Мерабанъыз, мисс Стоунер, корьгенинъиз киби, сёзюмизде турдыкъ, — деди Холмс.

Къадын бизге догъру чапты. Эллеримизни севине-севине сыкъып:

— Сизни сабырсызлыкънен бекледим, — деди. — Эр шей ёлунда, доктор Ройлотт шеэрде, кельсе, акъшамдан сонъ келир.

— Биз докторнен танышув шеревине малик олдыкъ, — деди Холмс ве докторнынъ саба кельгенини тарифледи.

Мисс Стоунернинъ чырайы къачты:

— Аман, Танърым! — деп ах чекти. — О къадар хавфлы бир адам ки, мени раат къалдырмай. Энди къайтып кельген сонъ не дейджек?

— О эндиден сонъ озюни тюшюнсинъ, чюнки ондан да къурназ кимселер бар. Бу гедже оданъызгъа килитленъиз. Эгер сизге уджюм этсе, сизни Харроудаки аланъызгъа алып кетермиз.

Шимди исе имкяндан файдаланып, бизге бакъыладжакъ одаларны косътерсенъиз пек мемнюн олурмыз.

Балабан эв кок ташлардан къурулып, енгечнинъ эки янгъа узатылгъан къыскъачларына бенъзеген эки къанат ве юксек меркезий бир бинадан ибарет эди. Къанатлардан бирине джамлар къырылгъан, тахталарнен орытюльген ве дамынынъ да бир тарафы чёккен. Насылдыр бир харабени анъдыра эди. Меркезий бина даа эйи алда олып, сагъ тарафтаки къанат пенджерелериндеки перделери ве баджаларындан тютеген мавы думанларынен аиленинъ отургъан ери бу ер олгъанындан делялет бере эди. Энъ уджундаки диваргъа бир скеле къурулгъан олса да, этрафта къуруджылар ёкъ эди.

Холмс бакъымсыз азбарда о якъ-бу якъ яваш-яваш юрип, пенджерелерни дикъкъатнен козьден кечирди.

— Бу пенджерере сизинъ яткъан оданъызгъа аит, ортадаки къардашынъызнынъ ве баш бинанынъ янындаки де Ройлоттнынъ одасы, догърумы?

— Эбет, амма мен энди ортадакинде ятам.

— Тамир ишлери кеткени ичюн, ойлеми? Амма тамир этиле-яткъан диварда аджеле тамиратны талап эткен бир ер корюнмей.

— Тамирге ихтиядж ёкъ, бу, мени одамдан чыкъартмакъ ичюн бир маначыкъ олса керек.

— Менде айны фикирдем. Одаларынъыз ачылгъан коридорда пенджерелер бардыр эбет?

— Бар, амма пек кучюк, андан кимсе кечалмаз.

— Энди исе оданъызгъа кирип, пенджерере къапакъларыны къапатманъызны риджа этем.

Мисс Стоунер айтылгъанны япты. Холмс пенеджерени бакъып чыкъты, къапакъларны тыштан ачмакъ имкянсыз олгъанына къаний олды.

— Демек, пенджереден ичери кимсе кирип оламай. Энди исе барып ичериде адисени айдынлатаджакъ йип уджлары бармы экен, бакъайыкъ.

Кучюк бир ян къапыдан ятакъ одалары ачылгъан коридоргъа кирдик. Эпимиз мисс Стоунернинъ къулангъан, эки йыл эвельси къардашынынъ вефат эткен экинджи одагъа кечтик. Алчакъ таваны олгъан хош ве сыджакъ одада эски бир камин бар. Бир кошеде чекмеджели бир комод, башкъа бир кошеде без орътюли тар бир ятакъ ве пенджеренинъ сол тарафында бир маса ве эки орюльген стул тура. Диварнынъ панеллери къаверенки мешеден олып, о къадар эскирген ки, ихтимал, олар эв энди къурулгъан девирден къалгъандыр. Холмс стуллардан бирини бир кошеге чекти ве оданынъ бутюн ерлерини дикъкъатнен козьден кечирмек ичюн сес-солукъсыз отурды.

Ятакънынъ янына къадар саркъкъан ве уджу шимди ястыкънынъ устюнде олгъан къалын бир сыджымгъа косътеререк:

— Бу чанъ не ерге багълы? — деп сорады.

— Хызметчининъ одасына.

— Башкъа эшьяларгъа бакъкъанда янъы корюне.

— Эбет, бу чанъ о ерге тек бир къач йыл эвельси багъланды.

— Къардашынъыз истедими?

— Ёкъ, къардашым оны къуланмады, бизге онынъ аслы да кереги ёкъ.

— Бойле гузель бир чанъны о ерге багъламакънынъ ич бир файдасы ёкъ киби корюне.

Холмс сыджымны элине алып, озюне чекти.

— Амма бу чанъ ишке ярамай, — деди. — Бакъынъыз, бир тельге биле багълы дегиль. Корьгенинъиз киби, вентилятор ичюн япылгъан тешик устюндеки бир ченгельге такъылгъан.

— Бунъа даа эвельси ич де эмиет бермеген эдим.

— Пек худжур, — дие мыдырданды Холмс. — Къайсы ахмакъ айны заметнен тышарыгъа багълана бильген бир вентиляторны эки ода арасында ачар. Сахте чанъ ве бир шейге ярамагъан вентилятор, булар суаллер догъургъан шейлер. Рухсет берсенъиз, араштырмамызны къомшу одада девам этейик.

Доктор Ройлоттнынъ одасы даа буюк олса да, айны саде-ликнен донатылгъан эди. Козьге чарпкъанлар арасында бир ятакъ, чокъусы техника боюнджа китапларнен толу раф, орюльген бир стул, юварлакъ маса ве балабан демир сандыкъ бар эди. Холмс эр шейни дикъкъатле козьде кечирди ве сандыкънынъ янына келип:

— Бунынъ ичинде не бар? — деп сорады.

— Огей бабамнынъ иш кягъытлары.

— Демек ичини коръдинъиз.

— Ялынъыз бир къач йыл эвельси бир кере. Кягъытларнен толу олгъаныны хатырлайым.

— Ичинде мышыкъ бармы ёкъса?

— Ёкъ, нечюн сорайсынъыз?

— Шунъа бакъынъыз, — деди Холмс ве сандыкънынъ устюнде тургъан кучюк бир тепсидеки сютни косътерди.

— Ёкъ, мышыгъымыз ёкъ. Гепард ве павианымыз бар.

— Эбет, гепард буюк бир мышыкътыр, амма бир тепсичик сют онъа азлыкъ этер занымджа.

Ятакънынъ бир кошесине асылгъан кучюк бир къамчы Холмснынъ дикъкъатыны джелъп этти. Къамчынынъ уджу тююмленген эди.

— Бунъа не дерсинъ, Уотсон?

— Олдукъча адий бир къамчы, амма нечюн тююмленгени анълашылмай.

— Бу пек де адий шей сайылмаз. Ах, ярамай бир дюньяда яшаймыз. Зеки бир адамнынъ акълы тек явузлыкъкъа чалышса, даа бетер ола. Занымджа бу къадары етерли мисс Стоунер, азбаргъа чыкъайыкъмы?

Азбарны о якътан, бу якъкъа долашып чыкътыкъ. Мен де, мисс Стоунер де Холмс терен тюшюнджелерге далгъаныны корип, сес-солукъ чыкъармадыкъ. Ниает:

— Мисс Стоунер, тевсиелериме сёзсиз бойсунманъыз керек, — деди о.

— Буны япаджагъыма эмин ола билесинъыз.

— Башта бир, аркъадашым ве мен геджени оданъызда кечир-мек керекмиз.

Мисс Стоунерле экимиз Холмскъа буюк бир шашкъынлыкъ-нен бакътыкъ.

— Эбет, буны япмакъ керекмиз. Бакъынъыз, анълатайым. О ер къасабанынъ мусафирханесидир, ойлеми?

— Эбет, ады «Тадж» дыр.

— О ерден пенджеренъыз корюне, гъалиба.

— Эбет.

— Акъшам огей бабанъыз къайткъанда башынъызнынъ агъыр-гъаныны айтып, оданъызда къалынъыз. Сонъра бабанъыз одасы-на киргенини эшиткенде, пенджеренъызнынъ къапакъларыны ачыкъ къалдырып, бизге ишарет олсун дие къандилинъизни джамгъа якъынлаштырынъыз. Шундан сонъ сессиздже эски ода-нъызгъа авушып, геджени о ерде кечиринъыз. Буны япып олур-сынъызмы?

— Эльбет!

— О ягъыны артыкъ биз бакъармыз.

— Я сиз не япаджакъсынъыз?

— Геджени оданъызда кечирип, сизни къоркъуткъан сес къайдан чыкъкъаныны араштыраджакъмыз.

Мисс Стоунер элини достумнынъ къолуна къояракъ:

— Манъа ойле келе ки, мистер Холмс, сиз энди бир де-бир хулясагъа кельгенсинъыз, — деди.

— Ола билир...

— Ойле олса, манъа къардашымнынъ олюмине себеп олгъан шейнинъ не олгъаныны айтынъыз, риджа этем.

— Башта даа эсаслы делиллер топлайым, сонъ айтырым.

— Манъа ич олмагъанда буны айтынъыз: къардашымнынъ олюмине апансыздан олгъан къоркъу себепчими?

— Ёкъ, фикиримдже себеби башкъа, бираз даа эльнен туту-ла бильген бир себеби бар. Энди исе мындан кетмек керемиз.

Доктор Ройлотт къайтып кельгенде бизни коръсе, бутюн аретлеримиз файдасыз олур. Сагълыкънен къалынъыз, сабыр этинъыз, эр шейни айткъаным киби япсанъыз, олюм хавфындан къуртулып, раат-раат юкъларсынъыз.

Холмснен экимиз «Тадж» мусафирханесинде ода туттыкъ. Одамыз усть къатта олгъаны ичюн пенджерен багъча къапысыны ве Сток-Мороннынъ адам яшагъан къанатыны коре биле эдик. Аладжа къаранлыкъ чёккенде арабаны айдагъан кучюк арабаджы янында къоджаман бир кольге киби тургъан доктор Ройлоттнынъ келишини коръдик. Араба ёлуна реван олгъан сонъ, мусафир одаларындан биринде ярыкълар янды.

Холмснен экимиз одамызда чыракъ якъмадан къаранлыкъта отургъанда:

— Мисс Стоунер одасындаки ятакъкъа дикъкъат эттинъми? — деп сорады о.

— Ёкъ.

— Ерге туттырылгъан. Эвельде ерге о шекильде туттырылгъан бир ятакъ коръген эдинъми?

— Коръдим десем, ялан олур.

— Къадын ятагъыны башкъа бир ерге ерлештирип оламай. Ятагъы вентилятор ве сыджымгъа — онъа чанъ демере тилим айланмай — коре айны ерде турмакъ зорунда.

— Холмс! — деп къычырдым. — Не демек истегенинъни анълап башладым, дешетли бир джинаетнинъ огюни алмакъ ичюн там вакътында етиштик.

— Бир де-бир доктор ёлундан тайгъан олса, джинаетчилернинъ энъ бетери олып чыкъар. Сагълам синъирлерге ве бильгилерге малик олгъаны ичюн япып оламагъан шейи ёкътыр. Амма, Уотсон, занымджа биз оны алдатып олурмыз.

Саат докъузда тереклер арасындан корюнген эвнинъ ярыкълары сёнди ве о къаранлыкъкъа комюльди. Эки сааттен сонъ исе огюмиздеки къаранлыкъта бирден-бирге кучюк бир ярыкъ берильди.

— Ярыкъ орта пенджерен келе, демек чыкъмакъ керек-миз, — деди Холмс.

Ройлотт эвининъ багъчасына ич бир маниасыз кирдик, чюнки эски диварларда тамир этильмеген аралыкълар бар эди. Тереклер арасындан азбаргъа кечтик. Пенджерен ичериге кирмеге азырлангъанда артымыздаки чалылардан балабан ве чиркин балагъа ошагъан бир шей фырлады. О, азбарны чар-чабик кечип, къаранлыкъта гъайып олды. Холмснен экимиз сескендик. Амма бираздан достум яваштан кулип:

— Ниает, павианнен къаршылаштыкъ, — деди.

Доктор туткъан кийик айванларны унуткъан экеним. Энди гепард да артымыздан чыкъа биле. Холмснынъ япкъаныны япып, аякъкъаплаарымыны чыкъарып, ятакъ одасына киргенде озюмни даа раат ис этип башладым.

Достум сес чыкъармадан къапакъларны къапатты, къандильни масанынъ устюне къойды ве оданы козьден кечирди. Сонъра къулагъыма фысылдады:

— Энъ уфакъ бир сес планымызны боза биле. Ярыкъны сёндюрмек керек, акс алда бизни вентиляторнынъ ичинден коре билир.

Мен башымны салап, разылыкъ билъдирдим.

— Сакъын, юкълап къалма, тапанджанъ азыр турсын, мен ятакънынъ янында отураджам, сен де стулгъа кеч, — фысылдады Холмс.

Тапанджамны масанынъ кенарына къойдым. Холмс исе алып кетирген индже бир таякъ, бир къуту серник ве мум чыракъны янына къойды. Шундан сонъ къандильни сёндюрди. Оданы къаранлыкъ басты.

О дешетли геджени асла унутмам. Достумнен сес-солукъ чыкъармадан зифт къаранлыкъта отурдыкъ. Арада бир тышарыдан къушнынъ отюши эшитиле эди. Бир кере там пенджеремиз астында кимдир миявлагъаныны эшиттик: гепарднынъ сеси олса керек.

Гедже саат он эки олды; бир, эки ве учь олды. Биз сес чыкъар-майып беклей эдик.

Бирден вентиляторнынъ ичинден бир шей липильдеди ве аман сёнди. Янгъан ягъ ве къыздырылгъан демирнинъ къокъусы бурнумызгъа урды. Къомшу оада бир шей къыбырдады. Бирден-бирге башкъа бир сес эшитильди. Санки къайнагъан къазан ичиндеки бувдан чыкъкъан киби тыныкъ бир сес эди.

Буны эшиткенимизде Холмс аман бир серник якъты ве таячыгъынен чангъа багълы йипке бар кучюнен урмагъа башлады.

— Коръдинъми, Уотсон? — деп къычырды о.

Мен бир шей корип оламасам да, Холмс серник якъкъанда къысыкъ сесли, аныкъ бир ыслыкъны эшиттим.

Холмс ачувнен бир шейге ургъанда юзюнде дешет ве нефрет аляметлери козюме чарпты. О, токътагъан сонъ, вентиляторгъа бакъты. Шу анъде кимнинъдир богъазы йыртыладжакъ киби къычыргъаны эшитильди.

Мийни бузлаткъан дешетли феръяттан экимиз къатып къалдыкъ.

— Энди эр шей битти, — деди Холмс. — Силяны ал, Ройлоттнынъ одасына кечемиз.

Одагъа киргенде ичеридеки манзара мудхиш эди. Масада къапысы ачыкъ сандыкъны ярыкълаткъан фенер тура. Маса янындаки стулда исе кок халатнен доктор Ройлотт отура. Къучагъында уджу тююмленген къамчы ята эди. Докторнынъ къоркъу толу козьлери тавангъа бакъа эди. Башында этрафыны сымсыкъы багълангъан киби бенекли бир шерит бар эди.

— Шерит! Бенекли шерит! — деди Холмс.

Бир адым огге чыкътым. Башындаки худжур бир къушакъ апансыздан арекет этмеге башлады ве сачлар арасындан кучюк эльмаз шекилли башы ве шиширильген бойну иле игренч бир йылан чыкъты.

— Бакъ, бузюрек йылан, — деп багъырды Холмс. — Инди-станнынъ энъ зеэрли йылан. Эгер тишлесе, адам он сание

ичинде джан бере. Иште, башкъасына чукъур къазгъан, башта озю тюшер, дегенлери будыр. Сеннен шу махлюкъны ювасына сокъайыкъ, сонъра полислерге мында не олып кечкенини хабер этермиз.

Холмс тез арекетлернен олю адамнынъ къучагъындаки къамчыны алды, алкъаны йыланнынъ бойнундан кечирип, оны демир сандыкънынъ ичине атты ве къапагъыны къапатты.

Доктор Гримсби Ройлоттнынъ олюминен багълы керчеклер, иште, бойле. Кедерли хаберни мисс Стоунерге еткизген сонъ, оны саба тренинен Харроудаки аласына озгъардыкъ. Ерли полислер доктор эвиндеки телюкели айванлардан бири — зеэрли йыланнен ойнагъанда такъдиринен къаршы-къаршыгъа кельди деген хуляса чыкъарды.

Биз эвге къайтаткъанда Холмс олып кечкен вакъиагъа даир фикирлеринен пайлашты.

— Мисс Стоунерни биринджи кере динълегенде башта шашырдым. О ерде чингенелер олгъаны, заваллы къардашы серник ярыгъында корьген шейни анълатмакъ ичюн «бенекли шерит» сёзлерини къулангъаныны эшитип, уджуны къачырдым. Амма къызны къоркъуткъан шей одагъа не пенджерен, не къапыдан кирип оламагъаныны анълагъан сонъ, фикирлерим денъишти. Одадаки вентилятор, ятакънынъ устюне саркъкъан чанъ йипи, ятакънынъ ерге туттырылгъаны, булар эписи менде шубе догъурды. Йип вентилятордан чыкъып, ятакъкъа кельген бир шей ичюн копюр киби къуланылгъаны фунтума урды. Бу, йылан ола биледжегини тюшюндим. Доктор Индистандан кельген айванларнен меракълангъаныны эшиткен сонъ, догъру ёлда олгъанымны сездим. Химъявий тестлерде ортагъа чыкъмайджакъ бир зеэрни къуланмакъ фикри тек шаркъта тасиль алгъан, зеки ве аджувсыз бирининъ акълына келе билир эди. Бузюрек йылан адамны тишлеген сонъ, тенде эки къара кучюк нокъта къала. Оларны коре бильмек ичюн такъикъатчынынъ керчектен де пек кескин козю ол-

масы керек эди. Бундан сонъ ыслыкъны хатырладым. Доктор йыланни кимсе коръмесин деп, ыслыкъ чаларакъ, оны кери чагъыра эди. Йыланни, шубесиз, сютке де алыштыргъан эди. О, йыланни вентилятордан ичери сокъуп, онынъ йиптен ашагъы энеджегини биле эди. Бойледже, йыланнынъ пышылдагъаныны эшиткенимнен, аман чыракъны якъып, таячыкънен урып башладым.

— Йылан да арткъа къайтты...

— Эбет, таячыкънен ургъанымдан йылан къызды, онда йыланларгъа хас адавет уянды ве о расткельген биринджи адамгъа — озъ саибине уджюм этти. Бойледже, доктор Гримсби Ройлоттнынъ олюмине биваста олмаса да, къысмен къабаатлым, амма бу къабаат агъыр таш олып юрегимни басып ятмай, асла видждан азабы чекмейим.

Джек ЛОНДОН

Мексикалы

(кыскаартылган)

I

Онынъ кечмишини бир кимсе бильмеген. Хунтадаки адамлар къайдан биледжек? О, оларнынъ «кичик бир сыры», «буюк бир ватаннпервери» эди. Кимседен артта къалмайып, озъджене келеджек Мексика инкылябы огърунда гъайретнен чалышкъан. Онынъ аракетлерине бирден кыймет кесильмеди, чюнки Хунтада оны кимсе севмеген. О, адамлар арасында пейда олгъан ильк куню эр кес оны джасус — Диаснынъ агенти, деп белледи. Аркъадашларнынъ буюк бир кысмы Къошма Штатларнынъ мулький ве арбий апислерде булунгъан! Олардан базылары бугъавлангъан, амма бойле алда да оларны сынъырдан чыкъарып, диваргъа таяндырып, къуршунгъа тиздилер.

Ильк бакъышта генч огълан менфий бир теэссурат къалдырды. О, керчектен де огълан эди — 18 яшындан зияде олмагъан, кенди акъранына коре юксек бойлу да дегиль. Озюни Фелипе Ривера адынен танытып, инкыляп огърунда чалышмагъа истегини бильдирди. Башкъа сёз къошмады. Бираз турып бекледди. Юзюнде не тебессюм, не де хошнутлыкъ сезильди... Мазаллы Паулино ичинден титредди. Бу генчининъ чырайы сытыкъ олып корюнди. Онынъ къара козьлери зеэр сачты. Огълан бакъышыны инкыляпчылардан кичик миссис Сэтби такъ-такъ этип язгъан язма машинкасына чевирди. Бир аныге къадар козьлери къадынгъа тикилип бакъты. Миссис Сэтби исе оны ис этти. Ишини токътатмагъа меджбур эткен бир шейни дуйды.

Эвельки сурьатына кирмек ичюн, онъа гъайрыдан язгъан мек-
тюпнинъ мундериджесине къайтмакъ керек олды.

Паулино Вэра суаль бакъышыны Ареллано ве Рамоскъа ёнелътти. Олар исе, озъ невбетинде, эвель онъа, сонъра исе бири-дигерине бакътылар. Бет-сымаларында насылдыр шубе ифаде олунды. Бу арыкъ огълан Бельгисизлик эди. Эм де къоркъутыджы Бельгисизликтир. О, Диаскъа нисбетен нефрет ис эткен, инкъиляпчылар ичюн бир сыр эди. Мында башкъа, анълашылмагъан бир шей эди. Вэра, эр кеснинъ арасындан энъ къарарлы олып, сюкюнетни бозды.

— Пек яхшы, — сувукъ сеснен деди о, — сен инкъиляп огърунда курешеджегинъни бильдирдинъ. Урбанъны чыкъар. Анавы ерге барып ас. Юр, санъа къопкъанен тахта чулу не ерде булунгъаныны косътерейим. Коресинъми, бу ер кирли. Этрафны ювмакътан башла. Тюкюрюклерни де темизле. Сонъра пенджерелерге кечерсинъ.

Огълан: — Бу инкъиляпкъа файда кетирирми? — деп сорады.

Паулино: — Эбет, инкъиляп ичюн, — деп джевапланды.

Ривера эр кеске бузлатыджы бир бакъыш атты ве усттеки урбаны чыкъарып башлады.

— Яхшы, — деди о.

Агъызындан башкъа ич бир шей чыкъмады. Кунъден-кунъге ишке келип къайтты — сипирди, ювды. Собалардан кульни темизлеп чыкъарды, комюрни кетирип, якъты, сонъра кенди ери-не отурып бекледи.

Бир кунъ:

— Бу ерде геджелесем, олурмы? — деп сорады.

Ана санъа! Диаснынъ узакъкъа еткен тырнакълары белли олды. Хунтанынъ бинасында ятып къалмакъ — онынъ сырларына, адлар джедвелине, Мексикадаки аркъадашларнынъ адреслерине ёл тапмакъ демектир. Риджасыны ред эттилер ве ондан сонъ Ривера онъа ич бир вакъыт къайтмады. Не ерде юкълап тургъаныны бир кимсе бильмеди; атта къайда ашагъанындан да

хаберлери олмады. Куньлерден бир кунь Ареллано бу йигитке бир къач доллар теклиф этти. Ривера ред этюв ишаретинен башыны салады. Вэра къошулып, оны къандырмакъ истегенде, о:

— Мен инкъяляп ичюн чалышам, — деди.

Бизим девиримизде инкъяляпны кечирмек ичюн, пара чокъ керек. Хунта даима сыкълыкъта булунгъан. Хунта азалары ачлыкъ чеккенлер, амма иш ичюн кучълерини аджымагъанлар. Илък сефер эки ай девамьнда бина ичюн киралыкъ одельменгенде, айны Фелипе Ривера — аджиз, уджуз, ипрангъан урба кийип юрьген темизлейиджи — Мэй Сэтбининъ масасы устюне алтмыш алтын доллар пара къойды. Бу ал илериде де текрарланды. Язма машинкасында азырлангъан учъ юз мектют (оларнынъ сырасында иш тешкиятларына мураджаатлар, олып кечкен вакъиаларны янълыш акс эттирген макъалелерге итиразлар ве иляхре) ёлланылмадан тура. Вэранынъ — эскиден, даа бабасындан къалма — алтын саати ёкъ олды. Мэй Сэтбининъ къолундаки алтын юзюги де козьден джоюлды. Ал-вазиет фена эди. Рамос ве Ареллано уютсизликнен мыйыкъларыны бурып отурдылар. Мектютлерни ёлламакъ керек, амма почта маркалары кредитке берильмей. Бу вазиетте Ривера къалпагъыны такъып, чыкъып кетти. Къайтып кельди. Ве Мэй Сэтбининъ масасы устюне эки центлик бинъ дане марка къойды.

— Бу Диаснынъ лянетли алтынлары дегильми, аджеба? — сесленди Вэра. Аркъадашлары къашларыны котерип, индемени. Ве, инкъяляп ичюн темизлейиджи олгъан Фелипе Ривера, керекли вакъытта Хунтанынъ аджетлерини алтын ве кумюшнен къаршыламагъа девам эткен.

Амма олар эп бир кендилеринде бу йигитке къаршы севгини яшатып оламадылар. Олар оны аля даа танымагъанлар. Онынъ адетлери ве алышкъанлыкълары да фаркълы эди. О, самимийликтен къачып, онынъ иле лаф къурмагъа истегенлерни ред эктен.

— Бельки де о, буюк ве пайнозю бир рухтыр.... бильмейим! — деп, Ареллано тек омузларыны сыкъты.

— Онда инсаниетсизлик киби бир шей дуюла, — къайд этти Рамос.

— Онынъ джаны ис этмектен вазгечти, — иляве этти Мэй Сэтби. — О, олю кибидир, амма айны заманда ичинде буюк аят кучю олгъаныны ис этесинъ.

— Ривера джеэннемден кечти, — къошты Паулино. — Бу атештен кечмеген инсан ойле оламаз, лякин о, даа генчтир.

Олар эп бир оны севип оламадылар. О, ич бир кимсенен лаф этмеген, бир шей сорамагъан, озъ фикирини бильдирмеген. О, инкъиляп давалары башлагъанда, джансыз бир несне сыфатында, амма атешин козьлерини йылтыратып, саатлернен ич арекетсиз тура бильген.

— О, джасус дегиль, — деди Вэра. — О, ватанпервер, мына, мен айтмадым деменъиз! Арамызда энъ кучлю патриот — одыр! Мен буны къальбимнен ве мийимнен ис этем. Амма эп бир мен оны сонъуна къадар даа танымайым.

— Онынъ табияты фена, — деди Мэй Сэтби.

— Эбет, — джевапланды Вэра ве бирден сескенди. — О, бугунъ манъа бир бакъыш атты! Бу козьлер севе бильмез; олар къапланнынъки киби ачувлыдыр. Мен билем: бир хаинлик яптыммы, мени ольдюреджек. Онынъ юреги ёкъ. О, челик киби кескин ве аяз киби бузлудыр. О, санки къыш геджесини къанджер киби кескен ай ышыгъыдыр. Мен къатиллери чокъ олгъан Диастан ич къоркъмам, амма бу огъландан къоркъарым. Мен керчекни айтам — мен къоркъам. О — олюмнинъ нефесидир.

Анджакъ, ялынъыз Вэра аркъадашларыны Риверагъа месулетли вазифе бермек ичюн къандырды. Лос-Анджелес ве Калифорния арасындаки алякъа узюльди. Учъ аркъадаш кенди-кендилерине мезар къазып, уджунда атылды. Даа экиси Къошма Штатларнынъ мабюслери олды. Хуан Альварадо — федераль арбийлернинъ комутаны — алчакълыкъ косьтерди. Бутюн ишлерини бозды.

Генч Ривера керекли насиатларны аларакъ, дженюпке ёл алды. Къайткъан сонъ, алякъа гъайрыдан къурулгъаны акъкъында эсabat берди. Хуан Альварадо исе эляк олды: оны яткъан еринде, кокюсине сонъуна къадар пычакъ кирген алда таптылар. Бу аретлер Риверанынъ вазифесине кирмеген, амма Хунтада онынъ эр бир адымы белли эди. Бир кимсе ич бир шей сорамады. Озю де бир лаф атмады. Аркъадашлар бири-дигерине бакъып, эр шейни анъладылар.

Риверанынъ фена табияты энди корюниши иле де исбат этильди. О, сыкъ-сыкъ де къанагъан дудагъынен, де шишкен къулагъынен келип тургъан. Бу ерден тыш олгъан дюньяда яшагъан, пара къазангъан ве билинмеген ёлларда юрьген Ривера чешит къавгъалар ве котеклерде иштирак эткени ап-ачыкъ белли эди. Заман иле Ривера Хунта нешир эттирген кичик инкъиляп къагъытыны да бастырмагъа огренди. Лякин базада богъумларындан къан акъкъаны я да пармакълары шишик олгъаны себебинден буны да япып оламай эди.

— Быралкъы, — деп айтты Ареллано.

— Серсерий, — деп къошты Рамос.

— Амма о къадар парасы къайдан? — деп сорады Вэра. — Бугунъ мен, онынъ 14 доллар микъдарында эсап тёлегенини бильдим.

— Оны бир такъип этмели, — деп теклиф этти Рамос.

— Мен оны излегенлерден олмакъ истемез эдим, — деди Вэра. — Бу такъдирде сиз мени артыкъ коралмазсыз, ялынъыз дженаземде. О, бир дели-диване, серсемдир. Ве онъа ич кимсеге мания олмагъа изин бермез.

— О, инкъиляпнынъ озю. Онынъ руху, онынъ алевидир, — иляве этти Вэра. — О, аджымаз бир очьнинъ аксидир. О, олюм мелегидир.

Риверанынъ вакъыт кечирюви, керчектен де, гизли перделер артында олгъаны кибидир. Базада о, атта афталар девамында корюнмей эди. Амма нетиджеде бу «ортадан гъайып олув-

лар» даима масагъа алтынларнынъ къоймасынен екюнлене эди. Сонъ кене де козьден джоюлып, Хунтагъа ялынъыз саба танъда ве акъшамлары кечъ маалинде кирип къайта эди.

II

Ниает, чокъ бекленильген дакъкъа якъынлашты. Не олса, олсун, амма инкъиляп Хунтагъа багълы эди. Хунтанынъ имкянлары исе гъает сынъырлы эди. Пара ихтияджы эвелькисине коре, даа кескин дуюлды, лякин сермияны тапув да къыйынлашты.

Ватанперверлер энди олгъан къурушларны теслим эттилер, бундан зияде бир кимсе берип оламаз. Атта вакътынджа чалышкъан ишчилер биле маашларынынъ ярысыны бу ёлгъа сарф эткенлер. Лякин ихтияджлар артты. Вакъыт кельди. Инкъиляпнынъ такъдири сонъки сильтемге багълы. Хунта тувгъан Мексикасыны биле — инкъиляп бир кере аевленсин, девамыны тюшюнмек аджети ёкъ. Диаснынъ бутюн сиясий къурумы чильуфакъ олур. Сынъыр да азыр олып тура. «Дюнъянынъ индустриаль ишчилери» адлы тешкилят аркъадашларынынъ дестегине таянып, кимдир бир янки шу сынъырдан кечип, ашагъыдаки Калифорния ичюн курешни башламакъ эмирини беклей. Лякин о, сиягъа мухтадж эди. Сия ве къуршун, къуршун ве сия! — бу сеслер бутюн мемлекетке даркъалгъан.

Бу интикъам атешинен аевленип янгъан топлумны сынъырдан кечирмек керек — сонъ инкъиляп да башланыр. Диас къаршылыкъ косьтерип оламаз. О, эсас кучълерини дженюпни къорчаламакъ ичюн тутар. Амма куреш дженюпке де барып тиер. Халкъ итираз бильдирип, аякъкъа турар. Шеэрлер муذاфаасы енъилир. Инкъиляпнынъ гъалебе къазангъан арбийлери Диаснынъ сонъки дурагъы — Мехико шеэрини запт этерлер.

Лякин пара къайдан алынмалы? Инкъиляпкъа узун сюрген азырланув Хунтаны зайыфлаштырды. Сонъки доллар масраф этильди, сонъки ирмакъ тюбуне къадар темизленди, буюк иш исе аля даа теразеде салланып тургъаны киби корюне. Рамос,

элинден алынган кенди топраклары артындан окюнип отура. Ареллано яшлыкъта исраф эткенине пешман. Мэй Сэтби, бираз эвель Хунта адамлары пара тутып бильмегенлери акъкъында токътатадан айтып тура.

— Сен бу ишке бакъ, Мексиканынъ урриети бир къач бинъ долларгъа багълы! — языкъсында Паулино Вэра.

Юзьлерде кусъкюнлик корюне. Сонъки умютлери олган — пара бермеге ишандырган Хосе Амарильо якъаланды ве шахсий ат ахыры янында атылды. Бу хаберни энди алганлар. Ривера тизлери устюнде турып, этрафны темизлеген эди. Бирден козьлерини котерди. Кирли сабунлы къолундаки фырчы ареткетсиз токътап къалды.

— Беш бинъ ишке ярармы? — деп сорады. Бет-сымаларда айрет пейда олды. Вэра башыны салады ве бар кучюнен нефес алды. Лакъырды этмеге чареси ёкъ эди, амма козьлери умют иле толды.

— Айса, сияны сымарланъыз, — Риверанынъ сеси джиддийлешти. Ондан сонъ Ривера бутюн бу вакъыт девамында агъызындан чыкъкъан энъ узун джумлени теляффуз этти: — Вакъыт къыйметли. Учъ афтадан сонъ мен сизге беш бинъ пара кетиририм. Авасы бираз къызар, курешмеге къолайджа олур. Башкъа къолумдан бир шей кельмез.

Вэра бирден пейда олган умютни бастырмакъ тырышты. Инанылмаз бир шей. О, айны заманда бу перишан йигитке эм инанды, эм де инанып оламады.

— Сен акъылдан тайдынъ! — деди о.

— Учъ афтадан сонъ, — деп джевапланды Ривера. — Сия сымарышынъызны ёлланъыз. О, къатланган енълерини тюзетти, усът урбасыны кийди ве чыкып кетти.

III

Алекеттен, сонъу олмаган телефон лакъырдылардан сонъ Келлининъ конторасында гедже топлашуву олып кече. Ишле-

ри богъурдакътан; эм де базы шейлер уймады. Учъ афта эвель Келли Нью-Йорктан Дэни Уордны алып кельди. Оны Билл Карти иле корюштиреджек эди. Лякин Билл Карти энди эки кунъден берли сыныкъ колу иле тёшекте ята. Бу вазият спорт журналистлеринден сакълы. Картни ерине башкъасыны къоймакъ имкянсыздыр. Шимди исе зайыф олса биле, умют пейда олды.

— Сен, гъалиба, къоркъакълардан дегильсинъ. — Келли Риверагъа козь къысып бакъты.

Риверанынъ козьлери ачув ве зеэр сачты, амма юзю ич бир шей ифаде этмеди.

— Мен Уордны урып енъерим. — Бу онынъ екяне сёзлери эди.

— Сен къайдан билесинъ? Онынъ курешкенини ич коръдинъми?

Ривера сусып тура.

— О, сени къапавлы козьлеринен бир къолнен ерге япыштырыр!

Ривера омузларыны къысты.

— Тилинъ къурудымы, ёкъса? — деп мырылдады мудир.

— Мен оны енъерим.

— Сен асылында бир кимсенен курештинъми? — меракъланды Майкл Келли.

Майкл, мудирнинъ агъасы, «Иел-лоустоун»да бокс корюшювлеринде чокъ пара къазанды. Джевабы ерине Ривера онъа ялынъыз озюнинъ ачувлы бакъышыны ёллады.

Келли бу сюкюнетни биринджи олып бозды:

— Айды, яхшы, сен Робертсни билесинъми? Хабер бердим. Шимди келир. Отур да бекле, амма корюнишинъден сезильгени киби, имкянларынъ буюк дегиль. Мен сейирджилерни алда тып оламайым. Биринджи сыралар он бешер доллар тура.

Робертс пейда олды. Бираз сархош. Узун бойлу, арыкъ, яваш лаф эткен инсан. Келли вакъыт созмайып, ишке киришти.

— Робертс, Сиз бу кичик мексикалыны алемге белли эткени-
нъизни айттынъыз. Карти къолуны сындыргъаныны билесиз.
Иште, бу мексикалы копек парчасы Картнининъ ерине чыкъа-
джагъыны макътанып айта. Бунъа не дерсинъиз?

— Эр шей еринде, Келли. О, куреше биле.

— Э, Сиз даа, Уордны да енъе биледжегини айтынъ.

— Ёкъ, мен бойле айтмам. Уорд — ринг къыралыдыр. Лякин
Риверанен къолайлыкънен гъалебе къазанмаз. Мен Ривераны
билем. Онынъ синъирлери ёкъ. О, айны заманда эки къолунен
да эйи уруша.

— Буларнынъ эписи бош лаф. Энъ муими — сейирджилерге
уйгъун кельсин. Сиз бутюн омюринъиз девамьнда боксчылар-
ны осьтюрдинъиз ве тербиелединъиз. Мен фикиринъизге сай-
гъы дуям. Амма инсанлар озъ парасына мемнюн къалмакъ ис-
тейлер. Ривера бу мемнюнликни кетире билеми?

— Шубесиз. Эм де Уордны эйидже ипратыр. Сиз бу генчни
бильмейсиз, мен исе билем. О, шейтандыр! Бу йигит Уордны
енъер, деп оламайым, амма сизни меракълы шейлер беклей.

— Пек яхшы, — Келли кятибине мураджаат этип. — Уордны
чагъыртынъыз. Бир ярайджакъ шей тапсам, чагъырырым, деп
ваде берген эдим.

Робертс икяесини башлады:

— Эки йыл эвельси бу бала идманлар салонында пейда олды.
Мен Прэйнни Дилэни иле корюштиреджек эдим. Прэйн — за-
лым бир инсан. Онынъ панджасындан къуртулмакъ къыйын.
Ве мен онынъ иле курешеджек спортчыны къыдыра-къыдыра,
пешман олдым. Апансыздан бу ач мексикалы бала расткель-
ди. Мен бирден къолчакъларны берип, оны аман урушкъа ёл-
ладым. Бокстан ич бир шей анъламагъан, амма пек даяныкълы
экен. Прэйн онынъ мыргъасыны чыкъарды. Амма бу генч эси-
ни джоймаздан эвель эки раунд сабыр этти, аякъта зорнен тур-
ды. Тек ач эди. О къадар хырпаладылар ки, анасы танымаз. Мен
ярым доллар берип, яхшы этип ашаттым. Заман кеттикче, озюне

кельди. Кучюни топлады. Онынъ къальби ёкъ. Буз парчасы. Оны бильгенимден берли бири-бири артындан он сёзни де теляффуз этмегендир... Энъ мешур бир чокъ спортчылар оны кенди кучюни сынап бакъмакъ ичюн къулландылар. О да олардан бир чокъ шейлер огренди. Амма бокс — онынъ арзусы дегиль. Бельки де пара керек эди. Худжур бир инсан! Не ерде олгъаныны, не иле огърашкъаныны бир кимсе бильмей. Атта иши олса, тез битирмеге тырыша ве бирден орталыкътан гъайып ола. Базы да афталарнен корюнмей. Тевсиелерни къабул этмей. Лякин онынънен тиль тапмакъ зор. О, даима паранынъ эписини истей.

Бу дакъкъада Дэнни Уорд кельди. О, пек тантаналы олып кирди. Селямлашувларны, шакъаларны сагъгъа-солгъа дагъытып, эр кеске тебессюмининъ бир парчасыны багъышлады. Табияты боюнджа о, боксчы эди. Къалгъаны — тек косътериш. Бутюн ишлеринде озю иштирак этип, эр анълашманы инджеликлери не къадар огренген.

Ривера исе башкъа тюрлю инсан. Дамарларында испан къанындан гъайры, даа инд къаны акъмакъта; о, кошеге таянып, сусып, арекетсиз алда отургъан. Ялынъыз къап-къара козьлери, беттен-сымагъа кечип, эр шейни фаркъ эткен.

— Мына да о! — Дэнни сынавчан бакъышынен келеджек ракъибини сюзип турды.

— Эйи кунълер, достум!

Риверанынъ козьлери ачув сачты. Селямгъа къаршылыкъ бермегенинен нефрет дуйгъусыны ачыкъ бильдирди.

— Ана санъа! — Дэнни менеджерге таба айланып, шакъалашты. — Мен тильсиз ве эшитмеген адамнен курешеджем, деп беллейсизми? Башкъа бир кимсени тапмагъан олсанъыз, демек, Лос-Анджелеснинъ ишлери къартоп. Къайсы бала багъчасындан таптынъыз?

— О, гузель бир бала, Дэнни, инанъ! — деди Робертс. — Бунъа разы олмакъ меджбурсынъ. Башкъа бир кимсени таппадыкъ.

— Эм де билетлернинъ ярысы энди сатылгъан.

Дэнни Риверагъа даа бир кере бакъты:

— Мукъайт олмакъ керек. Бирден рухунен ведалашмасын.

Робертс кулюмсиреди.

— Келли, он беш раунд... Не дерсинъ? Сонъра исе нокаут...

— Олур, — джевапланды Келли. Амма сейирджилер оны акъ-икъат, деп беллесин.

— Айса, ишке кечейик. Умумий пара микъадары — топлангъан акъчадан алтмыш беш фыйыздыр. Ривера, сен даа энди башлайсынъ. Сенинъ акъкъында даа бир кимсе бильмей. Дэнни сексен фыйыз, сен исе къалгъан 20 фыйызны алып, болюшерсиз.

— Бу алтмыш фыйызнынъ парасы не къадар? — деп сорады Ривера.

— Беш, бельки де секиз бинъ. Онынъ этрафында. Сен бинъ я да бинъ алты юз доллар эльде этерсинъ. Мен киби мешур спортчы сени котеклегенине коре, пек эйи нетидже. Не дерсинъ? — къошты Дэнни.

Бу дакъкъада Ривера эр кесни шашыртты:

— Гъалип бутюн параны ала.

Этрафны сюкюнет сарып алды.

— Бакъса! — Уорднынъ менеджери тек бу сёзлерни айтып олды.

Дэнни башыны салады:

— Мен фелекнинъ чемберинден кечкенлердендирим. Мен ич бир кимсеге шубе лекесини атмакъ истемейим, амма бир шей апансыздан олып чыкъса — я къолумны сындырсам, я бир кимсе мени зеэрлетсе — ёкъ, енъдимми, енъильдимми — сексен фыйыз менимкидир. Сизинъ фикиринъиз, я мексикалы?

Ривера башыны менфий тарзда салады.

Дэнни патлады:

— Яхшы, мексикалы копек. Шимди энди башынъны тешеджегим кельди.

Робертс яваш-яваш араларында турды.

Ривера:

— Гъалип бутюн параны ала. — Гъалип текмиль, бутюн параны ала, — деп текрарлады.

— Сен не ичюн инатланасынъ?

— Мен сени енъерим.

Дэнни пальтосыны чыкъармагъа башлады. Менеджери бу арекетни пек яхшы биле. Пальто не ичюндир чыкъарылмады ве Дэнни сакинлешти. Эр кес онынъ тарафыны тутты. Ривера пайнозю къалды.

— Динъле, дели баш, — Келли сабырсызланды. — Сен кимсинъ? Ич кимсе! Сен сонъки вакъытта тек бир къач ерли боксчыларны енъгенинъни билемиз. Весселям. Дэнни исе — теджрибелидир. Сени бир кимсе бильмей. Лос-Анджелестен тыш сенинъ акъкъынъда бир кимсе эшитмеди.

— Даа эшитир, — джевапланды Ривера ве омузларыны къысты. — Тамам бу корюшювден сонъ.

— Сен мени енъеджегини тасавур этип оласынъмы?

Ривера башыны салады.

— Манъа пара керек.

— Сен менимнен бинъ йыл урушсанъ да, гъалип чыкъмазсынъ, — деди Дэнни.

— Айса, не ичюн разы олмайсыз? Паранынъ озю къолунъызгъа келе де, не себептен ред этесиз?

— Мен разым! — Дэнни апансыздан къарар алды. — Джаным, мени сени ойле бир ипратырым ки, олюм ондан яхшы корюнир. Гъалип паранынъ эписини ала. Газеталарда язынъыз. Мен бу акъылсызгъа турнанынъ къонгъан ерини косътериirim. Токъта, язма! Не вакъыт чекиледжекмиз?

— Рингге чыкъмаздан эвель, — джевап берди Ривера.

— Ёкъ. Саба. Саат онда.

Кятип язып къойды.

Робертс Риверагъа бакъып:

— Арткъач 5 фунт кьошуладжакъ. Сен онъа кьошма имкялар бересинъ. Урушны юттыраджакъсынъ. Дэнни бугъа киби кучълюдир. Сенинъ акълынъ ёкъ! Ихтималы бар ки, о, сени енъер.

Джевап ерине Ривера сувукъ ве нефрет толу бакъыш багъышлады. О, атта бу, эр кеснинъ арасында урьмет этильген, грингодан да нефрет эте.

IV

Риверанынъ рингге чыккъаны сессиз къалды. Къаршыламакъ еринде ялынъыз бир-эки эльчырпма эшитильди. Сейирджилер онъа инанмагъаны белли олды. Ривера санки бир къурбан еринедир.

Генч мексикалы озъ кошесинден отурып, сырасыны бекледди. Дакъкъалар пек узанды. Дэнни кендисини бираз беклетти. Эвельден де ойле япкъан ве онынъ мусбет тесирини дуйгъан. Бойле ярышта ильки иштирак эткен Ривера рух джеэтинден бираз зайыфлады. Чюнки о, кошеде бир озю отуракъ, кенди къоркъусы ве сейирджилернинъ первасызлыгъынен башбашкъа къалды. Амма Робертс акълы чыккъты. Ривера къоркъу не олгъаныны бильмей. Онынъ секундантлары — гринго — олар да онынъ енъемейджеклерини эйи анълай эдилер.

— Энди дикъкъатлы ол! — тенбиеледи Спайдер Хэгерти. Спайдер энъ баш секунданттыр. — Мумкюн олгъаны къадар чокъча аякъта турмагъа тырыш. Бу Келлининъ эмиридир. Чюнки бутюн Лос-Анджелеске сахте оюн акъкъында хабер берирлер.

Бутюн булар рух котермек ичюн бош лаф эди. Лякин Ривера ич бир шейининъ фаркъында дегиль. О, бокстан нефрет эте. Асылында боксен ялынъыз ачтан ольмемек ичюн огърашып башлады. Ве онынъ ичюн бокснынъ эмиети ёкъ. Хунтада пейда олмаздан эвель, Ривера пара ичюн бокслашмады. Лякин сонъра бу спорт чешити маддий тарафтан пек эльверишли олгъаныны анълады.

Ривера чокъ тюшюнмеди. О, ялынъыз бугунъ гъалип олып чыкъмакъ кереклигини къатиен бильди. Башкъа чаре ёкъ. Рыкъма-рыкъ толу олгъан бу салондаки сейирджилернинъ, Ривера иле насыл шейлер багълы олгъаныны акъылларына биле кельмеди. Дэнни Уорд енгиль ве кедерсиз яшайыш ичюн иштирак эте. Риверанынъ мийи исе алевлене ве козьлери огюнде текрарланмаз ве къоркъунчлы манзаралар кече. О, алты бинъ ач, чыплакъ, иш тيوبюнде къалып чекишкен ишчилерни коре. Олю алына кельген ве боя къокъусундан юзьлери ап-акъ кесильген бояджыларны коре. Фукъаре эвини идаре эткен, даима чалышкъан, амма эп бир кичик огълуны охшамакъ ичюн вакъыт тапкъан анасыны коре. Юксек бойлу, кенъ омузлы, кучлю ве эр кесни севген, даима шенъ олгъан бабасыны коре. О заманларда Ривера даа Ривера адыны ташымагъан: о, анасы-бабасынынъ сойады олгъан Фернандес эди. Лякин бу сойады полициялыларнынъ къулакъларына ич хош кельмеген ве бир къач йылдан сонъ дюньяда Ривера пейда олды...

Узакътан Хэгертининъ сеси эшитильди:

— Сакъын, бирден ерге ятма!

Иште, къаиде бойледир. Кенди паранъа котек аша! Он дакъикъа кечти, Ривера исе аля даа озъ кошесинде отура. Дэнни даа корюнмеди. Беклей.

Риверанынъ козю огюнде эп янъы манзаралар джанлана. Рио-Бланко ишчилери Пуэблодаки итираз бильдирген аркъадашларына дестек косьтердилер. Бинълернен ач, чыплакъ ишчилер; Росальо Мартинес генералы ве Порфирио Диаснынъ аскерлери; олюм пюскюрген пыштавлар... Бу гедже! Копек балыкъларынынъ ашатылмасына ёлланылгъан мевталар толу арабалар... Шимди о, текрар сасыкъ чёплюк обаларынынъ устюнде юре, ана-бабасыны къыдыра. Хусусан, анасынынъ джеседи акъылында къалды... Кене де Диас аскерлерининъ пыштав сеслери эшитильди. Огълан къоркъкъан айванчыкъ киби кери къайтты...

Денъиз гурюльтисине бенъзеген бир сеслер эшитильди. Бу — озъ тренерлери иле Дэнни Уорд чыкъкъан экен. Сейирджилернинъ къуванчы ве Уорднынъ гъалип олып чыкъаджагъында эминлиги бирден дуолды. Эр кеснинъ агъызында онынъ ады янъгъырады. Дэннининъ юзюнде тебессюм пейда олды. Ойле вакъытларда козьлерининъ кошелери ве, умумен, бетиндеки эр чызычыкъ кулюмсирегени корюнген. О, эр кесни биле. Эр кошеден: «О-о! Дэнни!», «Мераба, Дэнни!» деген сёзлер эшитильди. Гурь эльчырпмалар беш дакъкъагъа къадар девам этти.

Ривераны исе ич бир кимсе дикъкъаткъа алмады. Санки о, дюньяда ёкъ кибидир. Спайдер Хэгертининъ шишкен бети корюнди:

— Бирден теслим олма. Эмирни акъылынъда тут. Сонъуна къадар даянъ. Ятма. Ерге ятсанъ, сени союнув одасында котек-леп эзмелейджеклер. Анълашылдымы? Урушмакъ — весселям!

Сейирджилернинъ алгъышлары эшитильди: Дэнни ракъибине таба адымлады. О, эгильди, Риверанынъ сагъ тарафтаки къолуны сыкъты. Дэннининъ дудакълары санки тебессюм этип, акъикъатта исе фысылдашып:

— Кичик мексикалы сычавул баласы, шимди ичинден жаньны чыкъарырым!

Ривера къыбырдамады. Турмады. Онынъ бутюн нефрети бакъышында топланды.

— Тур, копек! — Сейирджилер сызгъырып, бу спортчыгъа лаяйкъ олмагъан арекетине менфий кыймет кестилер. Дэнни урбасыны чыкъарды ве эр кеске кендисининъ кучлю беденини косьтерди. Салонда гурюльти эшитильди. Дэннининъ адалелери макътавгъа лаяйкътыр. Буны бир чокъ урушларда исбат этти. Лякин, ниает, кошесинден чыкъкъан Ривера устюнден урбасыны чыкъаргъан вакъытта, араларындаки фаркъ бес-белли олды. ...

Азырланув девам этти. Амма Ривера бир шейге къулакъ асмай. Козьлери огюнде кене де пыштавлар пейда олды. О, шимди

сейирджилер толу салонны дегиль де, кунеш астында янып тургъан Мексика сынъырыны корьген...

Уруш башланды. Дэнни ракъибинден айыргъан месафени бир адым атып кечти. Бетинде бу арыкъ мексикалыны ашап, ернен эксан этмек истеги корюне. Риверанынъ вуджуды, бири-дигеринден кучлю ве вахший дарбелернинъ далгъасы тубюнде къатланды. Эр кошеден, эр тарафтан профессиональ дарбелер ис этильди.

Бунъа уруш демезсинъ. Бу — котеклешюв эди. Дэнни, шубесиз, бутюн имкянларыны дюньягъа чыкъарды. Ве даима олгъаныкиби, бунымухтешем бир усулнен косътерди. Гъалипким олып чыкъаджагъында эминлик о къадар къавий эди ки, сейирджилер атта Риверанынъ аля даа аякъта тургъаныны фаркъ этмегенлер. Эки ракъип озъ кошелерине узакълашкъанлары анъде эр кес мексикалыны корьди. Дудакълары яралы, буруны къанады. Аркъасында къалын йиплернинъ къанлы излери корюне. Лякин кокюси нефес кучюнден къыбырдамагъаныны ве козьлери эвельки сувукъ бакъышнен янгъаныны — ёкъ, буны ич бир кимсе фаркъ этмеди. Эвеллери, бир чокъ чемпион унванына азырлангъанлар Риверанынъ вуджудыны идман ве дарбелерни мукеммелештирюв макъсадында къулангъанлар. Бу мексикалы генч бир къач доллар ичюн даянмагъа огренди.

Апансыздан бекленильмеген бир шей олып кечти. Кескин дарбелер токътады. Рингде ялынъыз Риверанынъ бир озю тура. Дэнни — къоджаман, кучлю, къая киби къавий Дэнни — ерде ята! О, къыбырдамады, ерге яваш-яваш дегиль де, бирден йыкъылды. Риверанынъ сол къолунынъ къыскъа, амма кескин дарбеси олюм киби бир анъде йыкътырды.

Сюкюнет...

Дэннининъ вуджуды тепренди. Бираздан сонъ анъы, къафасы ерине келип башлады. Адет узьре бойле нокаутларны эльчирпмаларнен ве сызгырувларнен къаршылагъанлар.

Лякин шимди... Сюкюнетни Робертснинъ гъалип киби янъ-гъырагъан сеси бозды:

— Мен эки къолу да пек кучлю олгъаныны айткъан эдим де...

Сайылгъан бешинджи саниеде Дэнни даа юзюкююн олып ятты; «еди» — бир тизине туруп, раатланды; «докъуз» — котерильмеге азыр... тизи ерден айырылгъан вакъытта Ривера текрар ура биле. Ве мексикалы адашмакъ истемеди. Азырланды. О, ракъибининъ этрафыны айланып юрди. Амма анълады: вакъыт махсус созула ве «он» сайысыны эшитмек ичюн, даа саниелер кечер. Эр кес онъа къаршы... Эр кес...

Дэнни котерилип етиштирди. Экиге болюнип, о, Риверагъа санки япышып къалды. Онынъ юзюнде кене де тебессюм пейда олды. Кечкен эр сание Дэнниге кучь-такъат къайтара.

— О, кене куле! — сейирджилер нефес кечирип, бакъмагъа девам эттилер.

— Бу мексикалынынъ дарбеси амма да кучлю! — фысылдады Дэнни.

Экинджи ве учюнджи раундлар буюк теэссурат къалдырмады. Дэнни бутюн усулларнен вакъыт созып турды. Айны заманда агъырларыны сакинлештирмеге чалышты. Мексикалы да озюни сонъуна къадар косътерди. Дэнни бу йыллар девамында бутюн теджрибесини топлады. О, ракъибининъ методик тарафтан кучлю олгъан дарбелернен эмеге ниетленди. Риверанынъ бир дарбесине джевап оларакъ учь дарбе ёллады. Лякин Дэнни бу эки къолунен де айны чалышкъан арыкъ йигитке урьмет ис этип башлады. Дэнни урушнынъ девамында услюпнинъ де-нъиштирюви иле мешур эди. Оны къуланмагъа истеди. Эм де беджерди. Якъындан урушкъа кечти. Салон къутурды. Эр кес Дэннининъ тарафыны тутта. Ривера бир тизинде мумкюн олгъаны къадар раатлана, сонъ бирден турмагъа тырыша.

Единджи раундда Дэнни озюнинъ классик бир усулыны къуланды, лякин Ривера ялынъыз бираз далгъалангъан киби олды.

Ара бермейип, Дэнни мудхиш ве ёкъ этиджи экинджи дарбе урды. Ривера ашада отургъан репортёрларнынъ устуне йыкълды, олар исе оны кери ринге итедилер.

Бирден:

— Дэнни, ольдюр оны, геберт! — сеслери эшитильди.

Бунъа юзлернен сеслер къошулды.

Дэнни элинден кельгенини япты, амма Ривера «докъуз» сайысында дегиль де, «секиз» дегенде, канат астындан кечип, клинчке кирди.

О, даа аякъта эди... Пыштавлар! Мына олар, онынъ огюнде-лер! Эр нефрет этильген бет-сымасы — пыштавдыр! Онынъ кендиси — Инкъиляптыр! О, бутюн Мексиканынъ сербестли-ги огърунда куреше!

Риверанынъ озюни алып бармасы сейирджилерни ачувлатып башлады. Эп бир эзиледжек, не ичюн аля даа инатлана? Амма са-лонда булунгъанларнынъ арасындан Ривераны дестеклегенлер де бар эди. Ривера енъильмеге истемеди. Докъузынджы раундда о, кене де эр кесни айретте къалдырды. Кучъю дарбе Дэннини ерге йыкътырды. Эр кес сусты, чюнки бу дарбе — Дэнни даима къулангъан бир усул олгъан. Дэнни котерильди. Тебессюм — даимий ёлдашы олса биле, Дэнни озюнинъ мудхиш ве айнеджи арекетлерине къайтты. Ривера кене де бири-бири артындан са-гъанакъ киби тюшюрильген дарбелер астында къалды. Лякин аякътан кесильмеди. Аксине кучъю джеваплары Дэннини бир къач кере джиддий шекильде йыкъты. Дэнни исе он дёртюнджи раундгъа къадар атта ясакъ этильген усуллардан файдаланды: де къолунен ракъибининъ агъызыны сыкъты, де къанлы дудакъ-ларынен Риверанынъ къулагъына чешит акъаретлев сёзлерини фысылдатып айтты.

Риверанынъ бойле йыкъылмаз олгъаныны бекленильмеген бир шей олгъаныны анълап, Дэнни бутюн кучюни энъ сонъки, екюнлейиджи дарбеге къалдырды. Бир заманларда ондан эвель мешур бир боксчы япкъаны киби, Дэнни дарбени сагъдан, сол-

дан, сонъ кунеш орьгюсине ве ченгенсине ураджакъ эди. Аякъ-та тургъанына къадар, Дэннининъ колларында кучъ-къувет аля даа сакълана биле.

Риверанынъ секундантлары онъа козь бояма оларакъ ярдым косьтергенлер. Де юзьбезнен сыджакъ аваны анда-мында саллатып туралар, де къулагъына бир шейлер айтып, тевсие берелер. Лякин Ривера, бу тевсиелерге риает этмек ич мумкюн олмагъаныны кесен-кес биле. Эр кес онъа къаршы эди. Онынъ этрафыны хиянетлик сарып алды. Он дёртюджи раундда Дэнни кене де ашагъыда ятты. Саниелер девамына Ривера раатлангъан вакъытта, козю уджунен Майкл Келлининъ Робертске эгилип, бир шейлер айткъаныны сезді. Риверанынъ эшитмек къабилиети пек кескин эди. О, бир къач сёзни анълады. Амма даа чокъча бильмек истеди. Ве озь ракъибинен курешкенде, тамам лакъырды эткенлерге якъынлашты.

— Дэнни гъалип олып чыкъмакъ керек, — деди Майкл Келли. — Акси алда мен буюк паралар джояджам. Он бешинджи раундда да сабыр этсе — меним ишим къартоп... Бу огълан Сизни динълей...

Бу дакъкъадан итибарен, ич бир манзара Риверанынъ дикъкъатыны джелъп этмеди. Мийинде ялынъыз бир фикир: оны кене де алдатмакъ истейлер.

Ривера Дэннини йыкътырды. Онынъ котерильгенини бекледі. Келли исе Риверанынъ янына барып:

— Етер, шейтан алсын къафанъны! Ривера, ят! Динъле мени! Мен сенинъ келеджегинъни теминлерим. Келеджек сефер мен санъа Дэннини енъмеге рухсет берерим. Амма бугунъ сен юткъузмакъ керексинъ.

Ривера бакъышынен анълагъаныны косьтерди, лякин не разылыгъыны, не де инкяр эткенини бильдирди.

— Не сусып турасынъ? — деп ачувланды Келли.

— Эп бир енъиледжексинъ, — иляве этти Спайдер Хэгерти. — Келлини динъле де, ят.

Гонг сеси эшитильди. Ривера телюкени дуйды, амма оны къайсы тарафтан келеджегини даа анълап оламады. Дэнни эвелькиси киби эмин эди. Бу Ривераны бираз къоркъутты. Бир сахтелик ис этти. Дэнни онъа таба чапты. Ривера айланып етиштирди. Бираз шашмалады. Вакъытны созмагъа къарар берди. Дэнни энди ураджакъ анъде, Ривера бирден дигер тарафкъа чапты. Сейирджилер: «Янълыш», — деп къычырды.

Дэнни сесли бир шекильде Ривераны чиркин этип сёгди ве онъа таба адымлады. Ривера кери чекилип башлады. О, дарберни сабырнен къабул этти. Дэнни мукъайтлыкъны джойды ве истегени киби урды. Бойле ал эки раунд девам этти.

Сейирджилер санки акъылдан тайдылар. Бир кимсе бир шей анъламай. Эр кес къычыра. Тек бир шей анълашыла: оларнынъ севимли боксчысы гъалип олып чыкъаджакъ.

Бутюн бу салонда ялынъыз Ривера пек раат эди. Кенди табияты боюнджа о пек къызматабандыр, амма теджрибе топлап, инсанлар топлумына къулакъ асмамакъ башлады. Дуйгълар далгъасы онъа ич тесир этмей.

Он единджи раунда Дэнни озъ ниетини ерине кетирди. Сонъки дарбеси бар кучюнен Риверанынъ вуджудыны сарсытты. Ривера букюльди. Къоллары джансыз, арекетсиз эдилер. Дэнни бираз къуванды. Огълан онынъ къолунда эди. Лякин бунынънен Ривера Дэннини алдатмакъ истеди. Апансыздан ченгесине ёкъ этиджи бир дарбе урды. Дэнни йыкъылды. Учъ кере котерильмеге гъайрет этти. Ве айны учъ кере Ривера озъ арекетини текрарлады.

Дэнни, урулгъан, эзильген, амма кене де бойле къарарлы олып, котерильди. Келли ве дигерлери бу котеклешмесини екюнлемек макъсадынен полицияны чагъырмагъа башладылар.

Ривера козю уджунен, семиз полисмен канат астындан кечип киргенини коръди. Бу да не демек? Олар даа нени тюшюнип чыкъардылар? Полисмен, Ривера энъ сонъки, Дэнниге котерильмеге имкян къалдырмагъан дарбесини ургъан вакъытта,

етиштирди. Урушны екюнлемек аджети кѡалмады: Дѣнни ар-
тыкѡ котерилип оламады.

Ривера кѡырыкѡ сеснен:

— Сай! — деп кѡычырды.

Он сание кечип кеткенинен, джансыз Дѣннини кошеге сѡй-
реклеп алып кеттилер.

Ривера:

— Гѡаллебени ким кѡазанды? — деп сорады.

Акем истемеден Риверанынѡ кѡолчакѡта олгѡан кѡолуны ко-
терди. Ривераны ич бир кимсе хайырламады. О, кенди башында
озѡ кошесине кечип отурмагѡа истеди. Отургѡычны биле ерин-
де тапамады. Канат йипине таянып, бутюн салонны козѡден ке-
чирди. Бакѡышы нефрет толу эди. Тизлери титрей, озю инѡлей.
Козѡлери огюнде бинѡлернен юзѡлер далгѡаланып тура. Дерѡ-
ал хатырлады: пыштавлар! О, пыштавларнынѡ саибидир! Ин-
кѡиляп девам этеджек!

Степан ВАСИЛЬЧЕНКО

Быралкты

(балалар эви аятындан)

Балалар эви этрафында аджджы ель увулдай, эр кесни кър-къута... Гу-гу!.. Алтын кузь дагълар узериндеки къара булутларны къувалай, шиддетли, сувукъ ягъмур пенджерелерге шыпыра бере. Орталыкъта чёплюк ята, чалы-чегер, къуругъан кийик отлар ельге къарышып, енгильден вызылдай.

Пенджерелери къырылгъан, дамы чокътан эскирген эв о къадар чёккен ки, дерсинъ ельден мына-мына йыкъыладжакъ...

Гу-у! — ель токътамай уфюре, сызгъыра...

Шу арада кимдир чюрюген къапыны такъылдата:

— Ачынъыз! Къапыны ачынъыз! — тышарыдан сес келе.

— Не олды? Ким кельди? Мында не ишинъ бар?

— Ачынъыз, мен чёльден чапа-чапа келем, бир къамгъакъ киби... ачынъыз!

Чевре-четте тоз-думан, зифт къаранлыкъ...

Ашхане янында исе къалабалыкъ: балалар, мудире, таныш олмагъан зияретчи — козьлюкли адам. Кенаргъа чекильген эки чыр-чыплакъ къызчыкъ дымлы оданынъ диварына япышып тура. Ушюгенлер, ченъгелери титрей. Козълюкли адамнен мудире токътамай къавгъалаша, бири-бирине ачувлы-ачувлы бакъып, насылдыр къагъытлар фырлата. Балалар олардан козьлерини узип оламай.

— Антерлери къайда? Бу авада сувукълансалар...

— Антерлер оларнынъки дегиль, къайтармакъ керек. Янъысыны озюнъиз тапып беринъиз.

— Я балаларны къайда сыгъдыраджам! Бизде ер ёкъ, кимсени къабул этип оламам.

— Я мен къайда сыгъдырайым? Къайда? Учъ кунъден берли балаларнен огърашам, оларны кимсе къабул этмеге истемей... Кучюм къалмады.

— Маариф идаресине мураджаат этинъиз! — деп тиреле мудире.

— Озюнъиз барынъыз, мен энди баргъан эдим — файдасыз!

— Бакъынъыз: эвимизге олгъаны-оладжагъы отуз джан сыгъа, бизде исе докъсан бала! Юкъунчлы хасталыгъы олгъан балалар да бар. Бир тёшекте учер бала ята, ястыкълар ёкъ, аякъкъаплар ёкъ... Бизде арткъач отъмек уфагъыны биле тапамазсынъыз! Балаларны ёлда ташлап кетсенъиз де, лячаре, еримиз ёкъ!

— Эбет, оларны ёлда ташлап кетерим, амма бунынъ ичюн сиз джевап береджексинъиз!

Четте мугъайып тургъан къызчыкълар де козлюкли адамгъа, де мудиреге козъ къыйыгъындан бакъалар. Мудире оларгъа козъ ташлагъанда экиси де башыны тёбен алып, шыншыкъламагъа башлады.

Козлюкли адам фурсат къачырмай къалгъан кягъытларны маса устюне ташлап, балачыкълар арасына сокъулды ве кетип тургъан еринде юзюнинъ терини сюртерек, къапыдан аман чыкып кетти. Артындан бакъкъан балалар чаресизликтен окюр-окюр агъламагъа тутундылар.

...Мудире ачувындан кыгыра-кыгыра балачыкъларнынъ устюне чул-чубур кийдирди.

— Башкъа ич бир баланы алмам! Уфакъ баланы кетирселер биле алмам! Яхшысы мындан къачып кетерим, — деп озъ башына сомурданды.

Къызчыкълар озюне келип, бири-бирине сарылды, кулюшти, атта базы бирлери огъланларны эриштирди:

Азбарда, азбарда,
Буюк бугъа окюре.
Огъланлар, огъланлар,
Копек суварып юре.

Сес-шаматадан бир шей эшитильмей; тоз-думан ичинде бир шей корюнмей. Кошеде балачыкълар ята — сувукътан эр кес титрей. Дудакълары мораргъан, чырайлары агъаргъан, тек козьчиклери тыпккы вишне данелери киби. Балалар юкъламай, чюнки Демин къайдандыр кельген безз башлы огълан шимди оларгъа масаллар айтып бере. Оны эр кес ымпыс-тымпыс динълей. Базан балалардан бири кулюп йибере, базан исе эр кес бир кереден чувудаша...

Къомшу оада яткъан балалар да сеслерини эшитип, оларгъа къошулмагъа тырыша.

— Мында не олаята? — деп меракъланды бириси.

— Бу янъы кельген огълан масал айтып бере, амма сиз кечиктинъиз, оны башындан динълемек керек эди?

Огълан начар, ялынаякъ, устю-башы кир-кифос...

— Я о къайдан келип чыккыты?

— Бильмеймиз, башта ёкъ эди, янчыкъ пейда олды.

Огъланны соргъугъа чекелер:

— Сен къайдан кельдинъ? Ерлисинъми?

— Ёкъ, ерли дегилим, узакътан кельдим.

— Нечюн кельдинъ?

— Эгленмек ичюн кельдим.

— Бельки бу ерде достунъ я да агъанъ бардыр?

— Ёкъ, кимсем ёкъ.

Балалар шубеленип:

— Орталыкъта ачыкъ чеккенлер чокъ, гъалиба олардан бирисинъ.

Огълан бир кереден кестире:

— Ёкъ-ёкъ! Анам-бабам бар. Эвимиз де бар.

Балалар сёзюнден къайтмай:

— Ананъ-бабанъ олса, нечюн ялынаякъ юресинъ? Фукъаресинъми?

— Ёкъ, папучларым бар, амма анам эвни ташлап къачмасын деп оларны сакълагъан. Мен исе эписи бир къачтым. Пальтом да, къалпагъым да бар, амма анам оларны да сакълап къойгъан.

— Адынъ не?

— Мишка.

Балалар бу сефер кулерюзьнен бакъып:

— Сонъ, Мишка, масал айтып бере экенсинъ, биз де динъ-лейик!

Мишканынъ чырайы кульди, о, штаныны тюзетти, козьлери парылдады.

Огълан масалны янъыдан айтып башлагъанда эр тарафтан чапып кельген балачыкълар онъа къулакъ тиктилер.

— Мишка, ойле усталыкънен икяе этесинъ, акъыкий актёрсынъ!

— Бир даа айтып бер!

— Аферин, Мишка!

Мишка маса устюнде яткъан китапны алып, кильседеки папазны кулюнчли тарзда такълид этерек, окъуп башлай:

— Азиз къардашларым...

Ойле усталыкънен окъуй ки, эр кес айретте къала, ках-каха кулюше.

— Къайдан ала шу сёзлерни?..

Кимдир Мишканынъ артында туруп, китапкъа козь ташлады ве шакъылдап кульди:

— Бакъынъыз, о сёзлерни терсине окъуй?!

— Мишка, окъумагъа бильмейсинъми ёкъса?

— Къышта бабам огретеджек, манъа даа фортепиано аладжакъ, келеджекте чалгъыджы оладжам.

Эр кес онъа дикъкъатнен бакъып турды:

— Шай десе... Бизге де Параска Калистратовна аранъыздан бири профессор, бири муэндис, даа бири артист оладжакъ деди.

Балалар эвинде аман-аман эр кес, Параска Калистратовнанынъ айткъаны киби, келеджекте улу адам оладжагъына ина-на эди.

Балалар макътанмагъа башладылар:

— Эвимиз ойле-бойле эвлерден дегиль, биз мында франсыз ве немсе тиллерини де огренемиз!

Бир бала долаптан ипрангъан дерсликни чыкъарды, устюнден тозны къакъып, ичини ачты:

— Мына бакъ, Мишка, бу — дер штуль, бу исе...

Шу арада чанъ къакъылды, эр кес дюньясыны унутып, кескин сес чыкъарып, ашхане тарафкъа чапышты:

— Уйле емеги!

Мишка исе четте къалды.

— Мишка, уйлелик ашамагъа кель!

Мишка эеджанланды:

— Ёкъ, истегим ёкъ! Мен тек четтен бакъаджакъ олам.

— Нечюн? Бугунъ софрагъа дер шорба къояджакълар. Отъ-мексиз, тузсыз, куръпесиз... амма ичинде кемиклер бар.

Чентикли буюк къазан. Къаршысында къыйыш чомуч туткъан, устю-башы терленген небетчи къадын иш башында. Був фышкъыргъан къазандан узун кемиклер корюнуп тура.

Балалар бир даа:

— Мишка, ашамагъа кель!

О исе яваштан:

— Мен энди ашадым, озюнъиз ашанъыз!

— Я сен не ашадынъ?

— Этли борщ, сютлю паста, булканен чай...

Мишка юткъунды ве сусты.

...Балалар ашкъа япырылышкъан сонъ дерсинъ сагъанакъ ягъды: зий-чув, гурюльти, кемиклернинъ къырсылдавы. Эр кес къатыр-къутур ашай. Кимсе къонушмай, ялынъыз кимерде бир балалар бири-бирини енгильден эриштирелер ве кене ашкъа кечелер...

Мишка башыны саркытып, четте тура. Ачтан олеятса да, буны ич кимсеге косътермеге, бильдирмеге истемей.

Яваш-яваш къаранлыкълаша. Шиддетли ель кырылгъан пенджерелерге такъылдатып, кене де сызгыра бере. Балачыкълар буз-бузлап, бири-бирине сыйыкълар...

Бир къач огълан бала одагъа одун кетирип, сабыкъ къонакъ-байдан харап алда къалгъан оджакъны якътылар.

— Исинмек керек! — огъланлар да, кызылар да оджакъ башында чингене балалары киби ерлештилер.

Эртеси куню Мишка эвдеки балаларнен кунъ бою эм чалышты, эм эгленди: кбуюдан сув кетирди, джарты къапыны тамир-леди, азбарны сипирди, ойнамагъа да вакъыт тапты. Лякин къаранлыкъ баскъанда кене рухтан тюшти. Къалпагыны элинен сыкъып, пенджереден къаранлыкъкъа мугъайып бакъты.

Ель исе «гу-гу-гу!» уфюре, сесинден тап тенинъ чимир-чимир эте.

Сес-шамата ичинде Мишканы унуткъан киби олдылар, амма бираздан сонъ кимдир:

— Бакъынъыз, Мишка бизнен берабер къалгъан экен!

— Мишка! Эвге къайтмайсынъмы? Ананъ-бабанъ сени кыдырадыр.

Мишка башыны тѳбен алды. Фалташ козълеринден козьяшлар акъты.

— Анълашылды, о ач юре, амма бизге айтмай.

Мишка юзюни къолларынен къапатып, окюрип агълады. Ниает, яваштан:

— Мен бы-рал-къым... — деди.

Эр кес оджакъны унутып, Мишка тургъан тарафкъа ашыкъты.

— Иште санъа ана, иште санъа баба!

— Ана санъа сютлю паста, ана санъа булканен чай!

Буюк балалардан бири:

— Демек, бизни алдаткъансынъ...

Мишка козьяшларыны силип, кѣалпагъыны башына кийип, агъыр адымларнен кѣапыгѣа тараф адымлады. Балалар оны аджыды:

— Кѣайда кетесинѣ, Мишка, биз сени кѣувмаймыз! Токѣта...

— Энди не япайыкѣ экен? — деп балалар озѣара фысылдаша.

Бир кѣызчыкѣ наразылыкѣ бильдирген киби:

— Биз онынѣ ким олгѣаныны бильмеймиз, бельки хырсызлыкѣ япа, барып да ялынаякѣ Володькин киби эшѣямызны алып кѣачса...

Огѣланлардан бири кестирип:

— Мишка хырсыз олгѣаныны исбатлап олурсынѣмы? Оны ашшаламагѣа не акѣкѣынѣ бар?

Галя янѣлыш япкѣаныны анѣлап:

— Ёкѣ, мен оны козѣде тутмайым, мен тек мисаль кетирдим...

— «Мисаль кетирдим» дейсинѣ, «ялынаякѣ» дейсинѣ... я биз эпимиз айны текнеден чыкѣкѣанымызны унуттынѣмы ёкѣса?

— Мен онынѣ акѣкѣында айтмадым, не илишесинѣ?

— «Ялынаякѣ»... Бельки о эпимизден де яхшы бир адамдыр! Бельки о чалгѣыджы-артист оладжакѣ! Анѣлайсынѣмы, кѣабакѣбаш? Келеджекте бельки о да Моцарт киби улу эрбап оладжакѣ? Энди келинѣиз, акѣыл танышайыкѣ, белли бир кѣараргѣа келейик.

Ятакѣханеде кенѣеш топланды. Кенджелер козѣ-кѣулакѣ олмакѣ ичюн кѣапы янында тура. Балалар яваштан, агъыр-сабырнен акѣыл таныша. Нетиджеде, кимсеге бильдирмеден Мишканы бир кѣач кунѣге балалар эвинде кѣалдырмакѣ, сонѣундан, фурсат тапылгѣанда, Параска Калистратовнаны кѣандырмакѣ кѣарарына келинди. Эбет, мудире башта кѣычырыр, ачувланыр, агѣлар, сонѣра эписи бир огѣланны группагѣа кѣабул этмеге разы олур. Балалар онынѣ табиятыны яхшы билелер.

— Энди, Мишка, крават астына кир, шимди мудиремиз кельмек керек.

Мишка ашыкѡа-ашыкѡа крават астына кирип сакѡланды.
Чокѡкѡа бармай онынѡ башы чыкѡты:

— Достлар, азачыкѡ кѡапынсам яхшы олур эди...

— Мишка, ашамагѡа бир шей кѡалмады, мудиремиз акѡшам
бельки бир шейлер кетирир, о вакѡыт...

Мишка:

— Азачыкѡ олса да етер, кѡазанда кемик кѡалгѡандыр.

Кѡызчыкѡлар тезден кѡуру кемикни кетирдилер.

— Мына, Мишка, кемикни тут, мына бу чулны да ал, гедже
сувукѡ олур. Бир шейлер керек олса айт, озюнѡ чыкѡма.

Юксек бойлу, кѡарыкѡ сесли, эркек аякѡкѡаплары кийген му-
дире саба эрте эки чувал ун кетирди. Аман ѐл-ѐрукѡ огретмеге,
зыкѡарламагѡа башлады:

— Семеновнынѡ аякѡларыны ювдынѡызмы? Валянынѡ сы-
джагѡыны ольчединѡизми? Нечюн чѐплюкни чыкѡармады-
нынѡыз? Пенджерени ким кѡыргѡан? Китап нечюн маса тюбюнде
ята? Староста! Староста!

Мудире ятакѡ адасына кирген сонѡ кене вайвалады:

— Ойле оладжагѡыны биле эдим: тѐшеклер джыйыштырыл-
мады, оданынѡ авасы тынчыкѡ, эр ер кирли... Невбетчи!

О, бираз бекледи ве кене гурѡ сеснен:

— Невбетчи! Невбетчи! Невбетчи ким? Копеклерни эвге
кирсетименѡыз деп кѡач кере айттым?

Невбетчи аман одагѡа чапып кирди.

Мудире:

— Копекни ал да чыкѡарып ат, оны экинджи кере мында ке-
тирменѡыз.

— Копекни кѡайда корѡдинѡыз? Мында копек ѐкѡ.

— Чокѡ лаф этме, айткѡанымны яп. «Мында копек ѐкѡ»
эмиш, я крават астында кемикни ким кемире?

Невбетчи башыны кѡашыды ве эминликнен:

— Козюнѡызге корюнгендир.

«Копек» гѡалиба акѡыллы эди. Шу дакѡкѡасы сусты.

Башкѡа одалардан чапып кельген балачыкѡлар меселени бир кереден аңѡлагѡан киби:

— Бу, сычавул олса керек, — деп гурульдемеге башладылар. — Эбет, сычавул! Тюневин Андрей балабан бир сычавулны корѡген эди.

Мудире бунѡа инанмады:

— Кѡана, ярыкѡны якѡынѡыз, бакѡайым.

О, краватларнынѡ астыны бирер-бирер бакѡып чыкѡты ве Мишканы тапып:

— Бу бала кѡайдан кельди? Сипирки кетиринѡыз, шимди тез чыкѡар, — деди.

Невбетчи эгилип, Мишкагѡа бакѡты:

— Чыкѡ, кѡолгѡа тюштинѡ...

Крават астындан без башлы, бети кѡызаргѡан бала пейда олды.

Параска Калистратовна шашкѡын алда:

— Недир бу? Кѡайдан?

Балалар мудиреге япышып, ялвармагѡа башладылар:

— Параска Калистратовна! Параска Калист... Бу адий бала дегиль! О эпимизден де яхшы! Ишкир, тербиели...

Ве, бир агѡыздан:

— Оладжакѡ Моцарт! Моцарт!

— Моцарт?

— Артист, чалгѡыджы... О насыл йырлагѡаныны динѡлесе-нѡыз! Я насыл чалгѡаныны!..

Мудире кѡулакѡларыны кѡапатып:

— Етер, динѡлемеге биле истемейим! Оны кѡалдырсам, мени махкемеге береджеклер! Юкѡунчы хасталыкѡлар етмейми? Мени ернен-ексан этеджеклер...

Балалар мудиренинѡ этегини, кѡолуны тарталар:

— Бу заваллыгѡа бакѡынѡыз, джаны кѡалмады...

Мудире башыны саллап, козьлерини кѡапаткѡан киби:

— Кореджек козюм ёкъ, веселям! — деди. Озю исе козь къыйыгъындан балагъа бакъты. Сонъра ах чекип, бала устюндеки чул-чубурны чыкъармагъа тутунды.

Бала чокътан ач юргени корюне эди. Арыкътан-арыкъ, тап къабургъалары чыкъып къалгъан. Тени де мораргъан, тырналгъан, вельасыл, сагъ ери къалмагъан.

Къадын козьяшларыны тыйып оламай, аман озь одасына чапып кетти. Артындан къапыны тарс этип къапатты.

Орталыкъны сессизлик къаплады...

Оджакъта сонъки одун янып битеятса да, онъа кимсе эмиет бермеди. Эр кес мудиренинъ къапысы янында топланды. Кими динълене, кими къапы аралыгъындан ичери бакъмагъа тырыша. Амма кимсе сес-солукъ чыкъармай. Бири къапыдан башыны котерип:

— Мишка, къасевет этме, о анда окюрüp агълай, демек, тезден озюне келир, эр шей яхшы олур.

— Агълаймы?

— Эбет, окюр-окюр агълай.

Балаларнынъ къайнап ташкъан юреклери кет-кете чезильди, енгиллик дуйдылар. Бир-биринен къучакълашалар, чувуддашалар, къуванчлары ичине сыгъмай, фырыл-фырыл айланалар. Сонъра бир кереден тынчланып, кене къапыгъа япышалар.

Къапы артындан агълав-сызлав эшитильгенини дуйып, бир даа къувана-къувана чапышалар.

Чокъкъа бармадан мудире агъыр-сабырлы адымларнен балаларнынъ янына чыкъты. Мишкагъа бакъып:

— Кель яныма, адынъ не? — деп сорады.

Балалар Мишкагъа агъыз ачтырмай къычырыша:

— Мишка! Онынъ ады Мишка! Мишка, кель!

Мудире озюни къолгъа алып:

— Динъленъиз, бизде ярын тефтиш башлана, тынъкъынъызны чыкъарманъыз, Мишка мында олгъаныны бильдирменъиз, ким де-ким айтып берсе, менден кореджеги бар...

Мудире юмругъыны косътерди. Эр кес де:

— Ёкъ, айтмамыз! Айтмамыз!

— Къызлар, килерде бакъынъыз, бир де-бир къуру урбамыз къалдымы экен?..

Гедже. Балалар чул-чубургъа бурюнип, бир-бирине япышып, терен юкъугъа далдылар. Оларнынъ эписи янъы омюрнинъ оладжакъ йылдызларыдыр. Къаранлыкъта джамсыз пенджереден япалакъ-япалакъ къар данелери учып кире. Ельчик балаларны сыйпай, чул-чубурларына токъуна, сонъра оджакъ ичине кирип, сызгъыра-сызгъыра йырлап башлай:

Дагъ-лар-даа,

Вадий-лер-деее...

Гу-гу-гу!...

Остап ВИШНЯ

Ойле де ишимиз юрюшмеди

Ойле де аджайип иш эди, амма бош себеплерге коре амельге кечмеди. Ве адий де иш дегиль, медениет-айдынлатув иши... Яхшы иш эди.

Бу вакъиа чокътан олып кечкен. Меним акъранларым деликъанлы, яш олгъан девирде, озюм де даа къарт олмагъанда, къуванч толу бир маальде.

Санада ойнамакъ истек о къадар кучлю эди ки, атта багъда бир тамырдан оськен учъ эмен тереги астында дьяконнынъ къызынен корюшювден де кучлю!

— Ах, о заман санада ойнамакъ истеги!

Сиз не деп тюшюндиъиз: топланып, тешкиль эттик!

Мына бойле топланып, музакере этип, бир къараргъа кельдик:

— Санада мытлакъа ойнаджакъмыз!

Пъесаны да сайлап алдыкъ, виляетте керекли оданы да айырып бердилер, артистлернинъ сайысы исе денъизде балыкъдай!

— Санада ойнаджакъмыз!

Бирден сыртынъа мых санчылгъандай:

— Я режиссёр къаерде? Не де исе, бу иште биз не ана, не де бабамыз. Истидатларымыздан гъайры бир шейчигимиз ёкъ!

— Токътанъыз, йигитлер! — деди Семён, — шеэрде бир идареджи бар ки, о саналарда ойнагъан! Мен беллесем, о бизни де огретир...

— Айды йигитлер, идареджиге...

Кеттик...

— Беш кумюш, — деди идареджи, — спектакльден сонъ акъ-шамлыкъ софра... Мени арабанен шеърден алып ве кене шеэрге кетирмели. Ве меним сёзюмден чыкъмайджакъсынъыз!

— Разымыз.

— Афишаны азырланъыз ве режиссёр ким олгъаныны къайд этмеге унутманъыз.

— Яхшы, язармыз!

Башланды. Роллерни такъсим этип, эр шейни дуаны эзберлеген киби эзберледик!

Учъ афишада бутюн иштиракчилернинъ сойадларыны къайд эттик (я сиз не деп ойладынынъ?!), астында исе:

«Режиссёр Иван Степанович Леваденко», — деп яздыкъ.

Эр шейни Танъры эмири иле япкъаны киби яптыкъ...

Спектакль базар куню олса, Иван Степанович бизге джумаакъшамы куню кельди... Архиерейни къаршылагъан киби къаршыладыкъ...

— Айды, башлайыкъ, — деди Иван Степанович, — афишалар азырмы?

— Мына!

Иван Степанович афишаларны корьгенинен, козьлеринден атеш сычрады. Ондан сонъ бар сесинен джекирди:

— Бу насыл масхаралыкъ?! Меним сойадымны бойле уфакъ арифлернен язмакъ мукюнми! Мени, я?! Мени! Он бир йылдан берли саналарда ойнагъанны, я?!

Ве бирден эки пай косътерип:

— Етер! Мен мында сизлернен огърашаджагъыммы?! Къаерде араба? Араба!!!

— Чапынъыз, йигитлер, кягъыт кетиринъыз! Бир къачыны бири-бирине япыштырып, сойадыны ири арифлернен язынъыз!

Кондрат кягъыт кетирмек ичюн чапып кетти... Кетирген сонъ бири-бирине япыштыра...

Бу маальде артистлернинъ бири-бири артындан Кондраткъа:

— Меним сойадымны да ири арифлернен яз!

— Меним де!

— Меним сойадымны да!

Спектакльде виляет кятиби суфлёр вазифесинде эди. Квадрат шекилинде кягъытчыкънен келип, бир беш вершок ольчеди де:

— Меним сойадымны исе мына бойле арифлернен язынъыз, акс алда будкагъа кирмейджем, эпинъизни виляеттен къуварым...

— Япыштыр, — дейим Кондраткъа, — эписине етсин...

Кондрат учъ саженьге якъын, ондан чокъ олмаса, кягъытларны бири-бирине япыштырып, истек бильдиргенлернинъ эписининъ сойадларыны буюк арифлернен язды. Режиссёрнынъ сойады ойле ири арифлернен язылды ки, еди вёрст авлакъта ерлешкен Кузьмин биле озъ коюнден корюне эди.

Афиша азыр.

Я оны къарге ерлештирмели?

Чанъ къуллесине батюшка рухсет бермей, башкъа бир ерге сыгъмай.

Бакъкъалие устюне ерлештирмек къарарына келинди. Мердивен кетирип, ольчеп бакътыкъ.

Мыхла!

Бутюн кой ишимизни сейир этмек ичюн топланды.

Кондрат мердивенге чыкъып башлады, афишаны кенди тарафкъа тартты...

Бу маальде кимдир Пилип эмджени тюртти... Пилип эмдже афишанынъ бир кошесине аягъынен басты ве режиссёрнынъ сойадынен «башланышы саат секизде акъшам» деген ерини йыртты...

Иван Степанович буны корьген сонъ бар сесинен джекирди:

— Араба къаерде, ананъызны шейтан! Мен сизлерге режиссёрны йыртмакъны огретирим! Энъ муим адам — режиссёр!

Спектакль ойле де олмады.

Шимди исе башкъа заманлар... Шимдики режиссёрлар арифлерге эмиет бермейлер, эвельде исе...

Эх, Алла бойнуны урсын: бойле ишни бозды...

Балыкъны насыла авлагъаным акъкъында

Амма да саба! Саба дегиль — назм маали!

Юкъарыда — кок. Аякъ астымда — ер. Огюмде исе — тыйнакъ... Тыйнакъ не олгъаныны билесизми? Тыйнакъ — ерде ерлешкен чукъур табакъ, ичинде исе «Soupe a-la rejsann» («Ренессанса» менюсында язылгъандайын дегиль) сув.

Сувнынъ ичинде — балыкъ, къыскъач...

Балыкъчы сыфатында огюмде бойле вазифе: шу балыкъны, ишим онъундан кельсе, къыскъачны да тутмакъ.

Бу, биринджиден.

Экинджиден, бу ишимден: 1) хошнут къалмакъ, 2) хырпалангъан гонълюме раатлыкъ бермек, ве 3) тазе балыкъ шорбасынынъ дадыны коръмек...

Бунынъ ичюн яныма ашагъыдаки шейлерни алдым:

а) Харьков виляет иджра комитетининъ 118 санлы къарары (балыкъ авлав къаиделери);

б) сантиметр;

в) пергель;

г) шемсие (кунештен);

д) беш-алты таранка балыгъы, дженктен эвель япылгъан бир шише «перцовка», эки фунт отъмек ве иляхре;

е) шахсиетимни исбатлагъан шеадетнаме;

ж) эсапкъа алув карточканы;

з) кѣармакѣ;

и) апайымны;

Умумен айткѣанда, балыкѣ авында энѣ керекли шейлерни алдым.

Кѣармагѣымны сувгѣа ташладым...

— Тартамы, эмдже?

— Ёлунѣдан кѣалма, кете бер! Керек вакѣытта тартар!

Кетти... Ве узакѣтан эриштирип, «гречаниклер» макѣамына:

Тута, тута, эмдже агѣа,

Акѣшамлыкѣ ашамагѣа?..

«Кулебер, дейим ичимден, кулебер!»

Балыкѣ авынынѣ ильк эки бучукѣ саат, бар ирадемни топлап, тыйнакѣкѣа бакѣып, тюшюнем: «Тасавур этинѣиз, сув насылдыр кислороднен водород, иште H₂O олса да, ичинде не кѣадар балыкѣ...».

Мен исе инсаным, homo, энѣ олмагѣанда бир олмайджакѣ хамси балыгѣы тутулса эди.

Шу анѣ кѣармакѣ ялдавугѣы секиреклеп башлады.

Тарттым!

— Тутулды! А-а-а! Тут, апай, тут-тут-тут! Туттынѣмы?

— Мына!

— Табон балыгѣы? Сантиметрни бер. Пергельни узат! Иджра комитетининѣ зарур кѣарарыны бер. Анда не деп язылгѣан? Табон балыгѣы учѣ вершоктан кичкене олмамалы. Козьлерининѣ ортасындан арт ялдавучынадже ольчемек керек. Яхшы. Козьлерини кѣыдыр!

— Таптым!

— Козьунинѣ ортасыны тап! Таптынѣмы? Сантиметрни кѣой... Шойле! Тут!.. Арт ялдавучыны тап!

— Мен кѣаерде олгѣаныны бильмейим!

— Артында кѣыдыр! Арт кечити деп айтылгѣан сонѣ, демек артта. Кечитте! Таптынѣмы?

— Ёкѣ, о мында!

— Зоологияны унуттынъмы? Гимназияларда аслы не огрете-
лер сизлерге? Мында бер!

— Вай!

— Не вай?

— Къолумдан тайып кетти! Сувгъа! Ана-ана-ана ялдап кетти!

— Ана санъа керек олса! Даа курсларда окъугъан эмиш! Ол-
майджакъ балычыкъны тутып оламадынъ!

Дранг-дранг-дранг! Къармакъ ялдавугъы.

Башкъа балыкълар?! «Башкъаларнынъ» олъчеви не къадар?

— Учъ вершок!

— Сантиметрни бер! Козюни таптым! «Башкъалары», ай-
лан мында. Сенинъ арт ялдавучынъ къаерде, косътер! Арт ялда-
вучы ёкъ! Турнабалыкъ ашагъан! Энди не япмалы?

— Азатлыкъкъа йиберейим! Бар, кезине бер тыйнагъынъда!
Арт ялдавучсыз мында ишинъиз ёкъ! Бойле сойны тутарсынъ,
сонъ джевап бермек керек! Бойле сойларны насыл да олъчер-
синъ?

— О-о-о! Къыскъач! Башындан къуйругъынадже!

— Сантиметрни бер! Башындан башлайыкъ.

— Я сен къуйругъындан башлайсын да!

— Насыл этип къуйругъындан? Я бу бойнучыгъы да! Бой-
нучыгъында исе башы ерлешкен!

— Я бу къуйругъы да, бойну дегиль! Озюнънинъ бир шейден
хаберинъ олмаса да, сёгюнесинъ!

— Я фаркъы ёкъ да — башындан къуйругъынадже я да къуй-
ругъындан башынаджеми!

— Демесе?!

— Вершок ве секизде еди. Джоюл козюмден! Ялдай бер! Би-
раз оссенъ олмаз эдими?! Ёкъ, илле къармакъкъа илише! Тур,
апай, кеттик эвге!

Эмдженинъ акъшамлыкъ емеги бугунъ таранъка олды.

Тавшан

1

Алтын кузь...

Ах, къаврамагъа башлагъан солукъ, кедерли япракълар тѣкюльмеге ич де истемейлер.

Эмен къайгъылы-къайгъылы гъыйчылдай, курюч сувукълар басмаздан алдын юкбугъа ятмагъа азырлана, акъчаагъач агъыр-агъыр уфулдай, ах чеке, ялынъыз акъкъайын, сарылтым-ешилъ, «къувурчыкъ сачлы» акъкъайын орман четинде я Левитаннен корюшювни беклеген, я да Чайковскийни симфониягъа чагъыргъан киби кевделенип тура.

Турналар да юксек кокте тюрю шекиллер «сызып», курлуйт-курлуйт этерек:

— Эшитесинъми, эй, къардаш, биз учып кетемиз! — деп сатълыкълашалар.

Иште, алтын кузь...

Кузь кельгенинен тавшан куръкчиге бара. Куркчи онъа къулачыкъларыны, аячыкъларыны темизлей, къуйручыгъына бембез пускуль япыштыра.

Авджылар исе авгъа азырлыкъ корип, патронларны ири-ири сачманен толдуралар, къалын штаннен биджакъны темизлейлер, серт чызмаларны ягълайлар, къалын кальсонны йыртып, ондан чулгъав япалар, онъайтлы кепка ерине исе узун къулакълы къалпакъны киелер.

Кийик папий авлангъанда авджылар, адетте, ем ерине помидор я да хыярдан файдаланалар. Бугунъ исе авгъа чыкъмакъ ичюн тонъ ягъы ве суджукъ керек олур.

Эльбет, кучюк бардачыкъ да мытлакъа керек. Чюнки, бильгенимиз киби, папий авлангъанда къайыкъ ичинде топлана бильген сув айны бардачыкънен алып битириле. Тавшан авлангъанда исе теджрибели авджылар бардачыкъны уфукъны козьден

кечирмек ичюн де кѳуланалар. Бу алда орталыкъ ачыкъ-айдын, яхшы корюне экен.

Юкѳарыда анѳылгѳан чешит тюрлю шейлер диван устюне арды-сыра ерлештирильген сонѳ оларны бирер-бирер бакѳып чыкѳасынѳыз.

— Даа бир шейлер кѳалмадымы экен? Штан азыр! Чызмалар азыр! Чулгѳавлар азыр! Патронлар бар!.. Ягѳ да, суджукѳ да бар!.. Хм-м.. бар... Булар азлыкѳ этмезми аджеба?

— Етер, етер! — деп эвдекилер дерѳал тынчландырмагѳа тырышалар.

— Я бардачыкъ кѳайда? — А, мына, чантанынѳ артында!

— Оны чантагѳа кѳоймасанѳ унутырсынѳ. Мына энди эр шей азыр, демек мумкюн. Ёлгѳа озѳ вакѳтында чыкѳсам, кеч кѳалмам.

Тез-тез кийинип, чантаны толдурып, ниает, ёлгѳа чыкѳасынѳыз. Кѳорантанен сагѳлыкѳлашасынѳыз:

— Айды, сагѳлыкѳнен кѳалынѳыз! Кѳасевет этменѳыз. Эки-учѳ кунѳден сонѳ кѳайтып келирим!

— Я тюфекни эвде кѳалдыраджакѳ олдынѳмы ёкѳса?

— Вай, бакѳса, унуткѳаным, кѳайда о?

— Масамызнынѳ бир аягѳы сынгѳан эди, онынѳ ерине тюфекни тиреп кѳойгѳаным, — деп анѳлата апайынѳыз.

— Тюфекни... тиреп кѳойдынѳ?! Ана санѳа...

— Не олгѳан экен, ич олмагѳанда бир шейге ярады, онынѳ бош яткѳанындан не файда...

— Олды, лаф этмеге вакѳыт кѳалмады! Сагѳлыкѳнен кѳал. Яхшысы Екатерина Николаевнадан тавшан ягѳнен насыл пиширильгенини огренип ал... Ягѳ алсанѳ, бир дегиль, эки-учѳ тавшангѳа кѳарарлаштырып ал.

— Эки-учѳ тавшангѳа?!

— Истесенѳ беш тавшангѳа да ал! Амма бакѳ, чокѳ кетирмем. Айды, ёлджу ёлуна ярашыр...

2

Тавшан авламакънынъ учъ эсас ёлу бар: биринджи усулнен авджылар тавшанны къамачавгъа алып, окъкъа туталар, экинджи усул ав копеклеринден файдаланмакъны козьде тута, яни копеклер тавшанны ятагъындан къувып чыкъаралар, учюнджи усулны къуллаангъан авджылар исе тавшаннынъ пейда олмасыны пу-суда отурып беклейлер.

Адетте биринджи усулнен япылгъан ав бир къач авджы иш-тиракинен кече. Авгъа чыкъкъанда, энъ-эвеля сюрюльген я да сачылгъан тарлада тавшан ятагъыны къыдырып тапасынъыз. Белли ки, тавшанлар кунъдюзлери тарлада сакъланалар. Лякин бир де-бир сес эшитселер, аман табана къувет берип къачалар... Сонъра «кемер» шеклинде сырагъа тизилесинъыз. «Кемер» нинъ эки янындан ерлешкен авджылар бираз огде кетелер. Чюн-ки тавшан бирден атылып чыкъса, артыкъ къолтавагъа тюшкен киби, ич бир ерге къачып оламаз.

Копеклернен авгъа чыкъмакъ да пек меракълыдыр.

Копеклер орманчыкъ я да увагъа кирген сонъ о якъ, бу якъ чапышалар, озъ авулдавынен тавшланларны къоркъуталар.

Бу маальде сиз тавшаннынъ огюне чыкъасынъыз ве... окъ ат-санъыз да, нишангъа урып оламайсынъыз. Лякин ич де кусьме-ден, авламакътан зевкъ алмагъа девам этип, копеклер сюрюси тавшаннынъ артындан насыл чапкъаныны козь огюне кетире-синъыз: санки узакътан къавал сеси келе, боразан янъгъырай, бас джекире, баритон увулдай...

Бу сеслерде о къадар эеджан, о къадар ихтирас бар ки!..

Ах, бизим оркестримиз де бойле джошкъунлыкънен чалып башласа, симфониялар башкъаджа янъгъырай!

Бу сеслерни динълеп тургъанда кокюсинъ къабара, башынъ айлана... Нишангъа урып оламасанъ да, эписи бир авджылыкъ-тан зевкъ аласынъ...

Авгъа къаш къараргъан вакъытта чыкъмакъ керек...

Пусуда отурмакъ ичюн курьк тон киесинъиз. Шорбаджы-
нъыз сизден:

— Джуббе берейимми? — деп сорай.

Сиз исе:

— Ёкъ, кереги ёкъ, авасы сувукъ дегиль — ельсиз. Къалын
япынджанъыз тик якъалыдыр, онынъ озю етер.

Мына буюк черен янында пусуда отурасынъыз.

Къаранлыкъ гедже, орталыкъкъа сессизлик чёке.

Кокте, черен узеринде — йылдызлар, ерде, черен астында —
тавшанлар.

Тонгъа бурюнип, къулакъ тикип динъленесинъиз:

— Черен ичинде тавшанлар бармы-ёкъмы?!

Бу арада къошму койден татлы бир сес эшитиле. Кимдир ма-
зун-мазун йырлап башлай.

Сиз де хаялларгъа далып, яваштан йырлап башлайсынъыз:

Кокте парлакъ ай,

Ель дегирмендай...

Козълеринъиз юмула. Къалын тон ичинде сувукътан къоркъ-
магъа аджет ёкъ.

Юрегинъиз енгиллик дуя...

Амма энди юкъугъа кетейткъанда башкъа авджылардан бири
якъынлашып, къулагъынъызгъа:

— Сабалар хайыр! Юкъладынтъмы ёкъса? Аш азыр, софрагъа
буюр! — дие сизни давет эте.

— Кеттик.

— Я тюфеклеримиз къайда?

— Ёкътыр, бакъса...

— Бу даа насыл шей! Демек кимдир къайдан кельгенимизни,
къайда юргенимизни козеткен. Шай-шай, ачыкъагъыз олсанъ,
ойле олур. Лячаре, бельки бир ерде тапылыр...

— Эбет, гонъюльсиз бир ал, кимгедир айтмагъа да утанасынъ!

3

Лякин бир шейге бакъмадан авдан къайтып келип, эвге тавшан этини кетиресинъыз.

— Я тюфегинъ къайда? — деп сораштыра эвдекилер.

Джевабынъыз исе азыр:

— Тетиги бозулды, онъармакъ ичюн устагъа бердим.

Акъшам устю ичи ягънен толдурыгъан тавшанны пиширип ашайсынъыз. Эвде байрам: янъы мевсимде софрада биринджи кере тавшан эти!

Софра башында сизнен авджылыкъкъа баргъан садыкъ аркъадашынъыз да отура.

— Аш татлы олсун! Аш татлы олсун!

Акъшам емегинден сонъ аркъадашынъызны незакетнен озгъарасынъыз. О исе сизинъ ялварыджы бакъышынъызны корип, агъзында тили айланмаса да:

— Сонъ, тавшанны алмагъа-алдынъ, ярын энди борджны къайтармагъа да унутма, — деп ташлай.

Мундеридже

Отъмекке урьмет	3
Шамиль АЛЯДИН	
Ешилъ япынджалы къыз.....	6
Аят токътамай... девам эте	27
Эмиль АМИТ	
Учурымлы ёл.....	33
Идрис АСАНИН	
Эй, Ватан!.....	41
Анамнынъ дуасы.....	43
Юсуф БОЛАТ	
Дубаралы той	45
Мамут ДИБАГЪ	
Коктен зембильнен энгенлер	76
Концерт	95
Умер ИПЧИ	
Къартлар.....	100
Шакир СЕЛИМ	
Багъчасарай	108
Мераба, генчлик!	111
Хансарай кольгелери.....	112
Эшреф ШЕМЪИ-ЗАДЕ	
Къарт багъчеван акткъында икяе	114
Яшлыгъымнен корюшюв	120
Артур КОНАН-ДОЙЛЬ	
Бенекли шерит (Сейран Сулейманнынъ терджимеси)	139

Джек ЛОНДОН

Мексикалы (*Тамила Абдувелиеванынъ терджимеси*) 160

Степан ВАСИЛЬЧЕНКО

Быралкъы (*Сейран Сулейманнынъ терджимеси*)..... 182

Остап ВИШНЯ

Ойле де ишимиз юрюшмеди (*Экрем Гафаровнынъ терджимеси*)..... 194

Балыкъны насыл авлагъаным акъкъында
(*Экрем Гафаровнынъ терджимеси*)..... 198

Тавшан (*Сейран Сулейманнынъ терджимеси*)..... 201

Літературно-художнє видання

АНТОЛОГІЯ

для позакласного читання
для учнів 7–8 класів,
які вивчають кримськотатарську мову
(кримськотатарською мовою)

Схвалено Міністерством освіти і науки України

Упорядкування *Гафаров Е. А.*

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ
САТМАКЪ ЯСАКЪ

Підписано до друку 00.00.2013. Формат 70х100^{1/16}.
Гарнітура Arial. Друк офсетний. Папір крейдований.
Наклад 000 прим. Зам.

ПП «ТОРСІНГ ПЛЮС»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2143 від 01.04.05.

Віддруковано з готових діапозитивів у ПП «Видавництво „Фенікс”»
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13-Б